

Glad u Bosanskom ejaletu od 17. do početka 19. stoljeća

Pašić, Dina

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:530819>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-26**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST

Glad u Bosanskom ejaletu od 17. do početka 19. stoljeća

Diplomski rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Hrvoje Petrić

Studentica: Dina Pašić

Komentorica: doc. dr. sc. Kornelija Jurin Starčević

Zagreb, 2019.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST

Glad u Bosanskom ejaletu od 17. do početka 19. stoljeća

Diplomski rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Hrvoje Petrić

Studentica: Dina Pašić

Komentorica: doc. dr. sc. Kornelija Jurin Starčević

Zagreb, 2019.

*„Ljudima je glad teška, pa i onda kada ona kratko traje, ali se čovjek ne prisjeća godina
obilja.“*

Mustafa Ševki Bašeskija

Izjava o autentičnosti rada

Ja, Dina Pašić, diplomantica na znanstveno-istraživačkom smjeru, modula Rani novi vijek diplomskog studija povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom „Glad u Bosanskom ejaletu od 17. do početka 19. stoljeća“ rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Izjavljujem i to da nijedan dio diplomskog rada nije izravno preuzet iz navedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 1. rujna 2019.

Zahvale

Zahvalnost gleda u prošlost, no često biva zaboravljena vrlina. Kako bi se sačuvala od zaborava, barem neka ostane zapisano poneko slovo. Zbog toga svima onima koji su u moj iskorak dalje i stepenicu više ugradili dio sebe na bilo koji način posvetit ću nekoliko redaka. Još tijekom studija shvatila sam koliko je važno imati oko sebe pouzdane, stručne i marljive ljude. Jedan od takvih je i mentor prof. dr. sc. Hrvoje Petrić, koji mi je prvenstveno pružio veliku čast omogućivši izradu diplomskog rada pod njegovim vodstvom. Hvala mu na svim savjetima, smjernicama, posvećenom vremenu ne samo tijekom izrade rada, već cjelokupnog diplomskog studija. Mentor kojeg iznimno cijenim i kao povjesničara i kao čovjeka kroz njegov odnos sa studentima i ljudima s kojima surađuje, utjecao je na obogaćenje mojih vidika na temelju vlastitih znanja i iskustava nesebično dijeleći ih. Zahvalnost dugujem i komentorici doc. dr. sc. Korneliji Jurin Starčević na njenom doprinosu ovome radu.

Izražavam zahvalnost fra. Ivici Korčaninu iz Franjevačkog samostana sv. Katarine u Kreševu, fra. Janku Ljubosu iz Franjevačkog samostana Svetog Duha u Fojnici, te knjižničarki i voditeljici u muzeju Franjevačkog samostana Svetog Duha u Fojnici Nataliji Šimunić. Velik broj ljudi pružao mi je poticaj i motivirao za pisanje diplomskog rada. Tu je svakako nezaobilazno spomenuti sve profesore Modula za ranonovovjekovnu povijest, jer sam za dvije godine studija od njih naučila puno toga. Hvala im što su nastojali oblikovati ne samo mene nego i ostale kolege kao prave povjesničare. Neizmjerne zahvale na podršci i strpljenju upućujem i svojim prijateljima i kolegama.

Najveću zahvalnost ostavljam za kraj. Hvala mojim najvjernijim pratiocima kroz život – roditeljima i sestri, koji su mi bili podrška u svemu. Podnosili ste moje trenutke odsutnosti tijekom pisanja rada, vjerovali u mene kada sam i sama to dovodila u pitanje, bili moj oslonac kroz cijelo obrazovanje, a ja ću svoju zahvalnost najbolje izraziti postizanjem daljih uspješnih rezultata. Zbog shvaćanja odgovornosti prema svemu onome što ste uradili za mene i kako ovaj rad ne bi bio ovakav da nije bilo vas, posvećujem ga vama!

Skraćenice

FAD – Food Availability Decline

FED – Food Entitlement Decline

FVAM – Famine Vulnerability Analysis Model

LIA – Little Ice Age

MM – Maunder Minimum

PDSI – Palmer Drought Severity Index

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Veza ekohistorije i gladi.....	2
3. Dosezi istraživanja	5
4. Izvori	9
5. Definiranje gladi	11
6. Teorije gladi.....	15
7. Malo ledeno doba – vremenski kontekst.....	18
8. Teritorij	21
8.1. Istraživanjem obuhvaćeni teritorij.....	23
9. Analiza ranjivosti i model analize ranjivosti na glad	24
10. Način primjene FVAM – Analiza ranjivosti na glad	27
11. Gladi od osnivanja Bosanskog ejaleta do početka 17. stoljeća	28
11.1. Glad u prvoj polovini 17. stoljeća	29
11.2. Glad u drugoj polovini 17. stoljeća	31
11.2.1. Analiza ranjivosti – 17. stoljeće	33
11.2.1.1. Društvena i okolišna ranjivost	34
11.2.1.1.1. Stanovništvo.....	34
11.2.1.1.2. Politički.....	37
11.2.1.1.3. Ekonomski	42
11.2.1.1.4. Agrikulturni	44
11.2.1.1.5. Okoliš/klima.....	46
12. Gladi u 18. stoljeću u Bosanskom ejaletu.....	47
12.1. Gladi 1737. i 1783. godine.....	48
12.1.1. Analiza ranjivosti – 18. stoljeće	54
12.1.1.1. Društvena i okolišna ranjivost	54
12.1.1.1.1. Stanovništvo.....	55
12.1.1.1.2. Politički.....	57
12.1.1.1.3. Ekonomski	59
12.1.1.1.4. Agrikulturni	63
12.1.1.1.5. Okoliš/klima.....	65
13. Glad 1815. godine	66
13.1. Analiza ranjivosti – 1815. godina.....	68
13.1.1. Politički	68
13.1.2. Ekonomski	69

13.1.3. Agrikulturni.....	71
13.1.4. Okoliš/klima.....	72
14. Pokretači gladi.....	73
14.1. Suše.....	73
14.2. Poplave.....	75
14.3. Požari.....	77
14.4. Vulkani.....	78
15. Sposobnost suočavanja.....	79
16. Strategije adaptacije.....	82
16.1. Nove kulture.....	82
16.2. Migracije.....	84
16.2.1. Migracijska kretanja iz Bosanskog ejaleta u mletačku Dalmaciju.....	85
17. Demografska slika.....	90
18. Zaključak.....	92
19. Prilozi.....	93
20. Bibliografija.....	133
20.1. Izvori.....	133
20.1.1. Neobjavljeni izvori.....	133
20.1.2. Objavljeni izvori.....	133
20.2. Knjige.....	135
20.3. Članci.....	137
20.4. Nepublicirana literatura.....	142
21. Sažetak.....	143
22. Summary.....	144

1. Uvod

Istraživati fenomen gladi na prostoru Bosanskog ejaleta od 17. do početka 19. stoljeća, odnosno tijekom malog ledenog doba podrazumijeva širokoobuhvatne analize čimbenika koji su povezani s problematikom okoliša, ekonomije, demografije, politike, institucionalnog uređenja, agrikulturnih sustava i na kraju kulturno-tradicijskih normi. Kako do sada nitko nije pristupio izučavanju ove teme iz ekohistorijske perspektive (prije svega zbog zanemarivanja suvremenih istraživačkih trendova, ali i zahtjevnosti i složenosti istraživačkog postupka) nužno je bilo pronaći model koji bi mogao odgovarati istraživačkim težnjama. Tako adekvatan metodološki okvir predstavljao bi nezamjenjiv heuristički alat pri proučavanju ovoga fenomena. Iako su u historiografiji primjenjivani razni sustavi korisni za proučavanje gladi, problem je uvijek počivao na neučinkovitosti po pitanju vremenskog i prostornog okvira koji tematizira ovaj rad. Ipak, zahvaljujući istraživanju Stevena Englera i njegovog istraživanja gladi u Irskoj, konstruiran je najsuvremeniji i najprihvatljiviji model, *Famine Vulnerability Analysis Model* – Model analize ranjivosti na glad. Taj metodološki okvir korišten je u ovome radu, no uz par određenih modifikacija i prilagodbi za istraživanje gladi u Bosanskom ejaletu od 17. do početka 19. stoljeća.

Na početnim stranicama rada pojašnjen je istraživački fokus, odnosno veza ekohistorije i gladi, uz dosadašnje dosege istraživanja ovoga fenomena. U kontekstu toga, primarno je problematizirano pitanje definiranja gladi i sustavni razvitak teorijskih modela koji su imali utjecaj i na koncepciju ovoga rada. Svakako, ne treba zanemariti specifičnost razdoblja malog ledenog doba, čije karakteristike su u značajnoj mjeri mogle dovesti do brojnih nepogoda, koje su mogle utjecati na pojavu gladi, ali s obzirom da rad obuhvaća više od dva stoljeća, kroz jedno od poglavlja prikladno je ograničiti se i u teritorijalnom smislu.

Uz analizu modela ranjivosti na glad s obzirom na spacio-temporalnu, kao i distinkciju društvene i okolišne ranjivosti, a u skladu s istina ograničavajućim mogućnostima koje nudi izvorna građa i dosadašnja istraživanja, rezultati istraživanja ove tematike imali su za cilj ukazati na potencijale i mogućnosti ekohistorijskih istraživanja i njihove primjene na područje Bosanskog ejaleta od 17. do početka 19. stoljeća. Rad tako može poslužiti kao poticajan idejni okvir za buduće istraživačke poduhvate, ali i za širu zajednicu kada je u pitanju podizanje svijesti o značaju klimatskih promjena i djelovanju istih koje dovode do pojave gladi, uzimajući u obzir činjenicu da su brojna društva i danas pogođena nestašicom hrane i u značajnoj mjeri ranjiva na glad.

2. Veza ekohistorije i gladi

U jednom svom djelu, Fernand Braudel nadovezao se na konstataciju Lucien Fabvrea o povijesti i čovjeku i dodao sljedeće: „History is man and everything else. Everything is history: soil, climate, geological movements.“¹ Osvrt na ovaj Braudelov komentar² zasigurno je na mjestu, obzirom da je za jedan od prvih pokušaja razrade ekohistorije, zadužena skupina okupljena oko časopisa „Annales“³ u Francuskoj (čiji je najznačajniji predstavnik druge generacije bio upravo Fernand Braudel) kada je godine 1974. novi broj časopisa „Annales“ tadašnji urednik Emmanuel Le Roy Ladurie u potpunosti posvetio povijesti i okolišu pod nazivom „Histoire et Environnement“.⁴ No ne treba izostaviti i djelatnost povjesničara iz Sjedinjenih Američkih Država, osobito Roderick Nasha, koji je početkom 1970-ih godina sudjelovao u izradi deklaracije i konferencije o pravima vezanim uz okoliš, a zatim i kao jedan od prvih pokretača nastavnog programa Studija o okolišu.⁵

Kada se započne diskusija o ekohistoriji u povijesnim krugovima, gotovo da je nemoguće ne spomenuti Donalda Hughesa i njegovu knjigu „What is Environmental History?“. Ovo izvanredno djelo, nudi ne samo odgovor na postavljeno pitanje iz naslova, već i prikaz o preteči, nastanku, razvoju, pitanjima, smjerovima i razmišljanjima o ekohistoriji, uz osvrt i na lokalna, regionalna, nacionalna i globalna pitanja.⁶ Mnogi ekohistoričari su kroz svoja djela na različite načine formulirali što je to ekohistorija. Donald Hughes piše da je vrsta povijesti koja nastoji razumjeti život, rad i mišljenje ljudi u odnosu na kompleksnu prirodu u kontekstu promjena koje donosi vrijeme.⁷ Jedna od niz pozitivnih karakteristika ove knjige, jeste što autor

¹ Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century, Volume III, The Perspective of the World*, (California: University of California Press, 1984, 22); Jason W. Moore, „Capitalism As World-Ecology: Braudel and Marx on Environmental History“, *Organization & Environment* 16(4), (2003): 431; José Augusto Pádua, „The Theoretical Foundations of Environmental History“, *Estudos Avançados* 24(68), (2010): 81.

² U kontekstu ekohistorije, bitno bi bilo spomenuti i Braudelovo tumačenje povijesnog vremena, za koje navodi da se sastoji od tri razine/nivoa, koje imaju različito vrijeme trajanja. U prvoj razini vrijeme traje najduže i ono predstavlja odnos čovjeka prema prirodi. To je vrijeme stalnog ponavljanja, povratka i ciklusa koji počinju ispočetka, te je njegova odlika i dugotrajnost. Druga razina jeste društvena povijest, dok je treća razina tradicionalna povijest, karakteristična po kratkim, brzimi jakim oscilacijama. [(Фернан Бродел, *Стуци о историји*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1992, 43–46)]. Jasno je dakle da Braudel kroz svoje radove ukazuje na slojevitost vremena, ali i prostora, te okoliša kroz koji čovjek i društvo u cjelini djeluju i obliku jedni druge.

³ Prvi broj časopisa pod nazivom *Annales d'histoire économique et sociale* (Anali) objavljen je u Parizu, 1929. godine, a prvi urednici i pokretači bili su Lucien Febvre i Marc Bloch. (Ivo Goldstein, „Annales, 1929 – 1979“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 12, No. 1, (1980): 185.

⁴ Pádua, „The Theoretical Foundations of Environmental History“, 82.

⁵ Donald Hughes, *Što je povijest okoliša?*, (Zagreb: Disput d.o.o, 2011, 50).

⁶ Ne treba izostaviti podjelu tema na tri kategorije prema Donaldu Hughes, a to su utjecaj okolišnih faktora na ljudsku povijest, promjene okoliša uzrokovane ljudskim djelovanjem i mnogi načini kako se one odražavaju na tijek promjena u društvima ljudi, te u konačnici povijest ljudskog mišljenja o okolišu i načini kako obrasci ljudskih stavova motiviraju djelovanje koje utječe na okoliš. (Hughes, *Što je povijest okoliša?*, 10).

⁷ Hughes, *Što je povijest okoliša?*, 9.

kroz poglavlja sugerira čitaocima na mnoštvo knjiga koje problematiziraju razne ekohistorijske teme. Kada je riječ o fenomenu gladi, on spominje dvije knjige koje bi vrijedilo pročitati, a to su „Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate Since the Year 1000“ od autora Emmanuel Le Roy Laduria⁸ i „Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World“ autora Mike Davisa.⁹

Ekohistoričari su osobito pokazali zanimanje za istraživanje gladi. U tom kontekstu, bitno je naglasiti da je čovjek oduvijek imao potrebu za izgradnju sigurnog okruženja u kojem bi osigurao temeljne životne uvjete za sebe i svoju zajednicu, a jedan od važnijih čimbenika za to bilo je i osiguranje hrane. Međutim, s promjenom vremena, mijenja se i niz drugih obrazaca, što opravdava činjenicu da glad u ranom novom vijeku i glad danas nije ista, a time i da ju stanovništvo nije doživljavalo i ne doživljava na isti način. Upravo iz tog razloga, nužno je upoznati se bliže s percepcijama ranonovovjekovnog čovjeka i njegove sredine. Život u ranom novom vijeku bio je obilježen stalnom suradnjom tijela i okoliša. Utjecaj prirode popraćen vremenskim prilikama diktirao je ravnotežu ljudskog zdravlja. Tada je ponajviše priroda bila odgovorna za očuvanje tijela hranom koju opskrbljuje, ali i suvišnostima koje eliminira. Svaka sezona davala je hranu u skladu s karakterističnim sezonskim proizvodima.¹⁰ Cijenjeni ekohistoričar, William Cronon u radu „The Uses Of Environmental History“ tematizira pitanje doprinosa ekohistoričara suvremenoj politici okoliša. S obzirom na to da se i ovaj rad odnosi na slučaj kada su priroda i okoliš temelj za povijesnu analizu pitanja gladi, istraživanje poprima interesantan oblik. Doprinos istraživanju gladi trebao bi da se odrazi i van akademskih krugova, te da informira i zainteresira druge uopće o suvremenim ekološkim pitanjima. Prije svega što se više izučava jedno pitanje u okviru ekosustava i kulture, jasnije su vidljivi drugi potencijali, jer i sama ljudska povijest neraskidivo je vezana za prirodni kontekst.¹¹

Kako Donald Worster ističe, vremena kada je povijest imala lakše zadatke, kada je jedini važan predmet bila politika, a jedini siguran teren nacionalna država, nakon dosega svoga vrhunca u 19. i početkom 20. stoljeća, pod okriljem i utjecajem nacionalističkih osjećaja, polako su počela gubiti stabilno tlo. Povjesničari su se tada okrenuli drugim pitanjima, ali pokušavali

⁸ Ladurie ovu sintezu napisao na osnovu značajnog prikaza o prinosu usjeva, berbama grožđa, izvješća o kvalitetu vina i uglavnom je bio fokus na zapise Francuske i alpske regije.

⁹ Davisova knjiga usmjerena je na povezanost političke ekonomije i globalnih klimatskih obrazaca. On je indijsku glad okarakterizirao kao kolonijalni genocid, što su mnogi ekohistoričari shvatili kao pretjerano i preostro poređenje i zbog toga kritizirali.

¹⁰ Alan Mikhail. *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2011, 203.

¹¹ William Cronon, „The Uses Of Environmental History“, *Environmental History Review*, Vol. 17, No. 3, (1993): 1–22.

preispitati i ranija. U svemu tome, pomenuti autor kroz rad „Appendix: Doing Environmental History“, ekohistoričare predstavlja kao skupinu reformatora koji nastoje osvijetliti prisutnost materijala za izučavanje ekohistorijskih tema, te pruža okviran uvid u istraživačke potencijale, jer smatra da je nužno revidirati ranija, tradicionalnija polazišta i inkluzivirati i promatrati ih s ekohistorijske perspektive. On prezentira tri skupine pitanja kojima se ekohistorija bavi¹², a svako od njih primjenjivo je na temu gladi. Osobito kada je riječ o odnosu socio-ekonomske razine čovjeka i prirode u njihovoj interakciji. Društvene prilike i ekonomsko stanje odražavalo se na ljudski život, dok je i njihova okolina, odnosno priroda bila ta koja je stradala nakon katastrofa (poput npr. gladi) koje bi zadesile neko područje.¹³ Nije li odlična zamisao bazirati se na tri skupine pitanja kojima se prema Worsteru ekohistorija bavi tematizirajući fenomen gladi? Svakako da bi taj zadatak bio opsežan i kompleksan, osobito kada je riječ o metodološkom postupku. No, ideja za takav pristup svakako da može biti poticaj budućim istraživačima.

¹² Na ovu njegovu klasifikaciju pozivali su se i drugi značajni ekohistoričari, npr. Sverker Sörlin i Paul Warde u radu „The Problem of the Problem of Environmental History – a Re-reading of the Field and Its Purpose“.

¹³ Donald Worster, „Appendix: Doing Environmental History“, *The Ends of the Earth: Perspectives on Modern Environmental History*, (1989): 289–292.

3. Dosezi istraživanja

Za „borbu protiv gladi“ treba nahraniti potrebe istraživanja, ali i osvrnuti se na ranije historiografske dosege, kako u stranoj, tako i u domaćoj historiografiji. Već na početku, vrijedi spomenuti kako je znatan broj djela iz današnje perspektive usmjeren na trenutne i buduće krize, no svakako da prošlost nudi osobito bogat i velikim dijelom neiskorišten potencijal za istraživanje. Znanstvenici bi simbiozom različitih istraživačkih znanosti i studija na temu gladi, uspjeli efikasno ukazati na shvaćanje sustava borbe društva u prošlosti s prirodnim izazovima uopće.¹⁴

Povijesna istraživanja nerado su se bavila predmodernim fenomenima gladi, prvenstveno zbog toga što su im bili nedovoljno poznati prirodni aspekti, te su se bazirali na novije pojave gladi i kao uzroke uglavnom navodili ljudski faktor. Naravno, ranije je vladalo uvjerenje da je ljudski faktor najdominatniji u povijesnim zbivanjima, dok se priroda rijetko percipirala, međutim, izučavanje ovog fenomena upravo svjedoči suprotno. Glad je svakako zanimljiv fenomen za istraživanje i zbog toga što za razliku od dugih prirodnih nevolja predstavlja dosta sporu katastrofu. Za razliku od npr. poplave, potresa ili požara, glad može trajati mjesecima sporadično i godinama, te tako obuhvatiti veoma široka geografska područja.¹⁵ Upravo su se ekohistoričari usredotočili najviše na katastrofe jasnog prirodnog djelovanja poput navedenih potresa, poplava, dok su za glad, odnosno njenu pojavu pod utjecajem okolišnih faktora, a ne ljudskog djelovanja ili hibrida društva i prirode, uočljivo bili previše ograničeni. Ograničenja su vidljiva i u drugim segmentima. Istraživači su se većinom bazirali na istraživanja ili jedne zemlje, jednog kontinenta, unutar jedne discipline, unutar jednog vremenskog razdoblja. Model koji se može primijeniti i putem kojeg je moguće usavršiti ranije pristupe istraživanja gladi, može biti nadopunjavanje prethodnih koji su npr. ograničeni na jednu regiju kroz primjenu komparativnih primjera gladi drugdje, a zatim težiti ka izgradnji šireg transregionalnog okvira.

Kako navode Dominik Collet i Maximilian Schuh, kada je riječ o istraživanju gladi iz današnje perspektive, prisutna je jedna istraživačka tradicija koja naglašava prirodne uzroke i druga koja se usredotočuje na političke faktore, što svakako predstavlja dihotomiju ukorijenjenu u podjeli prirodnih i humanističkih ili društvenih znanosti. Odnosno, prva tradicija bazira se isključivo na biofizičke, vanjske učinke proučavanja, poput podataka o oborinama i

¹⁴ Dominik Collet, Maximilian Schuh, *Famines During the 'Little Ice Age' (1300 – 1800): Socionatural Entanglements in Premodern Societies*, (Heidelberg: Springer, 2018, 5).

¹⁵ Isto, 6.

temperaturi, analizi godova drveća, itd, a druga na unutarnje, društvene čimbenike, socijalno-ekonomsku nejednakost, na temelju podataka o ljudima, poput informacija o rođenjima, smrti, evidenciji o cijenama, itd.¹⁶

Povjesničari koji se bave fenomenom gladi u predmodernom razdoblju¹⁷, uglavnom se oslanjaju na model koji su razvili Ernest Labrousse i Wilhelm Abel. Taj model se bazira na anonimnim serijalnim izvorima, poput indeksa cijena i demografskih podataka. On predstavlja model nepromjenjivog ciklusa neuspjeha žetve, ekonomske krize, pothranjenosti i velikog broja smrtnosti, koji je nepromjenjiv do vremena industrijske revolucije. Kao takav, ostavio je malo prostora za ljudske intervencije, ali i još više zanemarenu prirodnu uzročnost.¹⁸

Noviji pristupi proučavanju gladi¹⁹, postaju sve aktualniji, međutim, oni uglavnom ne predstavljaju inovativan i moderan sustav, nego ranije sumirane i kao takve nanovo predstavljene. Povjesničari koji su pokazali interes za istraživanje gladi, donedavno su se suzdržavali od proučavanja interakcije prirodnih i društvenih faktora. Umjesto toga su se fokusirali na ekonomske i demografske učinke nestašice hrane, isticali su ulogu vlasti, dok je bilo i onih koji su istraživali kulturne utjecaje tih događaja. Povijesni klimatolozi su pokušavali identificirati biofizičke pokretače neuspjeha žetve, povezivali vremenske krajnosti s anomalijama malog ledenog doba. Socioekolozi usmjerili su se na praćenje vremenskih ekstrema i društvenih fenomena poput lova na vještice, oblikovanja države, vezu s bolestima i slično. Neka područja primjetno nisu ispitana u dovoljnoj mjeri²⁰, poput npr. uloge epidemija²¹ (uglavnom u okviru makro studija o demografiji), zatim migracija, koje se uvijek spominju, ali

¹⁶ Collet, Schuh, *Famines During the 'Little Ice Age' (1300 – 1800): Socionatural Entanglements in Premodern Societies*, 6.

¹⁷ Vrijedi pogledati popis gladi do kraja 17. stoljeća koji je izradio Thomas Short u „A General Chronological History of the Air, Weather, Seasons, Meteors, in Sundry Places and different Times; more particularly for the Space of 250 Years“. [(Cormac Ó Gráda, *Famine: A Short History*, (Princeton, Princeton University Press, 2010, 23)].

¹⁸ Collet, Schuh, *Famines During the 'Little Ice Age' (1300 – 1800): Socionatural Entanglements in Premodern Societies*, 7.

¹⁹ Oko 1980-ih godina pojavila se nova literatura o gladi. Ona je utemeljena na gledištu da ekonomske analize mogu osvijetliti razloge pojave gladi. Bazirala se na preispitivanju mnogih klasičnih rasprava iz 19. stoljeća, a osobit napredak postignut je po pitanju razvoja konceptualnog okvira za razumijevanje gladi. (Martin Ravallion, „Famines and Economics“, *Journal of Economic Literature*, Vol. 35, No. 3, (1997): 3).

²⁰ Znanstvena literatura usmjerila se naprimjer i na niz eksperimentalnih studija dugotrajnog uskraćivanja hrane pojedincima. Za najpoznatiju i najjelovitiju takvu studiju zaslužna je Ancel Keys i njeni suradnici, a trajala je šest mjeseci. (Nevin S. Scrimshaw, „The Phenomenon Of Famine“, *Annual Review of Nutrition*, Vol. 7, (1987): 8).

²¹ Npr. Fernand Braudel navodi vezu između ekonomije i epidemije, jer jedna loša žetva dovodi do toga da cijene počnu ludovati, a zatim nastupa glad, koja prije ili kasnije otvara vrata epidemijama. [(Hrvoje Petrić, *Pogranična društva i okoliš. Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću*, (Zagreb: Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, 2012, 74)].

o njima detaljnije se dosta malo bilježi.²² Istraživanja o gladi umjesto da posluže kao poligon za proučavanje interakcije čovjeka i okoliša, stvarala su samo veći antagonizam. Danas takva istraživanja obilježava pojava okolišnog determinizma s jedne strane i tvrdnja da gotovo sve gladi predstavljaju isključivo ljudski fenomen.²³

Spomenuti noviji pristupi proučavanja gladi, odnose se i na napredak empirijskog znanja. Ranija istraživanja i njihovi rezultati, ukoliko je bilo moguće, testirani su po prvi put. Prije svega jer tradicionalne vrste podataka i drugi načini za proučavanje vremenskih prilika uopće, često nisu bili dovoljno dobri i opširni izvori. Svakako da je empirijsko istraživanje gladi postavilo niz drugih izazova.²⁴

Jedno od pitanja koje je važno spomenuti u ovom dijelu, tematizirano je u radu „Climate and famines: a historical reassessment“, Philip Slavina, koji ističe da je povijest klime i gladi u Europi zaostajala 2000-ih godina. Kao razlog tome, naveo je dva faktora koja objašnjavaju zaostajanja, a to su teorijski i praktični. Teorijski se odnosi na to da je eurocentrična (pri)povijest karakterizirana kao moć i bogatstvo, a ne ranjivost i siromaštvo i glad se čini nezamislivom pojavom danas, a time i interes za njeno izučavanje u prošlosti nije velik od strane istraživača. Također, otkrivanje nekada ranjive i siromašne Europe, ne čini se toliko primamljiv pothvat. Prema njemu, drugi razlog jeste taj što su istraživači više ohrabreni da rade na suvremenim istraživanjima gladi zemalja u razvoju, jer će mnogo vjerojatnije dobiti sredstva za takva proučavanja, nego neka koja su se dogodila stoljećima ranije.²⁵

U kontekstu istraživanja gladi, strana historiografija je ovom pitanju pristupila nešto ozbiljnije publicirajući 2009. godine djelo Ó. Gráda Cormaca, pod nazivom „Famine: A short history“. Ovo obimno djelo predstavlja jedno od opsežnijih dostupnih povijesti gladi, a podijeljeno je na devet dijelova kroz koje je autor problematizirao razna pitanja vezana za glad bazirajući se na ekonomsku i socijalnu perspektivu²⁶. Zahvaljujući ovome djelu, uočljive su promjene tijekom povijesti, odnosno kroz povijesne epohe koje su vezane za pitanje gladi. Također u sklopu ove knjige analizirane i navođene su gladi koje su ostavile značajne posljedice na okoliš i društvo kroz povijest, a autor se često pozivao na brojne primjere vezane za period

²² Collet, Schuh, *Famines During the 'Little Ice Age' (1300 – 1800): Socionatural Entanglements in Premodern Societies*, 7–9.

²³ Isto, 7.

²⁴ Ravallion, „Famines and Economics“, 3.

²⁵ Philip Slavin, „Climate and famines: a historical reassessment“, *WIREs Climate Change* 7, (2016): 436.

²⁶ O. Grada Cormac na početnim stranicama knjige navodi kako je istraživanje povijesti gladi pozajmilo mnogo toga iz drugih disciplina i subdisciplina, a uključuje medicinsku povijest, demografiju, meteorologiju, ekonomsku povijest, socijalnu povijest, ekonomiju, antropologiju i patologiju biljaka, te ističe kako je sva ta istraživanja implementirao u pomenutoj njegovoj knjizi. (Gráda, *Famine: A Short History*, 2)

od 17. do početka 19. stoljeća, što je svakako korisno za tematiku ovoga rada. Ipak, knjiga koja je striktnije vezana za period ranoga novoga vijeka, a koju je neizostavno pročitati i osvrnuti se na njen sadržaj, jeste knjiga „Famines During the „Little Ice Age“ (1300-1800): Socionatural Entanglements in Premodern Societies“. Knjiga je nastala nakon završetka radionice koja se održala u Centru za interdisciplinarna istraživanja u Bielefeldu, a objedinili su ju Dominik Collet i Maximilian Schuh. Sastoji se iz pet dijelova u kojima se nalaze radovi istraživača raznih oblasti znanosti. Kao jedan od razloga zbog čega je knjiga problematizirala malo ledeno doba, autori su naveli nužnost da se prevladaju granice između kasnog srednjeg vijeka i modernog doba, koje je do tada bilo po pitanju gladi više istraženo. Također, vrijedan spomena je i ne toliko opširan rad Andrew B. Appleby, pod nazivom „Epidemics and Famine in the Little Ice Age“, koji je koristio značajne studije koje se tiču malog ledenog doba i nastojao primijeniti pojavu gladi na prostoru većinom zapadne Europe u okviru tog konteksta, razmatrajući brojne faktore koje fenomen gladi nosi sa sobom. Pitanje koje je autor smatrao osobito važnim, odnosilo se na to u kolikoj su mjeri klimatski faktori utjecali na pojavu gladi u ranom novom vijeku, a u kolikoj mjeri je glad bila uzrokovana ekonomskim i socijalnim slabostima. Glad je smatrao kao najvažniji uzrok ranonovovjekovne demografske krize.

Nakon prikaza istraživačkih dosega i važnih literaturalnih jedinica koje tematiziraju glad, u cilju sveobuhvatne prezentacije bitnoga za istraživanje ovoga fenomena, veoma je važno ukazati na što se ovaj rad oslanja. Dakle, ključnu stvar za oblikovanje i formiranje ovog istraživanja predstavlja je izvorna građa, o kojoj će biti riječi i idućem poglavlju.

4. Izvori

Interes za izučavanje ekohistorijskih tema, a time i fenomena gladi nije se pokazao kako kod bosanskohercegovačkih, tako ni kod drugih istraživača. Kako nije napisana nijedna studija o gladi, koja bi mogla pružiti značajan temelj za dalju nadogradnju, za istraživanje takve teme u periodu od 17. do početka 19. stoljeća na prostoru Bosanskog ejaleta, nužno je osloniti se na dostupnu izvornu građu. Izvorna građa u tom kontekstu, temeljena je na građi osmanske, tj. Bosanskog ejaleta kao provenijencije koja baštini osmansku kulturu i franjevačke provenijencije. Ipak, nijedan korišten izvor nije imao za cilj detaljnije i iscrpnije predstaviti događaje vezane za godine gladi. Zbog toga je rad na izvornoj građi bio prvenstveno koncentriran (uz dosta oskudnih podataka vezanih za glad i njihovo sumiranje) na podatke koji će biti korisni za analizu ranjivosti na glad, pokretače gladi, te sposobnosti suočavanja i strategije adaptacije.

Što se tiče izvorne građe za ovu tematiku, primarni i od najvećeg značaja su narativni izvori. Dakle uz njih (kronike, ljetopise, godišnjake), administrativni dokumenti (sidžili i defteri) u znatnoj mjeri su također korisni. Iako izvorna građa osmanske provenijencije koja nije prevedena pruža zasigurno još mnogo podataka u kontekstu ove tematike, zbog nepoznavanja osmanskog turskog, istraživanja u tom pogledu su nemoguća.

Najkorisniji izvor za istraživanje gladi na prostoru Bosanskog ejaleta od 17. do početka 19. stoljeća je međimurac Mustafa Ševkija Bašeskije (1746 – 1804). Uz ovaj izvor, značajni su izvori franjevačke provenijencije, redom *Ljetopis Kreševskoga samostana* fra Marijana Bogdanovića (1765 – 1817), *Ljetopis* fra Nikole Lašvanina, *Ljetopis sutješkoga samostana* fra Bone Benića i *Godišnjak od događaja crkvenih, svitskih i promine vrimenta u Bosni* fra Jake Baltića. Kroz opise gradova (barem onih koji koju su ulazili u sastav Bosanskog ejaleta), Evlija Čelebi kroz svoj *Putopis* u nešto manjoj mjeri također pruža određene informacije za ovo istraživanje. U njima su dostupni podaci vremenskih prilika i situacija, podaci o fauni i flori, uspjevima, žetvi, berbi, zatim razini snijega, prvom i posljednjem mrazu, nivou vodostaja, i slično. Tu su svakako i podaci o ekonomskim pitanjima. Zabilježene su cijene osnovnih prehrambenih namirnica, žitarica, voća, povrća i kultura koje je stanovništvo Bosanskog ejaleta uzgajalo na svojoj zemlji. Međutim, pomenuti izvori ne pružaju potpun i kontinuiran kronološki slijed. Dakle prekidi zabilježeni u ovim izvorima predstavljaju istraživačku barijeru. Prednost narativnih izvora jeste što nude točnu dataciju, ali svakako i da su korisni utoliko što nude podatke socijalnog karaktera.

Osmanski defteri, pružaju informacije bitne za rezoniranje usjeva, ali i kulture koja se uzgajala kod stanovništva. Tu su svakako i sidžili, *Sidžil Tešanjskog kadiluka: 1740 – 1752*, *Sidžil Blagajskog kadije (1728 – 1732. godina)*, *Sidžil Nevesinjskog kadije (1767. do 1775)* i *Sidžil Mostarskog kadije (1632 – 1634)*. Oni su važni po pitanju određenih sporova i protokola koji su se odvijali, a koji se barem neposredno dotiču gladi, koja se tijekom nešto više od dva stoljeća u više navrata javljala.

Kako je u radu korišten specifični model, korisne su informacije zabilježene tijekom ekstremnih situacija, kada su izvori bilježili socio-ekonomska zbivanja u Bosanskom ejaletu. Iako je dio o socio-ekonomskim prilikama, u kontekstu ranjivosti na glad, dostupan i ne uključuje nužno korištenje izvorne građe, obzirom da su se povjesničari bavili tim pitanjima, konkretno i za prostor i stoljeća koja tematizira ovaj rad.

Dostupna izvorna građa predstavlja samo dio onoga što je moguće obuhvatiti u cjelini po pitanju ove teme. Ovaj rad stoga nastoji uključiti i skladno povezati svu izvornu građu koja je dostupna i korisna kako bi predočio kako je to ranije stanovništvo gledalo na ovaj, slobodno možemo reći, složen fenomen. Jer izvori kao takvi predstavljaju pečat tog vremena, a o gladi najbolje može da zna samo onaj tko ju je preživio.

5. Definiranje gladi

Temeljno polazište i prvi korak za znanstveni pristup i proučavanje ove tematike zbog dalje analize, jeste definiranje pojma gladi. Iako se čini pogodno prikazati niz definicija koje se odnose na ovaj fenomen, simptomatično je to da ipak ne postoji jedna definicija s kojom bi se svi složili. Dok tako već pri definiranju pojma znanstvenici proturječe jedni drugima, znanstveno polje i dalje ostaje otvoreno za istraživanja. Poput povijesnih činjenica koje nikada nisu neiskrivljene, već su neizbježno odraz onoga tko ih je zapisao, tako su i znanstvenici širokog spektra znanosti (humanističkih, društvenih, prirodnih, medicinskih i drugih) nudili osobne definicije.

Neke od tipičnih definicija kroz različite znanosti glad reprezentiraju kao ekstremni događaj, obilježen bolesti i smrtnosti; razdoblje psihološkog i društvenog sloma; iznenadni kolaps koji je različit od siromaštva; nedostatak hrane koji rezultira iscrpljenošću kod pogođene populacije uz znatan porast stope smrtnosti²⁷; katastrofalnu prehrambenu krizu; prilagodbu neravnoteže između dostupne hrane i broja stanovništva; neuspjeh sustava proizvodnje ili distribucije hrane.²⁸ No, da li je nužno sve ove plurale svesti na kolektivni singular? S jednim bi se pak svi trebali složiti: „Famine is like insanity, hard to define, yet easy enough to recognise“.²⁹

Ne samo za glad, nego i ekohistoriju uopće, John McNeill zapisuje kako je po svojoj prilici u tolikoj mjeri interdisciplinarna, koliko intelektualno istraživanje uopće može biti.³⁰ Dakle, kvintesencija definiranja gladi, okarakterizirane kroz inter-, multi- i transdisciplinarno pristupanje ovisi prvenstveno o kutu gledišta iz kojeg se sagledava ovaj fenomen. Kada je riječ o povijesnoj perspektivi³¹, glad je kao koncept počela poprimati svoju modernu smisao krajem

²⁷ Amrita Rangasami, „The Study Of Starvation And Famine: Some Problems“, *Les Spectres de Malthus*, (1991): 41–42.

²⁸ „World Ecology Report“, *Critical Issues in Health and Environment*, Vol. XX, No. 4, (2008): 2–3.

²⁹ Rangasami, „The Study Of Starvation And Famine: Some Problems“, 43.

³⁰ Hughes, *Što je povijest okoliša?*, 15; John R. McNeill, „Observation on the Nature and Culture of Environmental History“, *History and Theory*, Vol. 42, (2003): 9.

³¹ Povijesno gledano, najstariji natpis koji sadrži klasičan opis gladi nalazi se na „Steli gladi“ u Egiptu, koja je podignuta prije više od 5000 godina. Natpis je napisan na hijeroglifima i govori o sedmogodišnjem razdoblju suše i gladi za vrijeme faraona Džozera iz egipatske treće dinastije. Zalazeći tako dubok kroz povijest, oskudni antički arheološki zapisi i primjeri mogu biti svjedoci činjenice da je glad nastala kada su ljudi razvili i unaprijedili društvenu organizaciju i poljoprivrednu tehnologiju s ciljem opstanka i života u velikim skupinama. Tako su naprimjer, lovci i sakupljači bili manje podložni fenomenom gladi, nego poljoprivrednici. Iako su i jedni i drugi podlijevali istim cikličnim prirodnim pojavama koje su utjecale na opskrbu hranom, lovci i sakupljači su imali dva prilagodljiva mehanizma koja poljoprivrednici nisu. Mogli su mijenjati područja na kojima su tražili potrebne zalihe hrane i mogli su opstajati u manjim skupinama, a nerijetko su svoje skupine izolirali i razdvajali u manje kako bi se protezali kroz što veće područje. (Scrimshaw, „The Phenomenon Of Famine“, 2).

18. stoljeća zahvaljujući raspravi koju je započeo Thomas Malthus³². Njegovi dokazi nisu se pozivali na preispitivanje gladi, jer je smatrao da je svaka glad ista, ali da se način razmišljanja o njoj mijenja.³³

Alex de Wall, britanski istraživač, koji je napisao nekoliko inspirativnih djela koja zaista pružaju dobar temelj za bavljenje tematikom gladi u jednoj od svojih knjiga najznačajnijih knjiga pod nazivom „Famine That Kills: Darfur, Sudan“, apostrofira glad kao dio idioma. Takvu tezu pojašnjava navodeći kako je to dio iskustva – jer glad ostaje orijentir patnje u svijesti jednog naroda. Zbog toga je značenje riječi „glad“ u bilo kojem društvu ishod idioma gladi i povijesti iskustva gladi koje je to društvo proživjelo.³⁴

No, kada je riječ o „gladi“³⁵ barem u njenom uopćenom kontekstu, vrijedi ukazati na to što ona kao takva predstavlja u hrvatskom jeziku. S toga bi takvo pojašnjenje znatno rasvijetlilo koncepte koji trebaju biti razjašnjeni prije nego što se uđe u detaljniju analizu koja je i fokus ovog istraživanja.

Kako termin „glad“ sadrži mnoštvo značenja, veoma dobar način za uvid u njih, jesu dostupni rječnici i enciklopedijske baze podataka. Neki tako bilježe kako je glad osjećaj potrebe za jelom; velika nestašica ili nepostojanje hrane, nemogućnost opstanka, oskudica. Zatim da je glad osjet izazvan nedostatkom hrane, praćen osjećajem neugode, grčevima, mučninom, općom slabosti i psihičkim klonućem; glad i neishranjenost definiraju i kao pojavu u nerazvijenim područjima i zemljama svijeta u kojima je zbog zaostalosti u načinu obrade zemlje stanovništvo izvrgnuto stalnoj oskudici hrane. U konačnici, jedna drugačija definicija navodi kako je glad zapravo pratilac oskudice, bijede, niskog stupnja tehnološkog i društvenog razvoja i elementarnih nepogoda; da može biti trajna pojava, koja zahvaća najsiromašnije slojeve

³² Tomas Malthus je 1798. godine glad nazvao „posljednim, najstrašnijim resursom prirode“. (Gráda, *Famine: A Short History*, 3)

³³ Alex de Wall, *Famine that kills: Darfur, Sudan*, (Oxford: Oxford University Press, 15–16).

³⁴ Isto, 13.

³⁵ Etimološki gledano, riječi koje označavaju „glad“ razlikuju se ovisno o jeziku. Povratak u antiku i osvrt na Cicerona svjedoči o tome kako je i on razlikovao *praesens caritas* i *futura fames* ili *deinde inopia*. Na talijanskom jeziku riječ za glad potječe od *caritas*. U njemačkom jeziku termin *Hungersnot* znači glad povezana s općom nestašicom. (Gráda, *Famine: A Short History*, 4–5). Riječ „famine“ došla je u engleski jezik od termina vulgarnog latiniteta *famina*. Kako izvori svjedoče, prva upotreba riječi „famine“ kako se navodi u Oxford English Dictionary zapisana je 1362. godine. Nešto više od dvadeset godina kasnije, upotrijebljena je riječ „hunger“. Tada su „famine“ i „hunger“ imale isto značenje, no danas moderni rječnici, ali i znanstvenici koji se koriste njima sasvim opravdano ova dva značenja odvojeno i različito klasificiraju. (De Wall, *Famine that kills: Darfur, Sudan*, 13).

(kronična glad) ili pak može privremeno zahvatiti veće dijelove neke zemlje, čak i sveukupno pučanstvo pojedinih područja (periodična glad).³⁶

Pored definiranja gladi, treba spomenuti i da su posredni i neposredni uzroci gladi elementarne nepogode, koje duže ili kraće vrijeme zahvaćaju određeno područje (suše, poplave, najezde kukaca i drugih štetnika, erozije), ratovi (pljačke, razaranja) i epidemije, kada je u većem opsegu smanjena proizvodnja potrošnih dobara, posebno hrane; da je pojava gladi česta u gospodarski nerazvijenim zemljama, gdje je, zbog zaostalosti u načinu obrade zemlje, pučanstvo izloženo stalnoj oskudici živežnih namirnica.³⁷

U knjizi „Famines of the World Past and Present“, Cornelius Walford naveo je dvanaest uzročnika pojave gladi i klasificirao ih u dvije kategorije. Prvi su prirodni uzroci koji su izvan ljudske kontrole, a drugi vještački uzroci³⁸ na koje ljudi utječu. U kontekstu tematike ovoga rada, u fokusu će naravno biti prvi spomenuti, koji prema Walfordu uključuju sušu, obilne kiše i poplave, iznimno hladno vrijeme, snažni vjetrovi, itd. Svi navedeni su skloni smanjenju proizvodnje hrane i uništavanju zaliha.³⁹

³⁶ Uz klasifikaciju gladi na kroničnu i periodičnu, osobito korisno bi bilo osvrnuti se na podatke o ovom fenomenu iz medicinskog očišta. Budući da tjelesni biološki sat sugerira vrijeme spavanja, tako i hranidbeni biološki sat sugerira na vrijeme za jelo, pa je time glad definirana bioritmom i instinktom. Zapravo, pri stvaranju osjećaja gladi, sudjeluju brojni faktori, poput senzornih, kognitivnih, fizioloških. Ali isto tako značajnu ulogu ima životni stil i prehrambene navike. [(Milena Lela Mandić, *Znanost o prehrani. Hrana i prehrana u čuvanju zdravlja*, (Osijek: Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku, 2009)]. Osjećaj koji potiče unos hrane jeste glad. Točnije, predstavlja i fiziološku i psihološku potrebu za hranom. Mnogo ranije, pretpostavljalo se da je želudac glavni organ koji regulira glad. Međutim, sredinom 20. stoljeća ustanovljeno je da je praćenje unosa hrane vezano upravo uz hipotalamus, jer stimuliranje jednog dijela hipotalamusa izaziva proždrljivost, a drugi dio odbija hranu. Tako je zaključeno i da poremećaji u hipotalamusu izazivaju pretilost. Također, mozak je jedan od organa koji imaju utjecaj na unos hrane. Regulaciju unosa hrane pored mozga imaju i njegovi neurotransmiteri, želudac i crijeva, te njihovi peptidi, jetra i njen metabolizam, masno tkivo i proteini koje izlučuje, te endokrini hormoni. [(Nikolina Gaćina, „Hormonalne molekule probavnog sustava i regulacija apetita“, *Zbornik radova Veleučilišta u Šibeniku*, (2015): 186)]. Neke od teorija koje tumače mehanizme gladi jesu glukostatska, aminostatska i lipostatska. No tu su značajne i naučeno-stečene preferencije i averzije povezane sa prehranbenim navikama i običajima, te psihološko-ocijalni faktori. U sklopu psihološko-socijalnih faktora treba spomenuti povezane poremećaje u prehrani poput anoreksije i bulimije. (Gaćina, „Hormonalne molekule probavnog sustava i regulacija apetita“, 186) Na unos hrane u ljudski organizam utječu brojni signali koji putuju iz tijela u mozak. Nekoliko sutava – živčani, probavni i hormonalni u ljudskom organizmu imaju značajnu funkciju u regulaciji gladi i održanja homeostaze organizma. [(Maja Gredelj, *Utjecaj inhibitora HMG – CoA reduktaze na esteraze i leptin* (prediplomski rad), (Zagreb: Prehrambeno-biotehnološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016, 6–8)].

³⁷ Tomislav Habdija, *Poplave i glad u drugoj polovici 18. i početkom 19. stoljeća u Civilnoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini*, (diplomski rad), (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2017, 7–8). Autor koristio: Hrvatski jezični portal (Novi Liber; Srce) na stranici http://hjp.novi.liber.hr/index.php?show=search_by_id&id=fFdgWhk-%3D&keyword=glad; Proleksis Enciklopedija online (Leksikografski zavod Miroslav Krleža) na stranici <http://proleksis.lzmk.hr/23571/> i Hrvatska enciklopedija na stranici <http://www.enciklopedija.hr/>.

³⁸ Loša politika vladanja i upravljanja, ratovi, revolucije, itd. [(„World Ecology Report“, *Critical Issues in Health and Environment*, Vol. XX, No. 4, (2008): 3)].

³⁹ „World Ecology Report“, *Critical Issues in Health and Environment*, Vol. XX, No. 4, (2008): 3.

Nešto sličan pogled imali su autori Dominik Collet i Maximilian Schuh, pojašnjavajući kako glad uključuje biološku stranu koja utječe na dostupnost hrane i društvenu stranu koja upravlja pristupom hrane, što ide u prilog njihovoj tezi o gladi kao fenomenu koji se javlja na nesigurnom sučelju prirode i društva. Međutim, obojica se slažu s time da najopasniji momenti upravo proizilaze međudjelovanjem biološke i društvene strane.⁴⁰ Upravo iz tog razloga, odnosno već od početaka, točnije pri definiranju pojma gladi, bilo je teško pronaći odgovarajući metodološki okvir.

⁴⁰ Collet, Schuh, „Famines: At the Interface of Nature and Society“, *Famines During the 'Little Ice Age' (1300 – 1800): Socionatural Entanglements in Premodern Societies*, (2018): 4.

6. Teorije gladi

Kako bi sustav izučavanja gladi bio u potpunosti primjenjiv i relevantan za istraživanje, nužno je da sadrži već razrađena polazišta i pristupe istraživanju. Znanstvenici su u tom pogledu bili prilično maštoviti.⁴¹ Uz uobičajen okvir ispitivanja gladi i sigurnosti hrane u određenim zajednicama, razlikuju se kroz vlastite prezentacije i kategorizacije temeljne teorije gladi.⁴² Steven Engler, kao ličnost koja je vrijedna spomena i koja je neizmjereno doprinijela istraživačkoj djelatnošću (o čemu će biti riječi dalje kroz rad), naglašava četiri glavne skupine teorija. To su klimatska teorija, demografska teorija, socio-ekonomska teorija i politička teorija (vidi sliku 1).⁴³

Klimatska teorija utvrđena je sedamdesetih godina 20. stoljeća. Primjeri nje osobito su uočljivi kroz radove koji se tiču sahelske gladi, gdje su izravno naglašeni klimatski uvjeti. Točnije, rasprave su uglavnom išle u smjeru da su pojave povezane s klimom, poput npr. suša i poplava kao glavnih čimbenika koji uzrokuju glad. Međutim, kako Engler navodi, ova teorija se smatra nepotpunom i determinističkom jer je usredotočena samo na klimatske aspekte. Ograničenost ove teorije pokazuje upravo tvrdnja o tome da do gladi ne dolazi u nekim područjima koja su također pogođena klimatskim nepogodama.⁴⁴

Okosnicu demografske teorije čine brojni demografski čimbenici koji su veoma rašireni u raspravama koje se tiču nesigurnosti hrane i gladi uopće. Ono što je karakteristično i po čemu je ova teorija prepoznatljiva, jeste da su Malthusova i neo-maltuzijanska teorija duboko ukorijenjene u tim istim demografskim čimbenicima. Ova teorija čini se razumljiva pogotovo kada je riječ o neznanstvenim perspektivama. No detaljnija istraživanja ukazuju na

⁴¹ Polazišta u tom smislu, kako ističu brojni istraživači osobito do izražaja dolaze aktualizacijom pitanja deprivacije hrane. To pitanje upravo je sadržano u poznatoj Brennerovoj debati, koja je doprinijela raspravi o agrarnim temeljima europskog kapitalizma. Ta velika rasprava u historiografiji je upamćena kao *Brennerova debata*, a nastala je kao produkt njegovog istraživanja i objavljivanja teksta 1976. godine. (Branimir Brgles, „Prilog raspravi o agrarnom dualizmu i tranziciji iz feudalizma u kapitalizam u suvremenoj historiografiji“, *Ekonomika i ekohistorija*, (2016): 153). Ova debata pokrenula je snažnu vezu između neo-maltuzijanskih i marksističkih nastojanja da se shvate ekonomske i poljoprivredne krize u 14. stoljeću (tako su između ostalog se dotakli i Velike gladi iz 1315 – 1317). Međutim, onako kako to uglavnom i biva, smjenom političke ideologije i slabljenjem marksističkih tumačenja, neo-maltuzijansko shvaćanje istaknuto je u prvi plan kao bitan model za razumijevanje gladi tijekom srednjeg vijeka, a nerijetko se događalo i da se veže za druga mjesta i vremena. [(Adam Franklin-Lyons, „Modern Famine Theory and Study of Pre-Modern Famines“, *Crisis alimentarias en la Edad Media. Modelos, explicaciones y representaciones*, (2013): 33)].

⁴² Alex de Waal naprimjer smatra da se konačna dimenzija na koju treba teoretizirati glad odnosi na vrstu gladi, a moguće ju je pojednostaviti, jer se temelji na vrsti pogođenih društava i glavnim uzročnim elementima, pa tako razlikuje razlikuje pastoralnu, agrarnu, klasnu i ratnu glad. [(Alex de Waal, „Democratic Political Process And The Fight Against Famine“, *Institute of Development Studies, Working Paper*, (2000): 9)].

⁴³ Steven Engler, Johannes Köster, Anne Siebert, „Farmers Food Insecurity Monitoring. Identifying situations of food insecurity and famine“, *IFHV Working Paper, Vol. 4, No. 3*, (2014): 4.

⁴⁴ Isto, 4–5.

kontradikcije i brojne nedosljednosti. Tako Engler navodi da prema Malthusu, porast populacije premašuje opskrbu hranom i to dovodi do gladi ili nesigurnosti hrane, međutim u obzir nisu uzete suvremene tehnike, poput poboljšanja u poljoprivredi, transportu, ali i komunikaciji zajednica i društva uopće.⁴⁵

Kada je riječ o socio-ekonomskoj teoriji, ona se izdvaja kao dosta složenija. Ove teorije se inače u drugim raspravama nazivaju obično „ekonomske teorije“ i tiču se odnosa tržišnog razvoja i cijena. U oblikovanju ove teorije bitnu ulogu imaju i društvene razlike, te rodni aspekti. Upravo iz tog razloga, naziv „socio-ekonomska“ čini se prikladnijim. Za nju su vezana dva modela, a to su „Food Entitlement Decline“ (FED) i „Food Availability Decline“ (FAD). Prvi spomenuti, utemeljen je na idejama Amartya Sena⁴⁶. Polazišna točka ovog modela jeste pravo na ishranu stanovništva, odnosno distribuciju hrane, a ne njena dostupnost. Dakle, odnosi se na pravo kao skup mogućih dobara s kojima pojedinac raspolaže i koristi svoje pravo unutar društvenih odnosa, odnosno raspon dobara i usluga koje može steći u sklopu društvenih odnosa razmjenom ili korištenjem vlastitog rada, sposobnosti i imovine.⁴⁷ Sen svoju hipotezu o nejednakim pravima na hranu podupire izvještajima o gladi gdje nije bilo natprosječnog pada dostupnosti hrane. Također, naglašava činjenicu da tijekom gladi, samo određeni dijelovi društva bivaju pogođeni glađu, dok ima onih koji s ipak imaju mnogo hrane i nisu suočeni s oskudicom i gladi.⁴⁸

Senova teorija je ostavila veliki trag, osobito u istraživanjima vezanim za moderno i suvremeno doba, međutim, njegov je rad naišao na mnogo manje primjene za ranije periode i predmoderna društva. Razloga zbog čega je tako ima nekoliko, ali svakako da njegove ideje mogu biti korisne. Ne treba izostaviti u tom smislu i doprinose njegovih kritičara i komentatora, poput Stephena Devereuxa, Meghnada Desaija, Amritu Rangasamija i Alex de Walla. Oni su ponudili određene izmjene, dopunili i proširili pristup, koji je u konačnici potpomogao za

⁴⁵ Engler, Köster, Siebert, „Farmers Food Insecurity Monitoring. Identifying situations of food insecurity and famine“, 4–5.

⁴⁶ Pet godina nakon objavljivanja pomenutog Brennerovog teksta, Amartya Sen iznio je nešto što je dugo vremena smatrano kao najpotpunija revizija dotadašnjih shvaćanja fenomena gladi u svome eseju „Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation“. U njemu je formulirao glad i nestašicu hrane na potpuno drugačiji način. Njegov pristup pruža uključivanje pitanja ekonomije i politike na izrazitiji i snažniji način, nego ranije, te nudi bolje ideje u odnosu na ranija marksistička čitanja. (Franklin-Lyons, „Modern Famine Theory and Study of Pre-Modern Famines“, 33–34).

⁴⁷ Stephen Devereux „Sen's Entitlement Approach: Critiques and Counter-critiques“, *Oxford Development Studies Vol. 29, No., 3*, (2001): 2001.

⁴⁸ Steven Engler, „Developing a historically based „famine vulnerability analysis model“ (FVAM) – an interdisciplinary approach“, *Erdkunde 66(2)*, (2000): 158.

primjenu na predmoderna društva i svijet. Njihov rad, svakako da može pružiti potpunija objašnjenja uzroka i pojave gladi u ranom novom vijeku.⁴⁹

Drugi model koji je orijentiran na ponudu i analizira proizvodnju hrane i njenu dostupnost, jeste FAD („Food Availability Decline“). U sklopu njega javlja se jednadžba koja ukazuje da se glad javlja kada dostupnost hrane biva manja od osnovne potrebe stanovništva: Glad = Dostupnost hrane < Osnovnih potreba (stanovništva). Bazira se na prirodne pokretače kao glavne uzroke pojave gladi. No, ovaj model je previše usmjeren na ruralna područja koja su sklona gladi (iako je točno da glad pogađa češće i snažnije ruralna područja od urbanih).⁵⁰

U okviru socio-ekonomske teorije, vrijedi spomenuti i pitanje „tržišnog neuspjeha“, koje je samo po sebi razumljivo kada je riječ o pojavi fenomena gladi. Prema tom modelu, glad se javlja zbog neispravnog tržišta u pogođenim lokalnim područjima. No to ne mora značiti da tržišta ne rade dobro, već da jednostavno ne zadovoljavaju potrebe lokalnog stanovništva u pravo vrijeme i na pravom mjestu.⁵¹

Posljednja teorija prema Engleru jeste politička. Ta teorija usmjerena je na faktore rata, političko nestručno i loše upravljanje, političku diskriminaciju određenog stanovništva, slab porezni sustav koji se tiče prehrambenog sektora, korupciju i slično. Ipak i ova teorija je ograničena u mnogo čemu, prije svega jer zanemaruje druge uzročnike pojave gladi. Novije studije nastale u okviru ove teorije bazirane su na „otimanje zemlje“, odnosno kupovinu ili zakup bogatih iz siromašnih zemalja u razvoju kako bi se proizveli usjevi potrebni za izvoz, no to je nešto kompleksnije pitanje o kojem bi vrijedilo drugom prilikom detaljnije raspraviti.⁵²

Kao što je i primjetno, svaka od ovih teorija ima određena ograničenja i nijedna od njih se ne može uzeti kao potpuno ispravna. Jedan od ključnih problema ovih teorija i modela jeste nepotpuno objašnjenje onoga što dovodi i uzrokuje pojavu gladi. Ipak, noviji pristupi koji se temelje na konceptu „ranjivosti“ osobito su značajniji u ovom kontekstu analize i proučavanja gladi, te kao takav, jedan od njih će i biti primijenjen u ovome radu.

⁴⁹ Franklin-Lyons, „Modern Famine Theory and Study of Pre-Modern Famines“, 34.

⁵⁰ Engler, „Developing a historically based „famine vulnerability analysis model“ (FVAM) – an interdisciplinary approach“, 158.

⁵¹ Engler, Kóster, Siebert, „Farmers Food Insecurity Monitoring. Identifying situations of food insecurity and famine“, 5–6.

⁵² Isto, 6–7.

7. Malo ledeno doba – vremenski kontekst

Vremenski okvir koji obuhvaća ovaj rad, od 17. do početka 19. stoljeća, specifičan je po mnogo čemu. Međutim u kontekstu ekohistorijskih istraživanja, u ovome slučaju proučavanja fenomena gladi, važnost se ogleda u dosta složenijoj problematici. Riječ je o razdoblju malog ledenog doba. Izraz „Little Ice Age – (LIA)“ („malo ledeno doba“) izvorno je skovao 1939. godine François Matthes⁵³. Odnosi se na razdoblje širenja glečera (ledenjaka) visokih planinskih masiva, koje se javlja poslije razdoblja poznatog kao Srednjovjekovni klimatski optimum.⁵⁴ Michael Flinn u svome radu bilježi kako su glad, neke epidemije i bolesti bile učestalije i možda čak strašnije nego u ranijem periodu⁵⁵, koje se vremenski podudara s onim što Hubert Lamb u knjizi „Climate: Present, Past and Future: Climatic History and the Future“ naziva malo ledeno doba. Malo ledeno doba opisao je kao razdoblje kada su temperature bile neobično niske⁵⁶, a klimu uopće je karakterizirala velika nestabilnost.⁵⁷

Prema autorima Ø. Paasche i J. Bakke, malo ledeno doba je možda jedno od najbolje dokumentiranih klimatskih anomalija prošlosti. Međutim, bez obzira na količinu podataka koji se odnose na to razdoblje, ne postoji konsenzus u pogledu prostorne i vremenske odrednice.⁵⁸ Analize teritorijalne sveobuhvatnosti malog ledenog doba bile su usmjerene na dokaze o tome da su mnoga druga područja izvan Europe⁵⁹ imala razdoblja hladnijih uvjeta i znatno izmjenjenih klimatskih prilika, no vrijeme i priroda su promjenjivi od regije do regije, te je o

⁵³ Vrijedi pročitati njegov koautorski rad (John Matthews i Keith Briffa) pod nazivom „The „Little Ice Age“: Re-evaluation of an Envolving Concept“.

⁵⁴ Michael E. Mann, „Little Ice Age“, *The Earth system: physical and chemical dimensions of global environmental change, Vol. 1*, (2002): 504; Atle Nesje, Svein Olaf Dahl, „The „Little Ice Age“ – only temperature?“, *The Holocene 131(1)*, (2003): 139.

⁵⁵ Npr. stanovništvo koje je obrađivalo planinske prostore na kojima je bilo moguće uzgajati usjeve, tijekom toplog razdoblja (Srednjovjekovnog klimatskog optimuma), s hladnijim vremenom, odnosno tijekom malog ledenog doba, ta područja više nisu bila produktivna. Svakako da je to utjecalo na promjenu prehrambenih navika stanovništva, koje je bilo primorano promijeniti način ishrane, a nisu rijetki slučajevi da su zbog nemogućnosti adaptacije bili suočeni sa gladi. [(Andrew B. Appleby, „Epidemics and Famine in Little Ice Age“, *The Journal of Interdisciplinary history, Vol. 10, No.4*, (1980): 658)].

⁵⁶ Međutim, uvjeti malog ledenog doba nisu definirani samo hladnijim temperaturama, nego i promjenom obrazaca vjetrovitih struja, koji su odgovorni za poplave i suše. Također, utječu na ciklus godišnjih doba što stvara probleme kada je riječ o usjevima.

⁵⁷ Andrew B. Appleby, „Epidemics and Famine in Little Ice Age“, 645.

⁵⁸ Øyvind Paasche, Jostein Bakke, „Defining the Little Ice Age“, *Climate of the Past Discussions 6(5)*, (2010): 2160.

⁵⁹ Kako navode Morgan Kelly i Cormac O Grada, procjene fodišnje zimske i ljetne temperature za srednju Europu postoje od 1500, Nizozemsku od 1201, Švaicarsku 1525, Englesku od 1600, te za Njemačku od 1000. godine. Pod pretpostavkom da su procjene pouzdane, njihova rekonstrukcija nudi potencijal za procjenu vremena i velikih temperaturalnih promjena u europskoj klimi. Pored ovih statističkih rekonstrukcija, treba spomenuti da su ova dva autora pristupili istraživanju ovoga pitanja na drugačiji način, tako što su u fokus stavili šest vrsta dokaza, demografska, umjetnička, socijalna, gospodarska, agrarna i jedan (glečeri) koji počiva na pokušaju izravnog mjeranja učinka klime. [(Morgan Kelly, Cormac O Grada, „The Waning of the Little Ice Age: Climate Change in Early Modern Europe“, *Journal of Interdisciplinary History 44(3)*, (2014): 302)].

malom ledenom dobu kao globalno prostorno kompaktnom razdoblju u tom smislu teško govoriti.⁶⁰ Ipak, malo ledeno doba⁶¹ moguće je okarakterizirati kao pojavu u svijetu, koja je ipak omogućila određene, značajne regionalne i lokalne varijacije. Po pitanju vremenske odrednice, mnogo se diskutiralo. Većina istraživača tvrdila je da predstavlja razdoblje otprilike između 16. i sredine 19. stoljeća,⁶² kada su se mnogi svjetski glačeri proširili. No uz jasnu vezu glečera i hladnijih temperatura, mnogi su upravo tu teoriju osporavali. Međutim, korijen tom problemu nalazi se u složenom odnosu klime i glacijalnih promjena, što je svakako utjecalo na razvoj različite orijentacije po pitanju istraživanja, sa jedne strane u okviru glaciologije, a s druge u okviru klimatologije. Glaciologija je bila usredotočena na duže razdoblje glacijalnog napretka od oko 1300. do 1950. godine, osobito u Europskim Alpama, što je ovisilo većinom o zimskim oborinama, a klimatologija na ljetne temperature⁶³ koje su bile niže od oko 1570. do 1900. godine.⁶⁴

Kada je riječ o panonskom i balkanskom prostoru, alpski glačeri koji su se širili do 1720. godine doveli su do hladnijih i vlažnijih proljeća. O tome svjedoče upravo podaci o pojavi gladi na Balkanu (1593, 1596, 1597, 1598, 1601. i 1605. godine), kada su obilne kiše uništile usjeve. Također, iz razdoblja malog ledenog doba, kao posljedica klimatskih promjena uočena je promjena razine Kaspijskog jezera. Razina jezera je krajem 16. stoljeća bila u padu, a najniža je zabilježena oko 1600. godine, dok je njen pad nastavljen do oko 1730. godine.⁶⁵

U konačnici, za malo ledeno doba može se reći da je značajnije u smislu povećane varijabilnosti klime, nego zbog promjene prosječne klime. S krajem malog ledenog doba započeo je trend globalnog zatopljenja. Kao glavni uzrok globalnog zatopljenja, većina znanstvenika navodi povećanu količinu ugljičnog dioksida i ostalih stakleničkih plinova koji se

⁶⁰ Mann, „Little Ice Age“, 1; Christian Pfister, Rudolf Brázdil, „Social Vulnerability to climate in the „Little Ice Age“: an example from Central Europe in the early 1770s“, *Climate of the Past Discussions* 2(2), (2006): 126.

⁶¹ Postojanje malog ledenog doba otvara pitanje o tome koji su čimbenici mogli dovesti do takvog hlađenja. Ovo neobično razdoblje u klimatskoj povijesti dogodilo se prije utjecaja ljudskih aktivnosti. (Mann, „Little Ice Age“, 5)

⁶² Ovdje je važno spomenuti početak 17. stoljeća. Tada je započelo razdoblje Maunderovog minimuma (MM) i trajalo do 18. stoljeća, odnosno od 1645. do 1715. godine. [(Mathew J. Owens, *et al.*, „The Maunder minimum and Little Ice Age: an update from recent reconstructions and climate simulations“, *Journal of Space Weather and Space Climate*, Vol. 7, A33, (2017): 1–10)].

⁶³ Tijekom malog ledenog doba kao ishod pretežno vlažnih ljeta i hladnih i dugih zima, promijenila se i prosječna godišnja temperatura, koja je pala za oko 1–1,5°C. To je svakako ostavilo značajne posljedice na cjelokupan ekosustav. [(Krešimir Kužić, „Zabilježbe o „malom ledenom dobu“ i njegovim posljedicama u hrvatskim krajevima“, *Povijesni prilozi*, Vol. 18, No. 18, (1999): 375)].

⁶⁴ Ulf Büntgen, Lena Hellmann, „The Little Ice Age in Scientific Perspective: Cold Spells and Caveats“, *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 44, No. 3, (2014): 355.

⁶⁵ Hrvoje Petrić, „Neke bilješke o „malom ledenom dobu“ (s malim osvrtom na Istru)“, *Zbornik javnih predavanja*, (2013): 151.

oslobađaju u atmosferu, što je posljedica spaljivanja fosilnih goriva, uništavanja šuma u korist poljoprivrede i drugih ljudskih aktivnosti. No ima i onih koji vjeruju da ljudsko djelovanje nije presudni faktor u rastu temperature.⁶⁶ Bez obzira na to, jasno je da promjene i fluktuacije klime, osobito one koje su karakteristične za malo ledeno doba utječu na povećanje rizika za pojavu ekstremnih katastrofa.⁶⁷ U jednu od njih može se svrstati i glad.

⁶⁶ Hrvoje Petrić, „Neke bilješke o „malom ledenom dobu“ (s malim osvrtom na Istru)“, 158.

⁶⁷ Michael Mann ističe kako nisu sve posljedice klimatskih promjena bile štetne za europsko društvo. Navodeći primjer Londona i zamrzavanja rijeke Temze, što je proslavljeno zimskim karnevalom. On još jedan interesantan primjer koji se odnosi na to da je hladnija klima bila ujedno i podsticaj i inspiracija piscima i slikarima tog vremena. (Mann, „Little Ice Age“, 1)

8. Teritorij

Prije nego što se uđe u dublje razmatranje fenomena gladi na prostoru Bosanskog ejaleta, potrebno bi bilo dati osnovne podatke o samom prostoru koji je obuhvatao Bosanski ejalet. U tom kontekstu bit će predstavljen samo okvirni teritorijalni doseg Bosanskog ejaleta i promjene do kojih je dolazilo od 17. do početka 19. stoljeća.

Prvobitni prostor koji je ulazio u okvir Bosanskog ejaleta mijenjao se tijekom stoljeća. Već krajem 16. stoljeća i početkom 17. stoljeća zbog kompleksnih dešavanja na povijesnoj sceni, dolazi do pomjeranja granica, a time i opsega Bosanskog ejaleta. Tako dakle, 1580. godine javlja se potreba za osnivanjem velike administrativne osmanske jedinice, nazvane ejalet, pašaluk ili beglerbegluk.⁶⁸ Razlozi koji su doveli do osnivanja Bosanskog ejaleta istaknuti su kao potreba za daljim širenjem i jačanjem vlasti na osvojenom području. Uz to, treba pridodati i potrebu za iskorištavanjem podanika, do koje je bilo moguće doći organiziranjem birokratskog aparata. Tada se bosanski ejalet sastojao se od sedam sandžaka, bosanskog, hercegovačkog, kliškog, pakračkog, krčkog, zvorničkog i požeškog, na čijem čelu se nalazio beglerbeg. Centralno mjesto u svakom segmentu zauzimao je bosanski sandžak.⁶⁹ Bosanski ejalet prostirao se od Šapca do mora i od Zvečana do Virovitice, gdje je Bosna bila središnja oblast i matično područje. Takav izgled nikada ranije nije mogao biti ni naslućen, međutim, obim bosanskog ejaleta nije bio isti u njegovom prvom periodu postojanja, pa sve do kraja 17. i posebno 18. stoljeća.⁷⁰ Upravo zbog teritorijalno-administrativnih promjena Bosanskog ejaleta u periodu ranog novog vijeka, ovo poglavlje je važno kako bi se mogao proučavati fenomen gladi na istom.

U Bosanskom ejaletu je još krajem 16. stoljeća izmijenjena teritorija, priključivanjem novoga bihačkog sandžaka, pa se tada bosanski ejalet sastojao od osam sandžaka, a početkom 17. stoljeću, točnije 1600. godine je isključen iz bosanskog ejaleta požeški sandžak. Podaci iz sredine 17. stoljeća omogućavaju dalju, jasniju sliku Bosanskog ejaleta, koji se tada sastojao od bosanskog, hercegovačkog, zvorničkog, kliškog, pakračko-cerničkog, krčko-ličkog i bihačkog.

⁶⁸ U historiografiji su prisutne broje dileme oko točne godine osnivanja Bosanskog ejaleta, koje su pokrivala period od 1578. i 1584. godine. Prema dostupnim izvorima, moguće je zaključiti da je bosanski sandžak osnovan nakon travnja 1580, a prije rujna iste godine, konkretno na osnovu spomena Bosanskog sandžaka posljednji put u travnju i prvog spomena naziva bosanski ejalet u rujnu mjesecu. [(Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, (Sarajevo: Svjetlost, 1959, 78)].

⁶⁹ Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, 77.

⁷⁰ Isto, 79.

Zadnja dva su često spojena u jedan sandžak, dok je bihaćki sandžak jedan period 17. stoljeća bio ukinut.⁷¹

Poslije Karlovačkog mira, 1699. godine, došlo je do najvećih teritorijalnih promjena bosanskog ejaleta. Time je teritorij sveden na bosanski, hercegovački, kliški i zvrnički sandžak, odnosno teritorijalnu prostranost današnje Bosne i Hercegovine s novopazarskim sandžakom i dijelovima Hercegovine koja su danas u sastavu Crne Gore i Srbije.⁷² Bosanski ejalet izgubio je time Karlovačkim mirom posjede Cerničkog, Požeškog i Ličkog (Krškog), te dijelova Kliškog i Hercegovačkog sandžaka. Već dugo je bio pogranični prostor na zapadu i jugozapadu, a postao je i na sjeveru. Tako je uspostavljena granica s Mletačkom Republikom, nazvana Grimanijeva linija.⁷³

To teritorijalno stanje nije se značajnije mijenjalo do 1718. godine. Požarevačkim mirom je uspostavljena nova granica od rijeke Drine, blizu Bijeljine do Novog na rijeci Uni. Bosanski ejalet je smanjen dakle za pojas od ušća Drine u Savu i Une do Novog, a otpali su Dubica, Gradiška, Kobaš, Brod i Furjan na zapadu, no priključeno je Užice s okolinom (što je bilo ranije u sastavu Smederevskog sandžaka). Osmanlije su dobile i Gabelu, a ostale bez Imotskog s kotarom i Čačvinu. Područja Klek, Neum i Sutorina ušli su u sastav Osmanskog carstva. Granica Bosanskog ejaleta s teritorijem Habsburške Monarhije protezala se od Novog do Medveđe glavice, a to razgraničenje je završeno dolaskom komisije na Debelo brdo, tzv. Medveđoj glavici, gdje je bila tromeđa.⁷⁴

Nije bilo promjena do novog rata i Beogradskog mira 1739. godine, čime su Osmanlije uspjeli vratiti ranije izgubljeni dio osim Furjana. Posjed koji je bio u sastavu Zvrničkog sandžaka s desne strane Drine, otišao je u sastav Smederevskog sandžaka i ostao do Svištovskog mira. Svištovski mir iz 1791. godine rezultirao je vraćanjem tog prostora u sastav Bosanskog ejaleta, Smederevskom sandžaku je vraćeno Užice i situacija se nije mijenjala dok nije uključen kadiluk Podgorica i kadiluk Crna gora u sastav hercegovačkog sandžaka, a time Bosanskog ejaleta, 1756. godine.⁷⁵

⁷¹ Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, 79–80.

⁷² Ovakva podjela trajala je do 1851. godine, kada je umjesto sandžaka u Bosni oformljeno sedam oblasti, koje su nosile naziv kajmekamluci. [(Ahmed S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1983, 32)].

⁷³ Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699 – 1718*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989, 43.

⁷⁴ Isto, 256.

⁷⁵ Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, 93.

Svištovskim mirom 1791. godine Osmansko Carstvo izgubilo je prostor Cetina, Lapaca, Srba i pojas ispod Plješevice i Plitvičkih jezera, a nekoliko godina kasnije povratilo Dubicu, Novi i Gradišku. Nakon 1790. godine oblast Novog Pazara izdvojena je i pretvorena u zaseban sandžak, on je ukinut 1817. godine i priključene su teritorije koje su mu pripadale Bosanskom sandžaku. Bosanski ejalet je nakon zbivanja 1804. godine (Prvi srpski ustanak) izgubio nahije u oblasti Novog Pazara i Zvorničkog sandžaka, kadiluk Brvenik, dio kadiluka Starovlah i Podrinske nahije Jadar i Ptičar kao i Krupanj i Raševinu. Ti posjedi su pripojeni Bosanskom ejaletu 1813. godine i ostali do 1833. godine. Te godine su Bosanski i Hercegovački sandžak postali posebni ejaleti.⁷⁶

8.1. Istraživanjem obuhvaćeni teritorij

Kako istraživanje fenomena gladi podrazumijeva rekonstruiranje niza čimbenika bilo bi prikladno istraživačke mogućnosti i mogućnosti primjene efektivne metodologije uskladiti s teritorijem koji je predmet istraživanja. S obzirom na to da kompleksnost istraživanja fenomena gladi koja obuhvaća složene socio-ekonomske, demografske, kulturno-tradicijske, klimatološke i druge faktore u ovom slučaju bilo je nužno ograničiti se na područje Bosanskog ejaleta u vrijeme nakon Svištovskog mira.

Iako je istraživanjem obuhvaćeno razdoblje od 17. do početka 19. stoljeća, a tada je Bosanski ejalet obuhvaćao mnogo veću teritoriju nego nakon Svištovskog mira s argumentacijom da glad kao fenomen ne podilazi bilo kakvim vojno-političkim granicama, ne smatra se pogrešnim istraživati ju u navedenom razdoblju unutar granica koje metodološkim sustavom u cjelini mogu ravnopravno da se razmotre.

⁷⁶ Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, 93–95.

9. Analiza ranjivosti i model analize ranjivosti na glad

Već spomenuti noviji pristupi koji se temelje na konceptu „ranjivosti“ pogodniji su za ovakva istraživanja jer pomažu objasniti ne samo uzroke, nego i cijele procese, utjecaj gladi, te načine na koje se stanovništvo prilagođavalo. Upravo iz tog razloga bi polazište za svaki model analize gladi trebalo biti razumijevanje koliko je društvo bilo podložno gladi, definiranjem i analizom koncepta ranjivosti.⁷⁷ Ranjivost označava tako razinu vjerojatnosti trpljenja štete za neki sustav ili dijelove sustava pri suočenju s ugrozom. Tako se može izraziti i jednadžbom: $Opasnost = Ugroza \times Ranjivost$.

Ugroza je opasnost izbijanja gladi, ali ujedno i pokretač ili čimbenik koji se množi sa ranjivosti. Ali ova forma je previše jednostavna kako bi opisala složenu pojavu gladi. Kako bi se taj problem uspio nadvladati i forma dobila nešto složeniji oblik onda se modificira uključivanjem „sposobnosti suočavanja“ i „strategijama adaptacije“, što spada na stranu ranjivosti. Iz tog razloga „Model analize ranjivosti“ od gladi nužno treba nekoliko značajnih zahtjeva⁷⁸ zadovoljavati.⁷⁹

„Model analize ranjivosti na glad“ ili FVAM („Famine Vulnerability Analysis Model“) definirao i predstavio je Steven Engler u jednom vlastitom istraživanju na primjeru gladi u Irskoj 1740 – 1741. godine u tekstu pod nazivom „Developing a historically based „famine vulnerability analysis model“ (FVAM) – an interdisciplinary approach“. Zahvaljujući tome, novija, ali i buduća istraživanja osigurana su uspješnim istraživačkim modelom.

Kako je Steven Engler došao na ideju formiranja FVAM? Odgovor na ovo pitanje ukazuje na važnost korištenja ranijih istraživanja drugih znanstvenika i u sebi sadrži poruku i poticaj da je moguće čak i unaprijediti ovaj za sada nepremašeni model, što svakako može biti samo dodatni motiv za buduće istraživače. Naime, pojam „ranjivosti“, o kojem je već bilo riječi,

⁷⁷ „Ranjivost“ („Vulnerability“) je koncept koji se koristi za istraživanje utjecaja klimatskih promjena i prirodnih nepogoda na društva i ljudske zajednice. On nije primjenjiv samo za fenomen gladi, nego i za druge fenomene kao što su npr. siromaštvo, javno zdravstvo. Pristup „ranjivosti“ nužno uključuje interdisciplinarna istraživanja koja u sebi vežu klimatske promjene, glad i migracije. Jedan od istraživača ovog pitanja ranjivost definira kao izlaganje nepredviđenim situacijama i poteškoćama pri njihovom suočavanju. Zbog toga „ranjivost“ ima dvije strane rizika, vanjsku i unutarnju. (Engler, „Developing a historically based „famine vulnerability analysis model“ (FVAM) – an interdisciplinary approach“, 159).

⁷⁸ Na prvom mjestu je historicitet ranjivosti, zatim prije svega dinamička, ali i deterministička reprezentacija gladi. Tu je i isprepletenost klimatskih, političkih i kulturnih čimbenika, razmjernost problema (od nacionalne do individualne i od regionalne do lokalne razine), te poticanje dijakronijskih i sinkronijskih usporedbi. (Engler, „Developing a historically based „famine vulnerability analysis model“ (FVAM) – an interdisciplinary approach“, 159–160).

⁷⁹ Engler, "Developing a historically based "famine vulnerability analysis model" (FVAM) – an interdisciplinary approach" 159.

postao je sve više raširen u empirijskim društvenim istraživanjima i kao takav poprimao je različita značenja i definicije. Svaka od njih bila je korisna za Stevena Englera, koji je vlastiti model formulirao uključujući upravo nekoliko osnovnih koncepata ranjivosti, kao što su dvostruka struktura ranjivosti (prema Bohle) (vidi sliku 2), pristup održivog načina života (SLA) (vidi sliku 3), konceptualni okvir ranjivosti (prema Füsselu) (vidi sliku 4) i BBC konceptualni okvir ranjivosti (prema Bogardi, Birkmann i Cordona) (vidi sliku 5).⁸⁰ Shematski prikaz tih modela jasno ukazuje na njihove nedostatke, ali i modifikacije i inkorporacije koje su rezultirane FVAM Stevena Englera.

Predstavljeni modeli ranjivosti nisu jedini. Njih ima još nekoliko i nastajali su uglavnom nadopunjavajući nedostatke ranije uspostavljenih modela. Upravo ova četiri predstavljena su jer, kao što je rečeno, služila su za formiranje Englerovog FVAM-a. Međutim, kako bi se u potpunosti shvatio FVAM, koji će biti primijenjen kroz ovaj rad, vrijedilo bi ispitati i uočiti zbog čega ova četiri modela uz pomoću kojih je FVAM nastao nisu primjenjivi na temu gladi u Bosanskom ejaletu u periodu od 17. do početka 19. stoljeća.

Posljednji, poznat kao BBC konceptualni okvir ranjivosti, u nekim segmentima i podsjeća na FVAM, jer sadrži opasnost, ugrozu odnosno rizik i ranjivost. Kao najbližiji FVAM, jedini ovaj model ne bi mogao biti isključen za primjenu i poprilično dobar okvir za istraživanje teme koju problematizira ovaj rad. Međutim, svakako da prednost ipak ide novijem i sveobuhvatnijem Englerovom modelu.

Uvid u sve ove pristupe u konačnici nameće FVAM⁸¹ kao heuristički alat, koji je osmišljen za proučavanje širokog raspona gladi u određenom vremenu i prostoru. On prvenstveno naglašava faze prije gladi, koje su i na osnovu do sada rečenoga neminovne, te nastoji unaprijediti postojeće koncepte ranjivosti, koje su konceptualizirali drugi već spomenuti istraživači⁸². Model sadrži implikacije koje su važne za dostupnost, rukovanje i analizu povijesnih podataka o gladi, njihovu usporedbu s drugim, te proučava sredstva za život ljudi i njihov društveno-ekonomski kontekst prije nego što su početni pokretači djelovali i utjecali na

⁸⁰ Engler, Engler, "Developing a historically based "famine vulnerability analysis model" (FVAM) – an interdisciplinary approach", 161–162.

⁸¹ Ono što je osobito karakteristično za „Model analize ranjivosti na glad“ jeste da je proizašao iz šireg okvira geografskih i socioloških studija katastrofa kao ključ za otkrivanje geografskih, socijalnih i ekonomskih preduvjeta za te iste katastrofalne događaje i njihovo kompleksno, uzajamno djelovanje. [(Steven Engler, „The Irish famine of 1740 – 1741: Famine vulnerability and „climate migration“, *Climate of the Past* 9(3), (2013): 1162)].

⁸² Npr. Birkamann (2006), Bohle (2001). Füssel (2007), Pahs (2006). (Engler, „The Irish famine of 1740 – 1741: Famine vulnerability and „climate migration“, 1162).

njih. Upravo takav pristup daje povijesni slijed, jer proučavanje gladi čini vidljivim kao proces, a ne kao događaj.⁸³

Ovaj model za područje Bosanskog ejaleta od 17. do prve polovice 19. stoljeća moguće je primijeniti jer zadovoljava sve točke koje se od njega zahtijevaju. Tako će ovaj rad obuhvaćati historicitet ranjivosti, dinamičku, ali i determinističku reprezentaciju gladi, isprepletenost klimatskih, političkih i kulturnih čimbenika, razmjernost problema i u konačnici poticanje dijakronijskih i sinkronijskih usporedbi.

⁸³ Engler, „The Irish famine of 1740 – 1741: Famine vulnerability and „climate migration“, 1162.

10. Način primjene FVAM – Analiza ranjivosti na glad

Prema modelu koji je predstavljen (vidi tablicu 1), pri procjeni ranjivosti nužno je predstaviti što više čimbenika koji se tiču stanovništva, politike, ekonomije, agrikulture i okoliša/klime. Zaključci do kojih se dođe procjenom i analizom ranjivosti zapisuju se dodjeljujući svakom čimbeniku odgovarajući indeks. Primjenjuju se indeksi od tri vrijednosti, koje se kreću u rasponu od -1 do +1, s tim da 0 predstavlja da pokazatelj ne utječe ni pozitivno ni negativno na ranjivost. Indeks 1 označava da pokazatelj ima pogoršavajući učinak na ranjivost na glad, a indeks -1 označava da pokazatelj ima ublažavajući učinak na ranjivost na glad. S obzirom na to da je ovaj model sastavljen od relevantnih čimbenika koji su u isto vrijeme i primjenjivi na povijesne kontekste, postoje određene iznimke, koje utječu na izmjenu ovoga modela. Radi se o tome da su često povijesni izvori rijetki i nepotpuni, pa tako ne nude jasnu procjenu za određeni pokazatelj. U tom slučaju, bit će korišten znak Ø, a u konačnici se neće računati u ukupnu ocjenu ranjivosti. Ukoliko se svi pokazatelji kreću u vrijednosti od -1 do +1, onda je ukupna ocjena ranjivosti prije gladi od -33 (minimalna ranjivost) do +33 (maksimalna ranjivost). S obzirom na to, Engler klasificira pet vrsta ranjivosti na glad. To su veoma otporno društvo (-33 do -20), otporno društvo (-19 do -6), društvo u opasnosti (-5 do 5), ranjivo društvo (6 do 19), veoma ranjivo društvo (20 do 33). Ipak, ova indeksacija nije relativna, prvenstveno kada je riječ o pokazateljima, jer neki mogu biti važniji od drugih (npr. za analizu ruralnih društava, agrikulturni čimbenici). Zbog toga izračunavanje konačnog, ukupnog iznosa na osnovu indeksa ne dovodi do preciznog rezultata i zahtjeva oprez.⁸⁴

U konačnici, na osnovu literaturalne građe koja se odnosi na glad, Engler razlikuje četiri kronološke faze, koje će biti predstavljene i u okviru ovoga rada. Prva je ranjivost prije gladi, druga pokretači gladi, treća sposobnosti suočavanja i četvrta strategije adaptacije. Sve zajedno čine jednu uzročno-posljedičnu vezu, a time i FVAM složenim alatom za analizu (vidi sliku 6).⁸⁵

⁸⁴ Engler, „The Irish famine of 1740 – 1741: Famine vulnerability and „climate migration“, 1163.

⁸⁵ Engler, "Developing a historically based "famine vulnerability analysis model" (FVAM) – an interdisciplinary approach", 160–161.

11. Gladi od osnivanja Bosanskog ejaleta do početka 17. stoljeća

Iako je prva glad zabilježena na teritoriju Bosanskog ejaletu, nakon njegovog osnivanja (1580. godine), glad nakon teške zime 1595/6. godine, 1587. godina smatra se godinom bez ljeta na području srednje Europe. Takav trend zahlađenja odrazio se i na širi teritorij, pa dva zapisa iz Srbije obavještavaju o skupoći žita i dva snijega koja su pala, jedan na Uskrs 1586. godine, a drugi u travnju 1587. godine.⁸⁶ No, prva spomenuta glad iz 1596. godine izbila je prvo u Bosni, a onda se proširila duž granice s Mađarskom. Na nju je utjecala posljednja epidemija koja se javila prije krize 1590-tih godina, koja je vjerojatno počela u Solunu 1579. godine. Vremenom se dvije godine kasnije proširila i na prostor Bosanskog ejaleta.⁸⁷ Od koristi su svakako i podaci koje navodi Jelena Mrgić u knjizi „Zemlja i ljudi. Iz istorije životne sredine zapadnog Balkana“. Ona se poziva na rukopis manastira Sv. Trojice kod Pljevalja, koji datira iz 1593. godine navodeći kako je u posljednjih deset godina 16. stoljeća vladala oskudica i glad. Također ukazuje na ugarske izvore koji obavještavaju o Dunavu koji je ledio tijekom zime 1595/6. godinu.⁸⁸

Na prethodno spomenutu glad koja se javila pred sami početak 17. stoljeća u Bosanskom ejaletu, utjecala je hladna zima s puno snijega i kiše. Tada je Osmansko Carstvo bilo zaokupljeno vojnim zbivanjima, a još uvijek je trajao i habsburško-osmanski rat. Stanovništvo Bosanskog ejaleta predvodio je Hasan-paša Predojević i sudjelovali su u bici kod Siska 1593. godine.⁸⁹ Odlazak u rat, izvan granica svoga teritorija i vlastite zemlje, te nedostatak muške snage koja je bila pokretač rada, mogao se odraziti na brojne segmente koji utječu na ranjivost stanovništva i tako dovesti do pojave gladi. Ali kako ovaj period ne ulazi u okvire ovoga rada, neće biti opširnije predstavljena analiza ranjivosti na glad. No, trend klimatskih ekstrema nastavio se i tijekom 17. stoljeća. Zbog toga će prvo biti predstavljena analiza prema modelu ranjivosti na glad za prvu polovinu, a zatim za drugu polovinu 17. stoljeća. U okviru toga bit će pojašnjena i ocijenjena ranjivost na glad tog perioda.

⁸⁶ Jelena Mrgić, *Zemlja i ljudi. Iz istorije životne sredine zapadnog Balkana*, (Beograd: Equilibrium, 213, 57).

⁸⁷ Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2011, 90–145).

⁸⁸ Mrgić, *Zemlja i ljudi. Iz istorije životne sredine zapadnog Balkana*, 57–58.

⁸⁹ Enes Pelidija, "Bosanski ejalet od 1593. god. do Svištovskog mira 1791. god", *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, (1998): 140.

11.1. Glad u prvoj polovini 17. stoljeća

Klimatske promjene u Bosanskom ejaletu zabilježene su 1601. godine, kada šibenski knez u kontekstu nabavke žita u Šibeniku navodi *nel tempo di quel mio reggimento la Turchia che soleua somministrare grano a bastanza per il bisogno della città e territorio che del proprio non ne ha tanto che le basti per doi mesi fù così sterile che da essa poco aiuto promettermi poteuo, onde facendome la douuta prouisione per uia di Tremiti*⁹⁰ – kako je u Bosni urod žitarica bio veoma slab. Manjak žitarica, koje su bile od krucijalne važnosti stanovništvu za prehranu, ostavlja mogućnost da je tih godina mogla zavladati glad u Bosanskom ejaletu. Tih godina proširila se i kuga iz Hercegovačkog sandžaka, prema Bosanskom sandžaku. Nije bila istog intenziteta, a najveći zamah imala je 1605. i 1606. godine u Sarajevu. Moguće da je ranije spomenuti slab urod žitarica utjecao na pojavu ove kuge (kuga je tada zabilježena oko Neretve, zatim par godina kasnije na prostoru gornjeg Podrinja, pa sve do Sarajeva i trajala je isprekidano⁹¹), jer je stanovništvo bilo već dovoljno iscrpljeno zbog neadekvatne prehrane, a time i podložnije napadu bolesti ili epidemija. Nije rijetka pojava u povijesti da glad kao rezultat loših vremenskih prilika, time i slabog uroda dovede do kuge, a zatim kuga do druge gladi. Takav ciklični momenat gladi i kuge dogodio se i u Siriji i Palestini između 1757. i 1764. godine.⁹² Da je ta kuga dovela do gladi, svjedoči još jedan izvještaja o kupovini žita iz Bosne u Trogiru. Tako se spominje da je i 1608. godine Bosna bila pogođena velikom nestašicom. Prije toga se pšenica nabavljala od zaleđa, pa sve do Banja Luke.⁹³

Tih godina je i u susjedstvu vladala nestašica. Zapisi iz 1608. godine od popa Vuka iz manastira Preвете Bogorodice kod Užica svjedoče kako je nakon završetka Dugog rata 1606. godine nastupila velika skupoća. Cijena jednog konja je iznosila 300 zlatnika, vola 25, ovce 5, tovara žita 6, tovara vina 10 dukata (1 dukat je 120 akči). U zapisu on uspoređuje ranije cijene kada je konj vrijedio 1000 akči, vo 1 zlatnik, ovan 20 akči, tovar žita 40 akči i tovar vina 5 akči. Također, rukopis iz manastira sv. Pavla na Svetoj Gori iz 1605. godine sadrži zapis o tome kako glad traje već drugu godinu, ali i zapis manastira Feneke u Srijemu, koji nešto detaljnije

⁹⁰ *Relation di signor Christoforo da Canal ritornato dal reggimento di Sebenico letta in Collegio a 7 marzo 1602, „Mletačka uputstva i izvještaji svezak 6 od 1588. do 1620.“, (Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti 1970, 84)*

⁹¹ Kuga je na teritorij Bosanskog ejaleta dolazila kopnom iz Carigrada ili Aleksandrije morskim putem, preko luka na Jadranu. Bolesti su se općenito prenosile preko vojnika, za vrijeme ratnih pohoda, ali su i trgovci koji su dolazili u Sarajevo i Banja Luku preko Dubrovnika i Splita također prenosili. (Krešimir Kužić, "Posljedice erupcije vulkana Huaynaputina godine 1600. na hrvatske zemlje", *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol. 9, No. 1, (2012): 104–109).

⁹² Yaron Ayalon, *Natural Disasters in the Ottoman Empire: Plague, Famine, And Other Misfortunes*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2014, 64.

⁹³ Kužić, "Posljedice erupcije vulkana Huaynaputina godine 1600. na hrvatske zemlje", 103.

izvještava o strašnoj gladi, spominjući kako je tolika glad zavladala, da su ljudi prodavali svoju djecu u roblje, a namirnice bile izrazito skupe. Vo je koštao 15 dukata, kilo žita 5 groša, a pinta vina 1 dukat.⁹⁴

Razlog pojava gladi u prvih deset godina 17. stoljeća, kroz rad „Posljedice erupcije vulkana Huaynaputina godine 1600. na hrvatske zemlje“ analizira autor Krešimir Kužić. On erupciju vulkana povezuje s brojnim izvještajima iz izvorne građe, a poziva se na podatke koji opisuju promjenu boje Mjeseca, sjaj i zrake Sunca, izmaglicu, što je trajalo od 1601. do 1602. godine, što dovodi u blisku vezu s posljedicama ovoga vulkana. A svakako se poziva i na druga zapažanja iz izvora, koja izvještavaju o hladnoći, nevjerojatnoj veličini snijega, smrzavanju rijeka, itd.⁹⁵ Svi ti momenti, značajno su mogli utjecati na ranije spomenutu pojavu gladi u Bosanskom ejaletu.

Isto tako u kontekstu nestašice i oskudice, autorica Jelena Mrgić u radu „Паде прах са небеса на земљу — ерупција Везува 1631. и балканске земље“ sagledava domet erupcije Vezuva 1631. godine na balkanske zemlje. Ono što bi se moglo uzeti u obzir po pitanju posljedica ovoga vulkana za Bosanski ejalet, jeste izvještaj iz rukopisne zbirke manastira Svete Trojice kod Pljevalja, gdje se spominje *прах црн као ненео* i saopćenje tadašnjeg sandžakbega Hercegovine o tome kako je oglobio manastir Mileševu za 40.000, a bratstvo Sv. Trojice sa 4.000 (vjerojatno akči).⁹⁶ Nikola Lašvanin također bilježi podatke o erupciji Vezuva (iako ju je stavio u opisu 1630. godine i pogriješio dakle za jednu godinu), navodi *узеће се планина Веšувја у Напуљи, која гори и данас*.⁹⁷ Ipak, tih godina u izvornoj građi koja sadrži podatke za Bosanski ejalet nije naveden neki značajniji podatak koji svjedoči o pojavi gladi. Jedino bi se u obzir mogao uzeti podatak koji ukazuje na rast cijena, jer je 1630. godine vrijednost jednog zlatnika iznosila 200 akči, a 1632-1634. godine 220 akči.⁹⁸

U neposrednoj blizini Bosanskom ejaletu – Šibeniku, Zadru i drugim dijelovima Dalmacije, uz povećanu smrtnost stanovništva, javila se i glad, kao posljedica kuge 1649. godine. Trajala je sve do početka 1650. godine, a Venecija je zbog toga morala pomoću u hrani Dalmaciji.⁹⁹ No, podataka o gladi u Bosanskom ejaletu tih godina nema.

⁹⁴ Mrgić, *Zemlja i ljudi. Iz istorije životne sredine zapadnog Balkana*, 58.

⁹⁵ Kužić, "Posljedice erupcije vulkana Huaynaputina godine 1600. na hrvatske zemlje", 100–104.

⁹⁶ Јелена Мргић, "Паде прах са небеса на земљу — ерупција Везува 1631. и балканске земље", *Balkanica XXXV*, (2005): 230.

⁹⁷ Isto, 231.

⁹⁸ Isto, 230.

⁹⁹ Јоржо Тадић, „Кандијски рад (1645–1669)“, *Historija naroda Jugoslavije*, (1959): 560.

11.2. Glad u drugoj polovini 17. stoljeća

U Bosanskom ejaletu se pojavila glad 1666. godine. O njoj izvještava Nikola Lašvanin, navodeći kako je izbila nakon velikih vrućina. U isto vrijeme je došlo do pomračenja sunca. Za godinu dana kasnije, Lašvanin opisuje dolazak Ali-paše Emendija, koji je počinio dosta zla, te dodaje kako je *oglobio siromaš*¹⁰⁰, koju je proganjao kako bi dali što god imaju.¹⁰¹ Vjerojatno da je glad iz 1666. godine u znatnoj mjeri pogodila stanovništvo, koje se ni godinu dana kasnije nije u potpunosti oporavilo. Iako su uopće kroz franjevačke ljetopise uobičajeni oštri stavovi prema onima koji su kupili porez od stanovništva, ovaj događaj i siromašno stanovništvo vrlo je moguće da su povezani s prethodnom godinom gladi. Također, obzirom da je navedeno kako je glad izbila nakon vrućina, one su zasigurno uništile usjeve i onemogućile uobičajene prehrambene navike stanovništvu Bosanskog ejaleta. Ukoliko se razmotri i činjenica da je 1667. godine u mjesecu travnju došlo do potresa, koji je prema izvorima nakon nekoliko snažnih udaraca porušio veći dio grada za nekoliko sekundi, ali i druga naselja, a zatim izbio požar, koji je trajao dvadesetak dana, takvo stanje se sigurno značajno odrazilo na Bosanski ejalet.¹⁰²

Prema Evliji Čelebiju, koji je prolazio dijelovima Bosanskog ejaleta tih godina, moguće je zapaziti nekoliko korisnih detalja za ovu tematiku, no njegovi zapisi ne upućuju uopće na loše stanje i neprilike. Tek prilikom jednog opisa, zabilježeno je kako se većina stanovništva bavi trgovinom i vodi računa o svojim troškovima. Teško da bi u toliko značajnoj mjeri, Evlija smatrao važnim za zapisati, da je tijekom godina obilja, stanovništvo vodilo računa o troškovima. On dalje nastavlja *kako nisu držali ni mačke jer su mislili kako jedna mačka troši dnevno čitavu aspru. Oni koji imaju mačku, oni joj ne dozvoljavaju da se primakne stolu, a ne daju joj ni komadić kruha. Čak je jedan Sarajlija svoju ženu napustio jer je za objedom dala mački komadić kruha.*¹⁰³ Na osnovu ovoga uočljivo je kako su stanovnici Sarajeva štedjeli na hrani, a životinje, tj. mačke nisu držali, jer su trošile puno, pa im se nije isplatilo. Još jedan detalj prilikom njegovog opisa je važan, gdje navodi *u ovom gradu stavljaju snijeg i led u slamu i čuvaju ih u podrumima. Kasnije, za vrijeme žestoke žege u mjesecu julu, vade ovaj kao kristal čisti led i stavljaju ga u kompot od višanja, te tako prave kompot s ledom.*¹⁰⁴ Ne treba isključiti mogućnost da snijeg i led nije koristio samo za kompot, već i kao zaliha, ukoliko bi zavladala suša. Međutim, kod opisa stanovništva, bilježi o njihovom zdravlju i tome kako su svi zdravi,

¹⁰⁰ Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, 274.

¹⁰¹ Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, 273–274.

¹⁰² Kužić, "Posljedice erupcije vulkana Huaynaputina godine 1600. na hrvatske zemlje", 103.

¹⁰³ Evlija Čelebi, *Putopis: Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 115.

¹⁰⁴ Evlija Čelebi, *Putopis: Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 115.

krepki i da bolesti nije bilo. On tu komentira i odijevanje žena, ali i to da *na glavu stavljaju obične i skupocjene fesiće od čohe, dibe i kadife (...)*. Podatak o skupocjenim fesićima, napravljenim od kvalitetnih materijala, ukazuje kako su imali dovoljno novca i da nije vladala kriza među stanovništvom.¹⁰⁵ U zapisima o Hercegovačkom sandžaku, on ističe kako u srpnju u varoši nastane velika žega, jer zrake sunca udare u stijene koje se nalaze za leđima varoši, pa se njihov reflekt odrazi na samu varoš.¹⁰⁶ Vjerojatno je ranijih godina, ili možda upravo te godine suša pogodila Hercegovinu i moguće da je to dovelo do gladi.

Godine 1690. do gladi je došlo nakon što je pao snijeg i mraz na žita. Nikola Lašvanin nudi jedan od iscrpnijih opisa ove gladi, pa bilježi *i bi glad koga nije nitko zapamtio. I tad se počеше kovati manjgure. I biše šinik pšenice dvanajest hiljada za manjgure a za bile jaspre po šest hiljada. Pomr mlogi narod od glada. A bižanija bižape od Save prid bojskom cesarovom. Kud god bi se mako, ležahu mrtvaci: nit se kopahu, nit imadijaše tko. Ljudi jidahu resu liskovu, s drvja koru, vinovu lozu, pse, mačke. U Sarajevu izidoše dica mater mrtvu; u Banjoj Luci, koga bi obisili, obnoć bi ga gladni ljudi svega izili. A u to vrime paša sicijaše i višaše i uskoke i raju, koga god bi fovei, i te bi ljudi mrtvace sve izili. I davali bismo jist ubogim, ali kako bi se najilo, tako bi i umrlo. Stvar koja se mogaše prvo toga za deset groša prodat, za jedan se groš prodavaše. Isprodava siromaš kuće, pokuće, zemlje, sudje, haljine... Tada ja uzeh od Šahvazovića i Mezetovića, Turaka, livadu Drin, što se prvo nije moglo imat ni po jedne jaspre. S tom se livadom i sad, to jest a 1738. god/inu od rođenja Isukristova, a ako Bog da, i odsele služi manastir Duha Svetoga u Fojnici i u njemu fratri sv. Frane.*¹⁰⁷ Pored informacija o poskupljenju cijena, što se inače uobičajeno i dešavalo tijekom oskudice i nestašice hrane, opisi o tome da su djeca pojela svoju mrtvu majku i koga god bi objasili, da bi ljudi gladni pojeli, čine se nevjerojatnim. U takvim prilikama, tijekom jedne od faza gladi, koncentracija je usmjerena samo na potragu hrane i hrana je jedini fokus misli, ideja, interesa i aktivnosti. Nakon što ne bude moguće osigurati ju, nije strano da se u takvim situacijama stanovništvo pogođeno glađu priklanja kanibalizmu.

Upravo spomenuta 1690. godina nije ostala upamćena samo zbog spomenute gladi, nego te godine *pade po svoj Bosni po planinama krvav snijeg i bijahu crljene kakono da su skerletom pokrivena iznad Fojnice, te i ove godine pomori kuga; i govore ljudi da ništ hođaše noseći strile.*¹⁰⁸ Iako je stanovništvo vjerovalo kako će dočekati snijeg na zimu, iznenadio ih je, jer je

¹⁰⁵ Evlija Čelebi, *Putopis: Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 115–117.

¹⁰⁶ Evlija Čelebi, *Putopis: Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 465.

¹⁰⁷ Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, 196–197.

¹⁰⁸ Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, 197.

pao usred ljeta i u potpunosti ošteti kukuruz. Ova godina je ostala dobro upamćena među stanovništvom, a uz glad koja je dotukla stanovništvo, javila se i kuga. Kuga je zabilježena i u Rami, a stanovništvo je vjerovalo da je ona predstavljala Božiju kaznu. Zbog toga su se molili i postili, vjerujući da će tako zaustaviti njeno širenje.¹⁰⁹

Tih godina, Safvet beg Bašagić opisuje kako je stanovništvo Bosne i Hercegovine u bojevima ginulo svakodnevno, selilo se u Ugarsku i da su kuga i glad u potpunosti prorijedili ostatak stanovništva. Dok su oni koji su ostali, morali ipak da se bore i odbijaju provale u Bosnu.¹¹⁰ Iako je 1690. godine zahvaljujući politici Mustafa-paše Ćuprilića, velikog vezira stanje poboljšano, ostalo je upamćeno kako su tada nametnuti i veliki porezi zbog opremanja vojske za obranu granica, zbog čega su se Sarajlije žalile i vlastima u Carigradu. Pošto iz Carigrada novac nije stizao, u Bosni su kovane sitne bakrene pare, nazvane mangure, kako bi se osigurala plata vojnicima.¹¹¹ Hamdija Kreševljaković navodi kako je između 1672. i 1737. godine Bosna proživjela svoje najteže dane. Njih je prouzrokovao bečki rat i jedna strašna kuga i glad.¹¹²

11.2.1. Analiza ranjivosti – 17. stoljeće

U okviru ovoga poglavlja, bit će prezentirana analiza ranjivosti na glad stanovništva Bosanskog ejaleta, tijekom 17. stoljeća za godine koje su već u ranijem poglavlju detektirane kao godine kada je došlo do pojave ovog ekohistorijskog fenomena. Uz predstavljen niz čimbenika i indeksaciju (vidi tablicu 2, 3 i 4), koja je valorizirana na osnovu dostupnih podataka, bit će detaljnije analizirana problematizacija čimbenika koji se svrstavaju u čimbenike društvene i okolišne ranjivosti.

Ovdje svakako treba ponovno naglasiti da je kada su povijesni izvori nepotpuni i kada ne nude jasnu procjenu za određeni pokazatelj kako društvene tako i okolišne ranjivosti korišten znak Ø. I on se u konačnici ne računa u ukupnu ocjenu ranjivosti stanovništva.

¹⁰⁹ Snježana Šušnjara, "Izvori bosanskih franjevaca o prirodnim nepogodama u Bosni i na Tromeđi u 18. stoljeću", *Triplex Confinium (1500–1800: ekohistorija)*, (2003): 113–114.

¹¹⁰ Safvet beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 1463–1850)*, 83.

¹¹¹ Tadić, „Nazadovanje Dubrovnika i veliki potres“, *Historija naroda Jugoslavije*, (1959): 631.

¹¹² Hamdija Kreševljaković, Derviš Korkut, *Travnik u prošlosti 1464 – 1878: (Naročito kao glavni grad Bosne 1699 – 1850)*, (Travnik: Biblioteka Zavičajnog muzeja Travnik br. 2, 1961, 37).

1.2.1.1. Društvena i okolišna ranjivost

Društvena ranjivost pokazuje brojne bitne aspekte koje služe za ovaj vid istraživanja. Prvenstveno se radi o društvenim sustavima i uvezanosti koje čovjek dijeli u svome društvu ili sredini. Zatim se usredotočuje na pojedince i društvo, obuhvaćajući osnovne elemente poput raznolikosti agrikulture, čime pomaže u definiranju ekonomskog stanja, ne zaobilazeći političke pokazatelje i financijski aspekt. Okolišna ranjivost s druge strane obuhvaća sve klimatske elemente i druge važne varijable u okolišu koje utječu na stanovništvo koje se analizira.¹¹³

Iz tih razloga, dalje će se raspravljati o svim pitanjima (barem o onima o kojima svjedoči izvorna građa i postojeća dostupna literatura) koja ulaze u okvir prvo društvene, a zatim i okolišne ranjivosti. Iako su i jedni i drugi čimbenici ranjivosti veoma dobar pokazatelji ovakvog tipa istraživanja, uočljiva je veća zastupljenost podataka društvenih čimbenika. To svakako jasno oslikava ranije tijekom istraživanja i ranijih istraživačkih interesa, ali i samu definiciju povijesti kao humanističke znanosti, gdje se okolišna pitanja oslanjaju na druge znanosti.

11.2.1.1.1. Stanovništvo

Proučavanje stanovništva predstavlja prvi i osnovni čimbenik društvene ranjivosti. Zbog toga je nužno raspraviti o ovome pitanju analizom društvene strukture, klasa, marginalizacije ili nejednakosti društva, stupnja urbanizacije i veličine i porasta stanovništva uopće na teritoriju Bosanskog ejaleta tijekom 17. stoljeća.

Zbog toga treba odmah razjasniti što obuhvaća osmansko društvo? Prvenstveno je riječ o zajednici stanovništva koje živi u granicama Osmanskog Carstva i čija struktura predstavlja način njihovog organiziranja i međusobnih odnosa. Širenje granica, formiranje novih socijalnih grupa u osmanskome društvu, zadobivanje statusa pojedinca unutar takve zajednice, te obrazovanje društvenih pozicija, ostvareno je u skladu s osmanskim načinom razumijevanja pojedinca i društva, ali i osmanskome filozofijom upravljanja o kojoj bi vrijedilo posebno diskutirati. Isti taj sustav funkcionirao je i u Bosanskom ejaletu. Društvo je bilo podijeljeno na

¹¹³ Engler, "Developing a historically based "famine vulnerability analysis model" (FVAM) – an interdisciplinary approach", 162.

široke dvije klase¹¹⁴, a prema mjestu naseljenosti stanovništva, dijelilo se na tri skupine.¹¹⁵ Već iz takvih podjela, vidljiva je nejednakost stanovništva koja predstavlja strukturalan okvir koji je postojao u osmanskome društvu. Ovakav stupanj nejednakosti može se shvatiti i kao simptom niske razine razvoja društva.

Društvene suprotnosti i diferencijacija osjetila se i u Bosanskom ejaletu. Jedan od takvih primjera jesu sukobi između obrtnika i trgovaca iz različitih cehova, ali i siromašnijih i bogatijih slojeva stanovnika. Zabilježen je podatak oko 1629. godine da su izbili neredi u Sarajevu zbog nestašice kruha. Nedugo nakon toga u Sarajevu je došlo do pokreta siromašnih obrtnika sa sela. Predvodio ih je šeih Ibrahim-deda. Iste godine je došlo do sukoba obrtnika i ajana, te spora trgovaca i određenih cehova u Mostaru. Sitni obrtnici iz većih gradova Bosanskog ejaleta su ovisili od bogatih trgovaca i majstora. Oni su im izdavali narudžbu prema kojoj su pravili proizvode svojih struka, a uz to su vršili određene nabavke za njih, kompletirali robu za izvoz preko mora, a pored svega toga ostajali su u dužničkom položaj naspram njih.¹¹⁶

Razlike između bogatih i siromašnih stanovnika također su utjecale na nagli priliv ljudi sa sela koji su se bavili obrtom i trgovinom ili su živjeli kao najamna snaga u gradovima. Značajan broj takvog stanovništva bili su kršćani, pa je u još u prvoj polovini 17. stoljeća u manjim i većim gradovima uočen uz muslimane trgovce stokom i znatan broj kršćana. Također se povećavao broj Židova. U Sidžilu Mostarskog kadije (1632 - 1634) koji je preveo Muhamed A. Mujić stoji podatak vezan za registraciju agrarnih odnosa i spora među privrednicima. Odnosi se na žalbu mostarske čaršije i nekoliko pojedinaca koji su izjavili sljedeće: „Mi smo

¹¹⁴ Za te dvije klase smatralo se da su temelj mira, reda i potreba kako bi pravilno funkcionirao životu u zajednici. Prva je bila klasa onih koji upravljaju – vojna klasa. Činili su ju pojedinci kojima su date vjerske ili upravne ovlasti sultanskim beratom ili sultanovim naređenjem. Obaveza ove klase na čelu sa sultanom bila je održavati vladavinu prava i običaja i osigurati napredak stanovništvu. Druga klasa je onih kojima se upravlja ili klasa podređenih – raja. Nju su činile skupine različitih naroda i religija, koji se nisu uključivali u upravu, a obaveza raje bez obzira kojoj zajednici (religijski ili etnički pripadali) proizvoditi i plaćati dažbinu vojnoj klasi. [(Ekmeleddin İhsanoğlu, *Historija Osmanske države i civilizacije*, (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 2004, 597–601)].

¹¹⁵ Osmansko društvo se dijelilo na tri skupine prema mjestu naseljenosti stanovništva. To su urbano stanovništvo (vladajućih struktura trgovaca i zanatlija, koje je živjelo u gradovima), ruralno stanovništvo (koje se bavilo poljoprivredom) i nomadsko stanovništvo (koje još nije prihvatilo u cjelini sjedilački način života). Građane je dalje moguće podijeliti u nekoliko kategorija: vojnici, trgovci, zanatlije i ostali. Oni su u gradovima gdje se obavlja većinu trgovačkih i zanatskih djelatnosti, vršili političke, upravne, vojne i vjerske poslove. Kasabe su predstavljale urbane sredine u Osmanskom Carstvu i bile su okružene poljoprivrednim jedinicama u funkciji trgovačkih centara, čaršija, gdje se odvijala trgovina među selima koja su se bavila različitim proizvodnjom. Stanovništvo koje je živjelo na selima, grupira se na begove kao uživaoce timara (timarbege), zemljoradničke porodice koje su prema *tapu* sustavu uživale ili čitav ili polovinu ili manji dio posjeda, ljude koji su obrađivali zemlju po sustavu upravljanja *mukata* ili dio zemlje, imaoce vlastitih posjeda i one koji nisu imali obavezu plaćanja dažbina. Drugačije strukturirane zajednice od prve dvije spomenute, bili su nomadi. Oni su bili izvan kontrole centralne vlasti i imali su vlastite zakone. Njihovo osovno zanimanje bilo je stočarstvo, a stanovništvo u grafu snabdijevali su mesom, masnoćom, jogurtom, maslacem i sirom. (İhsanoğlu, *Historija Osmanske države i civilizacije*, 639 – 653)

¹¹⁶ Nedim Filipović, „Bosanski pašaluk“, *Historija naroda Jugoslavije*, (1959): 587–588.

privrednici, svi su naši prihodi od zanatstva i trgovine. Međutim sa strane su došli neki Grci i Jermeni. Oni ne posluju u dućanima nego postavljaju tezge na ulici i trguju i time nam prave štetu i ugrožavaju našu egzistenciju. Zato tražim da im se po šerijatu zabrani da dolaze, ili neka, kao što mi otvaramo i sjedimo u dućanima, i oni otvaraju dućane i sjede u njima.“¹¹⁷ Vjerojatno da su ovakve pojave bile prisutne i među muslimanskim stanovništvom, ali kako je poseban naglasak stavljen na Grke i Jermene, ovaj bi podatak mogao ukazati i na prisutnost društvene diferencijacije i po pitanju narodnosti. Takve razjedinjenosti nisu mogle učiniti skladnu i stabilnu klimu u Bosanskom ejaletu, ali su svakako na neki način mogle utjecati na ranjivost stanovništva.

Po pitanju broja stanovništva u Bosanskom ejaletu u prvoj polovini 17. stoljeća, zabilježen je porast najvažnijih gradova. Prema Georgiceu oko 7000 do 8000 kuća imalo je Sarajevo, a 3000 kuća Banja Luka.¹¹⁸ Prema Maroviću 1655. godine je Banja Luka imala 2100 kuća, što predstavlja značajan porast ovoga mjesta, a razvija se kao dobro trgovačko i obrtničko središte. Mostar je imao oko 1000 kuća u tom periodu, dok je Foča kao drugi veliki grad u Hercegovačkom sandžaku imala veći broj stanovnika od Mostar, a u Kliškom sandžaku najrazvijeniji i najveći grad bio je Livno.¹¹⁹ Podatak koji se odnosi na prvu i drugu polovinu 17. stoljeća tiče se samo Banja Luke, gdje je opao broj stanovnika. Kada je riječ o ukupnom broju stanovništva u okviru Osmanskog Carstva, Ekmeleddin Ihsanoglu u svojoj knjizi navodi podatke Fernanda Braudela, koji je procijenio 60 milijuna stanovnika zemalja Sredozemlja krajem 16. stoljeća, od čega je 20-22 milijuna naseljavalo teritorije pod osmanskom vlašću. Od toga je na europskom dijelu Osmanskog carstva bilo 8 milijuna, azijskom dijelu također 8, u Egiptu od 2 do 3 milijuna, a isto toliko u Sjevernoj Africi. Opći popis iz 19. stoljeća, točnije 1844. godine pokazuje kako je ukupan broj stanovništava Osmanskog Carstva iznosio 33.350.000.¹²⁰ Prema podacima o veličini i porastu stanovništva, njihovom stupnju urbanizacije, društvene ovisnosti, društvenim klasama, te društvenoj nejednakosti moguće je rekonstruirati i analizirati ranjivost stanovništva na glad, međutim, iako navedeni čimbenici pružaju temelj za razumijevanje i funkcioniranje osmanskog sustava u Bosanskom ejaletu, mnogo toga ovisilo je o političkoj djelatnosti. Tako su i politički čimbenici nužni za analizu u kontekstu ranjivosti na glad.

¹¹⁷ *Sidžil Mostarskog kadije (1632 – 1634)*, 67).

¹¹⁸ Filipović, „Bosanski pašaluk“, 588.

¹¹⁹ Isto, 589–590.

¹²⁰ Ihsanoglu, *Historija Osmanske države i civilizacije*, 634–635.

11.2.1.1.2. Politički

U radu „Famine in the twentieth century“, Stephen Devereux navodi da se glad javlja jer se ne sprječava, točnije jer joj je dopušteno da se dogodi. No glavno pitanje je tko ju ne sprječava, koje institucije, kako treba reagirati i zašto?¹²¹ Odgovore na ta pitanja moguće je pronaći analizirajući političke čimbenike u okviru društvene ranjivosti. Oni se odnose na sustav institucionaliziranih nosilaca političke vlasti u jednoj društvenoj zajednici, mehanizme vladavine, strukture i procese preko kojih se djeluje uzajamno sa širim društvom, odnosno skup institucija i odnosa preko kojih se uspostavlja organizirana veza. Politika u ranijim organiziranim mehanizmima uglavnom se odnosila na unutrašnji poredak države, ali i usmjeravanje u pravcu održivosti i težnje u sferama koje su od velike važnosti za uspješno funkcioniranje.¹²²

Na tezu da demokracija sprječava glad, odnosno da se u zemljama s demokratskim političkim institucijama ne događa glad, prvo je skrenuo pažnju već spomenuti Amartya Sen, a zatim je tu tezu razradio Alex de Waal.¹²³ Iako se čini interesantno za analizirati, takvo polazište bilo bi nemoguće primijeniti na period koji obuhvaća ovaj rad, no svakako da se načini organiziranosti sustava, u ovome slučaju političkog, njegova otvorenost ili zatvorenost, s vlastitim karakteristikama mogu odraziti i utjecati na ranjivost, a u konačnici i na pojavu gladi. Tako su kroz povijest zabilježeni i neki slučajevi koji su uzrokovani (ne)namjernim rezultatom politike u kontekstu pojave gladi, ali može se uzeti u obzir i ranjivosti. Glad se javljala i kao pomoćno sredstvo represivnih vlada u svrhu uklanjanja protivnika, ali i kao posljedica građanskog nereda, jer su se sustavi distribucije hrane uništavali. Dakle, politika upravljanja značajno je vezana sa utjecajem ranjivosti, ne samo kada se uoči pojava nekog događaja koji može da dovede do izražene ranjivosti, nego i ukoliko politika ne djeluje u svrhu sprječavanja ili umanjivanja procesa koji mogu utjecati na snažniju ranjivost.¹²⁴

¹²¹ Francesco Borchi, Pasquale Tridico, „Institutions, Famine and Inequality“, *Department of Economics*, (2010): 6; Stephen Devereux, „Famine in the Twentieth Century“, *IDS Working Paper 105*, (2000): 27.

¹²² Maja Sahadžić, „Priroda političkog sistema u Bosni i Hercegovini“, *Uvod u politički sistem Bosne i Hercegovine – izabrani aspekti*, (2009): 17–18.

¹²³ De Waal, „Democratic Political Process And The Fight Against Famine“, 3.

¹²⁴ „World Ecology Report“, *Critical Issues in Health and Environment, Vol. XX, No. 4*, (2008): 3.

Kako je već i pojašnjeno kroz ranija poglavlja, Bosanski ejalet bio je upravno-teritorijalna jedinica unutar Osmanskog Carstva¹²⁵ i u okviru vremenskog perioda koji obuhvaća ovaj rad. Osmansko Carstvo od 17. do početka 19. stoljeća osjetno je slabilo i sjenilo sve ranije uspjehe uništavajući ugled ove nekada neizmjerljivo snažne sile.¹²⁶ Takvo stanje nije se moglo na drugačiji način odraziti i na području Bosanskog ejaleta, iako su bile uočljive težnje za održavanje i uspješno upravljanje teritorijem. Jedna od karakteristika 17. stoljeća pored općih promjena koje su se dešavale pod utjecajem rastrojstva cjelokupnog društveno-političkog sustava Osmanskog Carstva, jeste nesređeno stanje lokalnih organa vlasti.¹²⁷ Konceptija upravne organizacije Bosanskog ejaleta bila je organizirana kako bi se zadovoljile potrebe centralističke vlasti, ali i omogućilo vojnopolitičko uređenje i dominacija vojne uprave. I sam nastanak Bosanskog ejaleta veže se za veću potrebu Osmanskog Carstva za eksploataciju podanika, do koje bi došlo razvijenijim podaničkim birokratskim aparatom. S obzirom na položaj Bosanskog ejaleta, može se, no ne u suvremenom smislu te riječi, uvjetno govoriti o određenom stupnju lokalne samouprave.¹²⁸

Jedan od čimbenika društvene ranjivosti tiče se i pravne strukture. Pravna podloga i legislativa Bosanskog ejaleta bila je na niskom stupnju uređenja, na snazi je bio osmanski

¹²⁵ Ranije u pravnom, upravnom i teritorijalnom pogledu osnovani su sandžaci na području Bosanskog kraljevstva i podređeni su bili Rumelijskom ejaletu kao najvišoj administrativnoj jedinici. Na čelu se nalazio namjesnik, no njegova teritorijalna nadležnost je vremenom smanjena zbog daljih osmanskih napredovanja. Na europskom području Osmanskog Carstva (Rumelija) osnovani su tako novi ejaleti, te je osnivanje Budinskog ejaleta, a zatim Bosanskog ejaleta (1580. godine) rumelijskom beglerbegu oduzete vlasti na određenim teritorijama koje su ustupljene Budinskom ejaletu, a Bosanskom ejaletu su izdvojeni Bosanski, Hercegovački, Kliški, Pakrački i Krčki sandžak. Kako bi teritorij bio kompaktan i kako bi se upravna jedinica mogla bolje održavati, Bosanskom ejaletu su predani i budinski sandžaci sa središtem u Zvorniku i Požegi. [(Ruža Radoš, *Namjesnik Bosanskog ejaleta Ali-paša Hekimoglu (1736 – 1748) i Dubrovačka republika*, (doktorski rad), (Zagreb: Sveučilišni interdisciplinarni doktorski studij socijalnog stanovištva, Sveučilište u Dubrovniku, 2017, 13–14)].

¹²⁶ Već početak 17. stoljeća, u poređenju sa sjajem ranijeg stoljeća mnogo manje nudi svjetliju sliku. Porazi u Ugarskoj borbi sa trupama njemačkog kralja krajem 16. stoljeća, u Gruziji i Azerbejdžanu sa Irancima početkom 17. stoljeća, zatim pobune u Anadoliji i u Siriji ukazivale su na slabljenje Osmanskog Carstva. Dolaskom Mehmeda Čuprilića na mjesto velikog vezira, došlo je do nešto značajnijeg uzdizanja, no i ono je umanjeno porazima krajem 17. stoljeća. Uz vojne poteškoće, javile su se u provincijama, osobito arapskim, težnje ka autonomiji, iako nisu bile toliko jake da bi ugrozile centralnu vlast. Paralelno su se javili i pobunjenički pokreti ekonomskog i socijalnog karaktera. Na vanjskom planu, odnosi sa Mlečanima i Rusima su povremeno znali biti loši, uglavnom osim povremenih incidenata bili su dobri sa zapadnim silama, Francuskom, Engleskom i Holandijom. Ali krajem ovog stoljeća, Osmansko Carstvo svakako je pokazalo značajnu slabost. Iduće, 18. stoljeće, obilježeno je sukobima sa Rusijom i Austrijom prvenstveno, što je utjecalo na teritorijalne gubitke, a osobito po njih bio je katastrofalan Kučukajnardžijski mir. Ipak, u tom periodu neke od značajnih ličnosti Osmanskog Carstva postale su svjesne nužnog uvođenja reformi u mnogim institucijama, na što je svakako utjecalo napredovanje Rusije ka Crnom moru i intervencije po pitanju pravoslavnog stanovništva Osmanskog Carstva. Arapske provincije uporedo su pokazivale jasnu težnju za autonomijom. Tijekom 19. stoljeća, skoro svi ratovi koje je vodilo Osmansko Carstvo završili su porazom i gubitkom teritorija. [(Роберт Мантран, *Историја Османског Царства*, (Београд: ЦЛНУ, 2002, 272–509)].

¹²⁷ Pelidija, "Bosanski ejalet od 1593. god. do Svištovskog mira 1791. god", 15.

¹²⁸ Vranješ, Vlaški, „Organizacija i položaj uprave na prostoru Bosne i Hercegovine u periodu vladavine Osmanskog Carstva“, 95–107.

pravni sustav, a pravno uređenje počivalo je na islamskom pravu. Ono proizilazi iz islamske vjere, koja se ne odnosi samo na vjerovanje i izvršavanje vjerskih dužnosti, već je sustav koji uređuje sve vidove života, a između ostaloga i pravo.¹²⁹ Osmanska vlast primjenjivala je islamsko pravo i u njega unosila kako je vrijeme određivalo, promjene i dopune. Sultan na čelu Osmanskog carstva donosio je promjene izdavanjem fermana i zakona. Broj njih je vremenom sve više rastao, pa su se uzimale kao posebna cjelina, i pominjali pod posebnim imenima. Prvo, koje se razvijalo nezavisno, bez utjecaja države i može se naći u klasičnim djelima iz područja fikha, jeste šerijatsko¹³⁰. S druge strane, ono koje je nastalo sultanovim naredbama i fermanima, nazvano je običajno pravo. Osmansko se pravo tako u svojoj osnovi sastoji iz šerijatskog i običajnog prava.¹³¹ Pravni problemi koji su se odnosili na pitanja čije rješenje nije bilo moguće pronaći u šerijatu, rješavala su se uz pomoć „svjetovnih zakona“ (kanuna), koji su izdani u ime sultana. Ako ni oni nisu bili dovoljni, primjenjivalo se pomenuto mjesno običajno pravo.¹³² Uvažavanje pravnih normi ili običajnog prava u Bosanskom ejaletu, Osmanska vlast morala je dopustiti, osobito kako se ne bi prekinula duboko ukorijenjena tradicija prava stanovništva, kako ne bi došlo do otpora vlasti.

U sklopu ovog poglavlja i dijela koji tematizira političke čimbenike veoma važno je i pitanje obrazovanja. Obrazovanje u Osmanskom Carstvu provodilo se kroz zvanične i nezvanične institucije, a najznačajnije su medrese koje su se održale do početka 20. stoljeća i predstavljale temelj svim znanstvenim djelovanjima. One su povezale obrazovanje i kulturu muslimana, a svakako da su imale i snažnu društvenu funkciju jer su omogućavale obrazovanje svima bez obzira na društveni sloj.¹³³ Obrazovne institucije u Bosanskom ejaletu nastale su i razvijale se pod utjecajem škola u Osmanskom Carstvu. U Bosanskom ejaletu to su prvo bile džamije, kao prva učilišta, a ne samo mjesta gdje su se obavljali namazi. Početne škole, mektebi su bili prvo u sklopu džamije, a kasnije pokraj nje. Osnovane su bile i mualimhane, kao objekti koji su smatrani kao viši mekteb ili niža srednja škola. Kao prve ustanove srednjeg i višeg obrazovanja bile su i medrese i dersbane.¹³⁴

¹²⁹ İhsanoğlu, *Historija Osmanske države i civilizacije*, 516.

¹³⁰ Šerijatsko pravo, bilo je osnova pravnog uređenja u Osmanskom carstvu. (Branislav Đurđev, „Osmansko Carstvo i njegovo uređenje“ *Historija Naroda Jugoslavije*, (1959): 23; Mehmed Begović, *O izvorima šerijatskog prava*, (Beograd: Geca Kon, 1993, 25).

¹³¹ İhsanoğlu, *Historija Osmanske države i civilizacije*, 516; Halil İnalcık, *Osmansko Carstvo: Klasično doba 1300. – 1600.* (Zagreb: Srednja Europa, 2002, 86).

¹³² Matuz, *Osmansko Carstvo*, 58–59.

¹³³ İhsanoğlu, *Historija Osmanske države i civilizacije*, 781.

¹³⁴ Enisa Gazija-Pajt, „Obrazovni sistemi i stepeni škola na području BiH za vrijeme osmanske uprave“, *Glasnik br. 3–4*, (2009): 297–303.

Po pitanju unutrašnjih i vanjskih zbivanja s Osmanskim Carstvom, situacija je bila veoma kompleksna i zahtjeva nešto širi uvid. Već je poraz osmanske flote kod Lepanta, 1571. godine prvi put ukazao na slabljenje ove do tada neprikosnovene sile i srušio raniji mit o njihovoj nepobjedivosti.¹³⁵ Osmansko Carstvo u 17. stoljeće ušlo je pod velikim teretom zbog brojnih ustanaka i buna, osobito u istočnim provincijama. Već je 1583. godine došlo do ustanka na Krimu, šest godina kasnije u Carigradu je izbila snažna pobuna janjičara, a paralelno s tim odvijala se pobuna osmanske vojske u Budimu. Također je izbio ustanak Druza u Siriji, zatim 1599. do 1603. godine ustanak Deli-Hasana Karadžidžije, te brojni ustanci u susjednim zemljama Bosanskog ejaleta. Osmansko Carstvo bilo je prinuđeno voditi ekspedicije kako bi se suzbile pobune. Početkom 17. stoljeća, kada ustanici nisu bili poraženi, trajao je rat s Austrijom, a javile su se i nove bune u nekoliko istočnih provincija. U Anadoliji su se pobunio nekoliko nepovezanih buntovnika i savladani su tek 1608. godine¹³⁶, a izrazito snažan je bio novi ustanak Druza u Siriji. Ustanak u Janjini izbio je 1611. godine, ali je brzo suzbijen, međutim ovakve pubune slabile su Osmansko Carstvo preokupiravši ga rješavanjem pitanja u unutrašnjosti.¹³⁷

Kroz prvu polovinu 17. stoljeća, državna blagajna je često bila prazna. Zemlja je ispaštala zbog samovolje i nasilja, stanovništvo je mučila kuga, glad i bijeda, korupcija i zloupotreba svih vlasti je harala, u vojsci je vladao nered. U izvještajima iz Srbije krajem 16. i početkom 17. stoljeća zabilježeno je kako su ratovi i pokreti naroda opustošili sjevernu Srbiju

¹³⁵ Hazim Šabanović, „Slabljenje Osmanskog Carstva“, *Historija naroda Jugoslavije*, (1959): 478.

¹³⁶ Situacija u Anadoliji po Osmansko Carstvo nije bila povoljna. Seosko stanovništvo je zbog stalnih ratova bili tlačeno povećanjem tereta. Seljaci su se udruživali sa bandama *levanti*, čije su vođe najčešće bili smijenjene spahije ili otpuštene jedinice sekbana. Banditi *levanti* pljačkali su naokolo, pa se stanovništvo nalazilo u nevolji, a dešavalo se i to da su bili prinuđeni priključiti se bandama i napustiti raniji način života. Pred početak 17. stoljeća Kara Yazici (Crni Pisar) svrgnuti vršioc dužnosti sandžakbega ujedinio je pljačkaše iz jugoistočne Anadolije i tako je započeo ustanak. Osmanska vlast ustanike je nazvala *celali* i okarakterizirala ih kao pokret prožet šiitsko-revolucionarnim idejama. Ovaj ustanak jedva da bi se mogao smatrati seljačkim ratom, u njemu nije bilo seljaka koji imaju selišta, nego su im se priključili ljudi sa zemlje koji su izgubili svoju imovinu. Također su se pridružili nezaposleni stanovnici malih gradova i otpušteni ili odbjegli vojnici. Njihov vođa Kara Yazici je poražen i preminio je 1601. godine, međutim stanje u Anadoliji još nije bilo zadovoljavajuće. Zbog toga je vlada i 1603. poduzimala pohod protiv njih. Izvori izvještavaju kako je tada zemlje preživjela razdoblje strahote, smrt, glad i strah od pljačkaša. Stanovnici su se masovno selili osobito oni imućniji, a seoska sirotinja je tražila sigurnost u utvrđenim gradovima ili planinama. Ova faza ustanka celalija trajala je od 1603. do 1610. godine i poznata je kao Veliki bijeg, zbog depopulacije stanovništva Anadolije. Posljedice su bile strašne, poljoprivreda je propala, nastala su mala planinska sela gdje su stanovnici nenaviknuti na surovu klimu i neplodnost tla živjeli dosta teško. I trgovina u unutrašnjosti je patila, rijetko su se koristili raniji uobičajeni karavanski putevi zbog nsigurnosti, dok su karavansaraji propali zbog zapuštenosti. Osmanskom Carstvu tada je bila potrebna čvrsta ruka sultana, međutim takve ličnosti nije bilo, veliki veziri su se smjenjivali, majke sultanije i miljenice su imale velik utjecaj u odlučivanju. Tek nakon sređivanja prilika na zapadu, Osmanlije su se mogle usredotočiti na istok. Tada je na čelu celalija bio Kalenderoglu Mehmed, a previranja su zabilježena i u Siriji. Međutim, Osmansko Carstvo uspjelo je 1608–1609. uspjelo stati na kraj celalijama. Nakon toga, usmjerili su se na Perziju i zaustavili safavidski prodor zaključivši mir 1612. godine. [(Josef Matuz, *Osmansko Carstvo*, (Zagreb: Školska knjiga, 1992, 101–104)].

¹³⁷ Šabanović, „Slabljenje Osmanskog Carstva“, 485.

i susjedne oblasti zbog zadržavanja i zimovanja većih vojnih kontingenata. Zbog prisilnog otkupa hrane koja se uzimala za potrebe vojske, javila se i glad, a poljoprivredna proizvodnja je opala zbog nesigurnosti. Glad je utjecala i na poskupljenje poljoprivrednih i stočarskih proizvoda, a sve nevolje pratile su epidemije.¹³⁸

Značajna promjena desila se nakon što je osmanski vrh uočio potrebu da se na poziciji velikog vezira nalazi sposobna ličnost, godine 1656. izabran je Ćuprilić Mehmet-paša. Stupanje na to mjesto nosilo je mnogo obaveza i očekivanja su bila velika. On je prije svega nastojao ukloniti premoć janičara i utjecaj harema na politiku Osmanskog Carstva. Poduzeo je određene mjere u svrhu boljeg organiziranja, a uspio je poraziti zadnji veliki ustanak celalija 1658-1659. godine. Odlučio se i na proširenje državnog teritorija, makar na račun vazalne Kneževine Erdelja. A nakon njegove smrti, na istu funkciju dolazi njegov sin Fazil Ahmet. Tijekom njegove vladavine Osmansko je Carstvo u unutrašnjosti bilo stabilizirano, no mira nije bilo izvana. Oživjele su borbe protiv Habsburgovaca, jer se Beč umiješao u erdeljsku aferu, no sve je okončano pogodbom Porte s Bečom. Rat protiv Venecije bio je u tijeku, a 1672. godine izbio je oružani sukob Osmanskog Carstva i Poljske. Na mjestu velikog vezira nakon smrti Fatila Ahmeta, trebao ga je naslijediti njegov brat, no imenovan je Kara Mustafa-paša. Tijekom njegove službe, nije postignuto puno uspjeha, unutrašnje loše prilike opet su postale vidljive, a tek se vanjska politika pokazala promašenom. Izbio je 1678. godine i trajao je do 1681. godine rat Osmanlija i Moskve, koji je okončan mirom, no puno teže posljedice na Osmansko Carstvo imao je rat protiv Austrije 1683. godine. U drugoj polovini 17. stoljeća javljaju se i bune u Albaniji, na Peloponezu, prije mletačkog osvajanja ili u Srbiji, zbog nezadovoljstva balkanskih kršćana, dok su na jugu Iraka arapska plemena nastojala postići samostalnost. A sve je okončano Karlovačkim mirom 1699. godine.¹³⁹

Bosanski ejalet je stradao tijekom osmansko-mletačkih borbi. Na području prema Dalmaciji vodile su se skoro neprekidne borbe, a hajduci su nanosili štete i u unutrašnjosti ejaleta. Kako bi se obranili, Osmanlije su na tim područjima formirali tzv. pandure, odrede koji su bili sastavljeni od muslimana i kršćana, koji su čuvali kako granice, tako i pozadinu ejaleta. Bosanski ejalet pretrpio je i velike materijalne štete, što se odrazilo na ekonomsku moć. Iz tog razloga se kod stanovništva javlja nezadovoljstvo i nered, a loša centralna vlast i uprava tijekom rata utjecala je da stanje u Bosanskom ejaletu liči na anarhiju. Novi rat Osmanskog Carstva

¹³⁸ Šabanović, „Slabljenje Osmanskog Carstva“, 486–515.

¹³⁹ Matuz, *Osmansko Carstvo*, 113–119.

protiv Austrije predstavljao je nove poteškoće Bosanskom ejaletu. Stanovništvo je poslano na glavno ratiše, jer su morali braniti granicu prema Hrvatskoj.¹⁴⁰

Tijekom rata (1683-1699) iz Mletačke Dalmacije su na teritorij Bosanskog ejaleta prodirale hajdučke čete. Stanovništvo Bosanskog ejaleta tada je bilo na glavnom frontu austrijskog prodiranja u Tursku, pa je zavlдалo veoma loše stanje u ejaletu. Stradala je poljoprivreda, što se odrazilo na pojavu ekonomske krize i pojavila se glad.¹⁴¹

Političko-vojna zbivanja, ratovi, nemiri, pobune i ostali neredi doprinosili su nepovoljnoj situaciji u zemljama koje su ulazile u okvir Osmanskog Carstva, što je bio slučaj i s Bosanskim ejaletom. Bilo je veoma teško održavati stabilnost, ukoliko bi do nje i došlo. Takvo stanje ukazivalo je na potpunu neorganiziranost i nemogućnost čvrstog i snažnog upravljanja od strane vlasti, što je svakako povećavalo ranjivost stanovništva Bosanskog ejaleta, a znatno se odrazilo i na njihov ekonomski život.

11.2.1.1.3. Ekonomski

Ekonomsko pitanje je bitan segment koji je mogao znatno utjecati na ranjivost stanovništva na glad. Kako Osmansko Carstvo nije bilo imuno na politička zbivanja, previranja i promjene, takva dešavanja negativno su se odrazila na ekonomsku situaciju. Robert Mantran u svojoj „Istoriji Osmanskog Carstva“ piše kako je Carstvo samo za sebe predstavljalo jednog od najvećih proizvođača i potrošača tada. Stvar je bila u tome što je ta proizvodnja u svim domenama bila dosta lokalizovana, dok se potrošnja, izuzev u Carigradu i još par većih gradova, dešavala na licu mjesta i neposrednom okruženju. Vojna dešavanja odrazila su se na financijske i fiskalne posljedice poput devalvacije i dodatne takse, izvanrednih oporezivanja, neisplaćenih plata, te kovanja novca nepropisne čistoće. Takvi financijski zahtjevi vlasti su građanima u provincijama teško pali, a seljacima još teže. U takvim uvjetima, domaća proizvodnja nije mogla da bude redovita, a to je rezultiralo periodom nestašice, pa čak i gladovanja.¹⁴²

Razvoja gradova i suradnja među njima kroz trgovačke odnose predstavlja bit čimbenika koji se tiče tržišne integriranosti i stanja na tržištu rada. U prvoj polovini 17. stoljeća kao najrazvijeniji gradovi u Bosanskom ejaletu izdvajaju se Sarajevo, Foča, Mostar, Banja Luka

¹⁴⁰ Filipović, „Bosanski pašaluk“, 582–594.

¹⁴¹ Bogo Grafenauer, „Seljačke bune i reformacija u slovenskim zemljama“, *Historija naroda Jugoslavije*, (1959): 318.

¹⁴² Мантран, *Историја Османског Царства*, 301.

i Livno, kao gradovi o kojima dubrovački i mletački izvori izvještavaju o velikim teretima robe. Robu su trgovci i obrtnici izvozili i izvozili, a najbogatiji među trgovcima su bogati majstori obrtnici koju su izvozili značajne količine obrtničke prerađevine i sirovine. Sarajevo je u prvoj polovini 17. stoljeća ostalo glavno trgovačko i obrtničko sjedište Bosanskog ejaleta, no ovaj grad često su pogađali požari, koji su štetili privredi. Uz Sarajevo, Mostar i Foča izdvajaju se kao značajni gradovi u izvoznoj i uveznoj trgovini. Osobito Foča, gdje je navedeno da se nalazila kolonija dubrovačkih trgovaca, jer su se tu križali putevi iz Hercegovačkog i Bosanskog sadžaka. Neki prihodi Osmanskog Carstva od prometa na skelama Zadra i Šibenika svjedoče živoj trgovini Bosanskog ejaleta. Godišnji zakup skela u Zadru i Šibeniku iznosio je 18 tovara akči za 1641. godinu. Za splitsku skelu zabilježen je podatak iz 1639. godine, prema kojem je prihod od 50 tovara akči imala blagajna Bosanskog ejaleta.¹⁴³

Uz navedeno, za ekonomsku situaciju u Bosanskom ejaletu bitna je bila i infrastruktura (ceste). Tako je važnost povećanja tranzitnog puta Vardar – Morava utjecao na povezanost trgovačkih veza u 17. stoljeću između Bosne i Beograda i osmanskih posjeda u Panoniji. Zahvaljujući razvoju infrastrukture došlo je i do bržeg razvoja gradova u sjevernom djelu Bosanskog ejaleta.¹⁴⁴

U okvir ekonomskih čimbenika ulaze i ekonomske prilike. Osmanlije i Mlečani su nakon Kandijskog rata pokušavali uspostaviti međusobnu privrednu djelatnost na većem stupnju. Tako su Dubrovčane Mlečani potiskivali da snabdijevalu solju teritorij Bosanskog ejaleta. Na zadarskoj skeli je nakon Kandijskog rata prispijevalo 20 000 do 30 000 volova, a živ je bio i promet s Anconom. Iz Bosanskog ejaleta je Ancona uvozila godišnje oko 700 tovara voska, 600 bala sahtijana, 300 bala volovskih koža i 6000 tovara vune. No kada je izbio Veliki bečki rat, trgovina u Bosanskom ejaletu je u velikoj mjeri ispaštala, zbog toga se čini opravdanim sredinu 17. stoljeća smjestiti kao prekretnicu razvitka trgovine u Bosanskom ejaletu.¹⁴⁵ Spomenuta ratna zbivanja (osobito Kandijski i Veliki bečki rat) utjecala su na stanje u Bosanskom ejaletu. Posljedice su se odrazile na Sarajevo kao glavno trgovačko središte, koje je stagniralo. Upad princa Eugena Savojskog u nanio je težak udarac Sarajevo, koje je bilo spaljeno i opljačkano, dok su štete bile ogromne.¹⁴⁶

¹⁴³ Filipović, „Bosanski pašaluk“, 587–594.

¹⁴⁴ Isto, 587.

¹⁴⁵ Matuz, *Osmansko Carstvo*, 529.

¹⁴⁶ Isto, 587–589.

11.2.1.1.4. Agrikulturni

Primijenjeni model ostavlja najmanje prostora agrikulturnim čimbenicima. No, naravno da to ne umanjuje njihovu važnost. Pitanja agrikultorne raznolikosti, tehnika u poljodjelstvu i raznolikosti vrsta čine se korisna za detektiranje moguće ranjivosti stanovništva na glad. Ipak, zbog vremenskog perioda koji tematizira rad, ali i samoj prilagodbi FVAM-a ranijim povijesnim epohama, čini se jasno zbog čega je ovaj čimbenik u sjeni političkih, ekonomskih i drugih.

Agrikultura se bavi obradom tla i njenim iskorištavanjem (kako za uzgoj raznog bilja, tako i životinja) u svrhu korisnosti stanovništvu. Čovjeku je za uzgoj hrane veoma važno tlo, pa su tako ljudi oduvijek nastojali i pokušavali povećati njegovu plodnost, zaštititi ga od štetnih utjecaja i slično. Poljoprivreda¹⁴⁷ kao aktivnost koja ima za cilj proizvodnju hrane, treba biti prilagođena s okolišnim osobenostima, a uz proizvodnju hrane, potrebno je i da sačuva i poveća potencijal plodnosti tla. Unutar poljoprivrede ustroj i sadržaj sveukupnih odnosa tvore agrarnu strukturu. Okviri tog sustava na širem nivou odnose se na oblike i razvijenost organiziranosti poljoprivrede. Međutim, nagle promjene agrarne strukture snažno utječu na stanovništvo. Prvenstveno su teško prihvatljive i šokantne, zatim su i društveno i individualno skupe, zahtijevaju veće ulaganje u poljoprivredu, te se odražavaju i na tržište cijena.¹⁴⁸

Bazu osmanske ekonomije tvorila je poljoprivreda. Njome se bavila većina stanovništva i donosila je dio ukupnog osmanskog društvenog proizvoda. Nakon sultana Mehmeda II. zemlja je kao glavno sredstvo za proizvodnju najvećim dijelom pripadala državi. Privatno vlasništvo nad njom od tada je bilo neznatno, tj. u privatnom vlasništvu koje se moglo naslijediti je bilo ukupne zemljišne površine jedva 5-10%. Zemljoposjeda zadužbina je bilo nešto više. Fisk je upravljao državnim zemljoposjedom i dobrim dijelom, u manjim ili većim dijelovima se prodavao na korištenje uglavnom vojnim, a od 16. stoljeća i civilnim službenicima kao nadarbina. Postojale su tri vrste nadarbina u pogledu veličine – male nadarbine (timar), velike nadarbine (ziamet ili zeamet) i nadarbine za najviše dostojanstvo (has). No dobar dio zemljišta

¹⁴⁷ Poljoprivreda je usko povezana s klimom i dionik je u klimatskim promjenama. Ona je čimbenik u ukupnoj bilanci negativnih utjecaja na klimatske promjene. A iz rečenog nastaje paradoks – poljoprivreda je hraniteljica čovječanstva, ali može postati i neposredna opasnost za čovječanstvo. (Danijel Jug, „Poljoprivreda – dionik kauzalnosti klimatskih promjena“, *Diacovensia: teološki prilozi*, Vol. 24, No. 1, (2016): 67).

¹⁴⁸ Tomislav Budin, „Agrarna struktura kao činitelj razvitka Hrvatske“, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnoga razvoja*, No. 115–116, (1992): 45–49.

se nije dijelio u obliku nadarbine nego u vidu državnih domena. Kao takav služio je gotovinskom prihodu državne blagajne.¹⁴⁹

Podaci o gradskoj privredi Bosanskog ejaleta u 17. stoljeću uglavnom se tiču izvoza sirovina ili polupreradevina u Veneciju i druge talijanske gradove, obzirom da je Bosanski ejalet prema Jadranskom moru živo tranzitno područje. Ekonomsko slabljenje i vojna zbivanja i anarhija u Bosanskom ejaletu odrazila se na razvitak gradske privrede. Pored hajduka i uskoka, strah je prijetila i od nesigurnosti zbog zloupotrebe organa vlasti.

Jedna od privrednih djelatnosti, koju ne treba izostaviti zbog svoje važnosti na teritoriju Bosanskog ejaleta, jeste rudarstvo. Za razvitak rudarstva u prvoj polovini 17. stoljeća važna su bila rudarska mjesta i stanovništvo koje se bavilo ovom privrednom djelatnosti. U Srebrenici se u rudniku vadilo srebro, u Kreševu pored srebra se kopala živa i auripigment. Međutim, zapisana je jedna osmanska vijest iz oko 1636/1637. godinu u kojoj je rudarstvo u Bosni stagniralo, a u interesu nije bilo otvaranje novih rudnika. Jedino se proizvodnja željeza održavala, a željezna se ruda kopala na nekoliko mjesta u Bosanskom ejaletu, od kojih je najznačajniji mjesto bilo Vareš. U Tuzli su slani izvori nastavili u ovom periodu s radom, no nije se potenciralo na nekom značajnijem napretku.¹⁵⁰

Ovdje vrijedi spomenuti da je teritorij Bosanskog ejaleta bogat bio prirodnim potencijalima i resursima koji omogućavaju povoljno bavljenje agrikulturnim djelatnostima. Ono što se očekivalo od tla tog prostora, jeste nesmetan razvitak i opstanak biljnih vrsta i zajednica uobičajenih za to područje. Ako se u obzir uzmu današnji podaci iz „Osnovne pedološke karte BiH M 1:50.000“ Zavoda za agropedologiju u Sarajevu, a koje su doradili i prezentirali u sklopu rada autori Husnija Resulović, Esad Bukalo i Vesna Kraišnik, dostupan je uvid u udio najvažnijih tipova tla po načnu nastanka. S obzirom da su podaci navedeni u procentima i odnose se na 21. stoljeće, bit će navedeni samo tipovi tla, koje je moguće u ovome slučaju prihvatiti kao pouzdane. Na području Bosanskog ejaleta dominantno su bila prisutna automorfna tla, odnosno tla na čiji nastanak, ali i razvoj djeluju samo oborinske vode. Tipovi automorfnih tla na tom području jesu goli krš, rendzina, smonice, smeđa tla na krečnjaku, crvenice, eutrični kambisol, distrično smeđe i mranker, lesivirano tlo i obronačni pseudoglej. Pored automorfnih, u mnogo manjem broju prisutna su i hidromorfna tla, koja su pored vlastitog vlaženja oborinama i pod utjecajem suficitnog vlaženja koje može nastati zbog visokog nivoa

¹⁴⁹ Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699 – 1718*, .

¹⁵⁰ Filipović, „Bosanski pašaluk“, 590–591.

podzemne vode, slivnih i poplavnih voda (vidi tablicu 5). Tipovi hidromorfnog tla na tom području su fluvisol, dolinski pseudoglej, močvarno tlo i tresetno tlo (vidi tablicu 6).¹⁵¹

11.2.1.1.5. Okoliš/klima

Zbivanja u okolišu i klima uopće u značajnoj se mjeri odražava na život ranonovovjekovnog čovjeka. Iako su takva događanja uvjetovana geografskim smještajem određenog prostora (u ovom slučaju Bosanskog ejaleta), ali i percepcije klimatskih uvjeta kod stanovništva (tu se konkretno misli na pamćenje ekstremnih prilika), oni utječu na povećanje ili smanjenje ranjivosti stanovništva na glad. S obzirom na okolišne i klimatske prilike, za razdoblje od 1600. do 1700. godine u Bosanskom ejaletu (kroz određene pokazatelje) vidljivi su učinci pojačanje ranjivosti.

Treba naglasiti i to da je neke od čimbenika (srednja temperatura u vremenu dozrijevanja usjeva i srednja količina padalina u vremenu dozrijevanja usjeva) koji spadaju u čimbenike okolišne ranjivosti teško odrediti iz više razloga. Međutim, treba imati na umu i to da su klimatske prilike dosta utjecale na razvitak i širenje bolesti, te da je razdoblje malog ledenog doba donijelo obrasce koji su često znali poremetiti normalne agrikulturne uvjete, što se može vidjeti i iz dostupnog PDSI za to razdoblje (vidi tablicu 7 i 8).

¹⁵¹ Husnija Resulović, Esad Bukalo, Vesna Krašnik, „Načini korištenja zemljišta – suprotnosti i mogućnosti harmonizacije u funkciji održivog razvoja“, *Prvi naučni simpozijum agronoma sa međunarodnim učešćem-Agrosym*, (2010): 103.

12. Gladi u 18. stoljeću u Bosanskom ejaletu

O pojavi gladi i oskudici u Bosanskom ejaletu tijekom 18. stoljeća zabilježeno je više podataka nego za prethodna stoljeća, prvenstveno zbog većeg broja dostupnih izvora koji o tome izvještavaju. Međutim, ono što se svakako čini kao presudan element koji je utjecao na pojavu ovoga fenomena tijekom 18. stoljeća, jeste vojna politika Osmanskog Carstva koja je bila usmjerena na ratovanja i težnju za povrat ranijeg ugleda.

Za prva dva desetljeća 18. stoljeća, izvori koji se odnose na podatke o ratnom stanju, ukazuju da je 1715. godine bio sušni period, prilikom čega su podbacili poljoprivredni proizvodi. Nikola Lašvanin tako zapisuje za 1716. godinu kako *na 13. augusta pade snig u Bosni. Učini mlogo štete od žita.*¹⁵² Sličan zapis bilježi i Bono Benić za istu godinu i dan (...) *ove godine, na 13. augusta, pade snijeg po Bosni i učini mnogo štete žitu.*¹⁵³ Godinu dana kasnije, 1716. godine javila se epidemija, od koje je umrlo 1200 mletačkih vojnika, a kao razlog smrti navedena je glad.¹⁵⁴ Otprilike malo prije pojave ove gladi 1716. godine, glad je uzela maha i na drugim područjima u tadašnjoj Europi. No, na njenu pojavu u značajnoj mjeri utjecao je sukob između Osmanlija i Rusije 1710. godine, kada je još Petar Veliki svojim proglasom pozvao Hercegovce (pored njih i Crnogorce) da mu se pridruže. Također, nakon pada Beograda, bila su još dva jaka Osmanska uporišta, a to su Šabac i Zvornik. Šabac su Osmanlije predale odmah nakon pada Beograda, dok se i Zvornik držao do 1718. godine.¹⁵⁵ Ove teritorije su bile već iscrpljene tijekom borbenoga stanja, a stanovništvu nije ostalo više snage za dalje. To se odrazilo na ekonomsku i privrednu moć kako tih lokaliteta, tako i cjelokupnog Bosanskog ejaleta.

U susjedstvu su stvarane neprilike mletačkim vlastima, jer se stanovništvo iz Trebinja masovno selilo na teritorij Herceg Novog, Kotora. Tako u pismu izvanrednog kotorskog providura po imenu Vendramini, usmjerenom duždu, obavještava se o tome da se u magacinima nalaze rezerve brašna i drugih namirnica, koje mogu koristiti vojnicima i stanovništvu tog kraja još samo dva mjeseca. Razlog ovog izvještaja, jeste dolazak izbjeglog stanovništva s teritorija Bosanskog ejaleta.¹⁵⁶ Tijekom ovog osmansko-mletačkog rata, providur Herceg Novog, pukovnik Dominik Semitendo, zatražio je od dubrovačkih vlasti obnovu trgovačke aktivnosti

¹⁵² Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, 202.

¹⁵³ Bono Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, 126.

¹⁵⁴ Pelidija, "Bosanski ejalet od 1593. god. do Svištovskog mira 1791. god", 179.

¹⁵⁵ Jorjo Tadić, „Austrijsko-turski ratovi u prvoj polovini XVIII. stoljeća“, *Historija naroda Jugoslavije*, (1959): 830–832.

¹⁵⁶ Pelidija, "Bosanski ejalet od 1593. god. do Svištovskog mira 1791. god", 178.

trgovaca s poslovnim ljudima iz Bosanskog ejaleta. Do toga je i došlo, ali su mletačke vlasti upozorile i važnost pažnje prema čistoći robe, kako ne bi došlo do prijenosa raznih zaraznih bolesti. Čak je i dubrovački kapetan Marko Đivović, prebacio sarajevskim i mostarskim trgovcima 700 bala razne vrste robe, dakle, trgovački promet je ipak nastavljen, iako dosta slabije nego ranije. Zaustavljen je za vrijeme pohoda na Sinj, ali je nakon toga opet obnovljen.¹⁵⁷

Nadalje, u okviru 18. stoljeća, bit će predstavljene dvije godine gladi, koje se čine najreprezentativnijim primjerima za analizu ranjivosti na glad. Upravo ovakav vid predstavljanja godina gladi, oslanja se na jednu od točaka modela korištenog u ovome radu, koja se odnosi na poticanje dijakronijskih i sinkronijskih usporedbi.

12.1. Gladi 1737. i 1783. godine

Godina 1737. u povijesti Bosanskog ejaleta ostala je dobro upamćena kao godina kada je zavladao velika glad i oskudica. Ni po kakvu cijenu se nisu mogle naći zalihe hrane tijekom te godine.¹⁵⁸ U Sidžilu Tešanjskog kadiluka stoji da su ekonomske prilike poslije rata 1737-1739. bile teške i da je vladala nestašica i glad, gdje je lokalna vlast morala da intervenira, zabranjujući izvoz prehrambenih proizvoda u bilo koje druge krajeve.¹⁵⁹ Prije nego što je izbila glad, 1731-1732. u Bosanskom ejaletu se javila kuga.¹⁶⁰ Nikola Lašvanin bilježi za 1731. godinu u *Fojnici poče kuga. I prvo čeljade umri na 19. studenoga, krstjansko, u varošu. A prvo toga, na godinu, počela je morit u Sarajevu i Jajcu. A kad nasto 1732. otrova se sva Bosna. Za upisati koliko gdi pomri, hotilo bi se mlogo karte i vrimena. U Fojnici čeljak se utekoše Bogu i svetim njegovim i ne pomr od kuge nego, mala i velika, pedesetero i sedmeto krstjanske čeljadi a turske hiljadu i dvisti. U manastiru se razboli o. fra. Stipan Begović, vikar. I on isti reče, kad vidi da se fratri pristrašiše: „ja ću umrt, ali u manastiru, izvan mene, neće nitko“. (...) Od iste kuge umri u Jeleču, župe jajačke, o. fra. Jero iz Kotora, koji bijaše otišo pomoć o. fra. Mati Momčinoviću, kapelanu, ispovidat kužnike. (...) Što od ove kuge pomr, mučno je znat broj. Ovo znam da u velikih misti kakono u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci... na dan bi se po trista mrtaca kopalo. I u svoj Bosni nit osta grad, varoš, ni selo, gdi ne pomori.*¹⁶¹ Bono Benić za 1732.

¹⁵⁷ Pelidija, "Bosanski ejalet od 1593. god. do Svištovskog mira 1791. god", 178.

¹⁵⁸ Hamdija Kreševljaković, „Bosanski pašaluk u XVIII. stoljeću“, *Historija naroda Jugoslavije*, (1959): 1325.

¹⁵⁹ *Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740–1752)*, xvi.

¹⁶⁰ Za epidemiju ove godine, jedan kroničar navodi da je u Sarajevu, Mostaru i Banjoj Luci umiralo svakoga dana po 300 ljudi. (Kreševljaković, „Bosanski pašaluk u XVIII. stoljeću“, 1337).

¹⁶¹ Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, 205–207.

godinu piše (...) *ove se godine otrova sva Bosna od kuge; a počela je u Sarajvu i u Jajcu još godine prošaste to jest 1731.*¹⁶²

Tih godina su zabilježene i poplave, kada je rijeka Vrbas poplavila i odnijela mostove, mlinove, stubove i tabačke naprave.¹⁶³ Koristeći sidžil blagajskog kadije, u jednoj bujuruldiji bosanskog valije iz 1730. godine (koja je upućena mustesarifu hercegovačkog sandžaka, kadijama kadiluka, ajanima vilajeta i trgovcima), obaviješteno je da u prometu i trgovini kola krivotvoreni novac.¹⁶⁴ Vjerojatno tada stanovništvo nije imalo dovoljno novca, pa je bilo prinuđeno da krivotvori novac, kako bi kupili namirnice potrebne za život. U jednom dijelu je navedena odrednica da se za ishranu konja troši dnevno iz državne blagajne 20 akči po glavi.¹⁶⁵ Ovo ukazuje na posezanje za mjerama koje bi regulirale nepotrebno trošenje novca, zasigurno da stanje nije bilo teško, ovakve mjere se ne bi ni uvodile.

Dvije godine pred pojavu pomenute gladi, došlo je do rata između Osmanlija i Rusije, dok je iz Bosne otpremljeno 10000 vojnika na bojište pod vodstvom Bećir-paše Čengića. Većina ove vojske je nastradala, a ostatak je ostao u zarobljeništvu, te su pušteni tek par godina nakon potpisivanja mira iz 1739. godine.¹⁶⁶ Tada je i rat sa Austrijom bio u tijeku, a bojište je bilo i u Bosanskom ejaletu. O tom aspektu političke situacije bit će posebno riječi, a svakako da je odlazak stanovništva na ratiše utjecalo na slabljenje matične zemlje. Muške snage, koja je nezamjenjiva u pogledu rada, nije bilo, a ostali su ostali prepušteni sami sebi. Stanovnici su bili primorani poslati sultanu 1737. godine pismo, u kojem je između ostaloga navedeno da je njihova zemlja krševita i planinska, pa da je neplodna, a ono što je ostalo, da je gola sirotinja. Spomenuli su i to da već četiri-pet godina ljetina donosi samo sjeme, a da zbog rata do zime nisu sredili ljetinu ni na mjestima gdje je bilo moguće i da je ona zato na zemlji propala.¹⁶⁷ Jasno je da su se takve prilike mogle povećati ranjivost stanovništva i utjecati na pojavu gladi u Bosanskom ejaletu.

Do velike gladi, nevolje i smrti životinja, goveda i marve došlo je 1764. godine.¹⁶⁸ Desetak godina prije, Sarajevo je pogodio jači potres. Ubrzo nakon toga je među djecom zavladao u jačoj mjeri bolest ospica, a zatim astma.¹⁶⁹ Još prije toga je 1759. godine pao

¹⁶² Bono Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, 130.

¹⁶³ Hamdija, Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463 – 1878)*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1951, 311–313)

¹⁶⁴ *Sidžil Blagajskog kadije 1728–1732. godine*, 17.

¹⁶⁵ *Sidžil Blagajskog kadije 1728–1732. godine*, 23.

¹⁶⁶ Kreševljaković, „Bosanski pašaluk u XVIII. stoljeću“, 1325.

¹⁶⁷ Kreševljaković, „Bosanski pašaluk u XVIII. stoljeću“, 1325–1326.

¹⁶⁸ Jako Baltić, *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vremena u Bosni*, 48.

¹⁶⁹ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 30–40.

nezapamćeni snijeg u travnju. Nakon čega je zavladao bolest i među djecom i među odraslima, te se pojavio veliki kašalj. Životinje su tada često oboljevale, pa čovjek nije mogao da prođe ulicom od mirisa leševa uginulih krava.¹⁷⁰ Kuga se pred glad 1764. godine proširila Sarajevom i Čajničem. U Sarajevu se prvo pojavila na Vratniku, zatim se proširila na druga mjesta. Prvo je harala po periferiji grada i to samo među siromašnim stanovništvom. Ova kuga¹⁷¹ je trajala skoro tri godine i u njoj je u Sarajevu umrlo oko 15000 ljudi. I Marijan Bogdanović bilježi kako je te godine *naglo kuga morila u Bosni, od prolitja do jeseni, treći dio naroda, govore, da je umorila. Osim ovog biča Božjeg, miši i skakavci u velikom mloštvu pritiskoše zemlji kano da pokaranja egipatska povratiše.*¹⁷² Nakon takve nepogode, Mustafa Ševki Bašeskija bilježi *kako su bostandžije (vrtlari) dva puta ove godine zasijavali svoje bostane i bili izgubili svaku nadu u rodnu godinu, smatrajući da nikako neće biti lubenica, dinja i krastavaca. Ali ako je nešto određeno, propadaju svi planovi, pa je tako ove godine bostan rodio preko svakog očekivanja.*¹⁷³ Točno prije gladi, zavladao je suša, nakon koje je pala obilata kiša.¹⁷⁴ Dakle, te 1764. godine, žito je propalo, a ljeto koje je sušno nepovoljno je djelovalo. Obilata kiša koja je pala možda je popravila stanje, no uskoro, je došlo i do tuče koja je uništila usjeve, osobito žito.¹⁷⁵

Iduće godine, nakon gladi, prema *Ljetopisu* Mustafe Ševkija Bašeskije, godina 1765. bila je plodna, te je pšenica dobro rodila.¹⁷⁶ Ipak, Marijan Bogdanović opisujući tu godinu, pominje kako je bila *zaista kritična ili puna nevolja, kojima je Božja srdžba zaznila naše grijeha. Njezina zima bila je ljeto: bez snijega i bez običajne studeni. Jesen prije nje bila je kao zli završetak ove godine; poplava koja je nadošla oko svetkovine Svih svetih, tolike je štete nanijela njivama, zgradama, a osobito dobrima oko rudnika željeza da se veći povodanj nije doživio ima pedeset godina. U proljeće ove godine oko Jurjevdana, palo je toliko snijega i zavladao je tolika studen da su sasvim uništili sve obilne plodove u cvatu; izgleda da je pola ljudskog žitka uništeno.*¹⁷⁷ Ovdje treba imati na umu da je Bašeskija bio ograničen na prostor sarajevske čaršije (prvenstveno, iako nekada navodi ono što čuje da se desilo izvan Sarajeva), koja je ujedno bila i najrazvijeniji dio Bosanskog ejaleta, dok je s druge strane franjevački izvor,

¹⁷⁰ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 43–63.

¹⁷¹ Mustafa Ševki Bašeskija je sastavio i pjesmu o haranju kuge ove godine, pogledati u: Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 61.

¹⁷² Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 61.

¹⁷³ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 52–54.

¹⁷⁴ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 63.

¹⁷⁵ Jako Baltić, *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vremena u Bosni*, 48.

¹⁷⁶ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 67.

¹⁷⁷ Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 60.

Marijan Bogdanović opisivao najviše događaje iz Kreševa. Stanovništvo Sarajeva se zasigurno moglo brže oporaviti nakon gladi od stanovništva iz Kreševa, što pokazuje jasnu distinkciju na relaciji urbanog (ukoliko bi se moglo tako reći) i neurbanom lokaliteta u okviru Bosanskog ejaleta.

Već početkom 1773. godine izginule su brojne slabe životinje, ne samo zbog nezapamćene hladnoće, već i od gladi, koja se javila zbog manjka sijena. Sijena nije bilo ni za volove, a ni konje.¹⁷⁸ Mustafa Ševki Bašeskija spominje kako je prvo *pao grad koji je u nekim selima uništio usjeve, a zatim gotovo tri mjeseca prije Kasuma nije bilo nikako kiše.*¹⁷⁹ Iste godine, u hercegovačkom sandžaku, točnije u Ljubinju i Stocu, stanovnici su bili prinuđeni da donose vodu iz udaljenih područja, do kojih su morali doći nakon dvanaest sati hoda.¹⁸⁰ Posljedice ove gladi osjećale su se i godinu-dvije kasnije, kada je na jednom teferiču, jer je maslo, ali i druga hrana bilo skupo, sakupljena velika količina novca kako bi se teferič mogao održati.¹⁸¹ O jednom zanimljivom događaju koji se dogodio tri godine pred pojavu gladi izvještava Mustafa Ševki Bašeskija zapisujući sljedeće *pa pogledajmo jedno čudo Božje. Najednom se nenadano u dvorištu Begove džamije pod lipom pojavi četiri – pet žena, koje poslije završenog klanjanja podne-namaza povikaše da su siromašne, da nema i ne može se dobiti mesa, svijeća, ni masla, a i ako ima, sve je skupo. Ove žene zahtijevahu da gradski ajani postave red i poredak i konačno povaaše svijet da idu u mehkemu, kuda se zaista svijet zaputi. (...).*¹⁸² Iako za 1770. godinu nema više podataka o tome kako se javila glad i oskudica, ova situacija upućuje na mogućnost veoma nepovoljne situacije koja je vladala u Sarajevu, a tek je eskalirala 1773. godine.

Prije pojave gladi iz 1773. godine, dvije godine ranije, padale su velike kiše i snijeg u proljeće, a uslijed slabosti životinja, poskupilo je maslo, pšenica, dok su svjećari podigli cijene svijećama. Tada se šinik pšenice prodavao po tri-četiri groša, junga masla 25-30 para, med po 10 para na oku, te pirinač po 9 para. Telal je te godine dva put izvještavao da je cijena maslu konačna 10 dinara, a svijećama 16. Svijeće su bile puno tražene, bez obzira na podizanje cijene. Stanovništvo je pretpostavilo da će te godine biti nestašica i oskudica suhog mesa, ali ga je u Sarajevu bilo dosta, čak i svježeg. Tek kasnije došlo je do problema.¹⁸³ Godine 1772. pojavila

¹⁷⁸ Šušnjara, "Izvori bosanskih franjevaca o prirodnim nepogodama u Bosni i na Tromeđi u 18. stoljeću", 117; Jako Baltić, *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vrimena u Bosni*, 66.

¹⁷⁹ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 115.

¹⁸⁰ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 115.

¹⁸¹ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 138.

¹⁸² Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 97.

¹⁸³ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 176.

se kuga na Glasincu, Srebrenici, u blizini Goražda, Rogatici i na Palama. Te godine je grad uništio usjeve u nekim selima, voće nije rodilo, žito je poskupilo. Pšenica se prodavala po 5-6 groša, a šinikom po 12000. para.¹⁸⁴ Pred ovu glad i Jako Baltić izvještava kako je mnogo ljudi umro od bolesti, posebno starijih, i da je godine 1771. došlo do nestašice mesa. Razlog je bio što su dželepčije previše izvezli stoke, pa narod kada se uvjerio u to, sam ih je osudio i izvršio osudu, zapečativši trgovcima kuće. On bilježi i kako je pred početak te 1773. godine palo dosta snijega.¹⁸⁵

Godine 1783. zavlada je glad, suho voće se mljelo i upotrebljavalo umjesto brašna.¹⁸⁶ Izvori izvještavaju da se 1782. godine javila glad u cijeloj Bosni. Nakon gladi, uslijedila je kuga. U tom periodu, točnije od 1782. do 1787. godine, umrlo je mnogo ljudi. Uz kugu i glad, javile su se tada i malarija i ospice i druge bolesti, a stanovništvo se neuspješno borilo protiv takvih nepogoda.¹⁸⁷ Iako nije poznat točan broj ljudi koji je umro od gladi, prema sačuvanim zapisima, pretpostavlja se da je to bilo oko 20000 osoba.¹⁸⁸ U Sarajevu je ovoj gladi prethodila i velika kiša zbog koje je nabujala Miljacka, koja je porušila branu na Bendbaši, slomila mnogo drveća, te počela teći kuda ranije nije nikada tekla. Narod se sakupljao da to gleda i čudio kada je voda odnijela jednu nastrešnicu na jednom mejdanu. Nakon toga je došlo do manje oskudice (1776/7. godine), kada je sve poskupilo, a plaće nisu stizale. Posebno su se u problemu našla sirotinja s mnogo djece.¹⁸⁹ Tada je pao snijeg veoma rano, a iduće godine je bilo obilno suhog bravljeg mesa koje se prodavalo po 14 para, janjetina po 18, a svijeće po 73. Šinik pšenice je iznosio 4 groša, med 60, dok je junga masla 180.¹⁹⁰ Godine 1779-80. zima je bila izuzetno jaka, vode su se zamrznule i skupilo se nekoliko slojeva leda, dok se u svim magazama smrznuo kupus i turšija u fučijama, a zbog teške zime su mnoge ptice uginule. Bez obzira na to, voće je dobro rodilo, iako je bilo dosta polomljenih stabala. Slično je bilo i s povrćem, posebno su se krastavice i tikve dobro prodavale.¹⁹¹

Do gladi je došlo i 1787. godine. Pa Mustafa Ševki Bašeskija navodi *kako je ljudima glad teška, čak i onda kada kratko traje, čovjek se ne sjeća godina obilja.*¹⁹² Mustafa Ševki

¹⁸⁴ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 108–114.

¹⁸⁵ Jako Baltić, *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vremena u Bosni*, 51–66.

¹⁸⁶ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 9.

¹⁸⁷ Šušnjara, "Izvori bosanskih franjevaca o prirodnim nepogodama u Bosni i na Tromeđi u 18. stoljeću", 118.

¹⁸⁸ Krešimir Kužić, "Atmosferski utjecaj erupcije vulkana Lakija na Hrvatsku 1783. godine", *Geoadria, Vol. 11, No. 1*, (2006): 4.

¹⁸⁹ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 145.

¹⁹⁰ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 156–168.

¹⁹¹ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 174–178.

¹⁹² Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 269.

bilježi detalj s jednog vijećanja u Travniku. Tada pominje kako su vijećnici mislili da su svojim poslom i dolaskom ugodili siromašnom stanovništvu, međutim nisu, jer je i te godine došlo do gladi i oskudice.¹⁹³ Uzrok je vjerojatno što je 1784. godine nametnut velik porez (stanovništvo nije željelo platiti)¹⁹⁴, zatim iste godine kada se glad javila, sve namirnice su poskupile, cijena pšenice i kukuruza je bila ista, devet groša po šniku, med je bio 20 para, maslo 40, svijeće na oku po 20, i to na jagmu. Samo su bijeli luk, sijeno, drvo i ćumur malo pojeftinili. Naređeno je tada i da se mahale čuvaju od kradljivaca, jer su opljačkani neki dućani.¹⁹⁵ To ukazuje kako pad cijena utiče na stanovništvo koje nije u stanju osigurati sebi barem osnovne prehrabene namirnice. Ovo pitanje moguće je proučavati iz konteksta socijalnog preobražaja, jer u takvim situacijama stanovništvo zaboravlja na moralne obrasce i principe i okreće se kriminalu, krađama i pljačkama što je upravo i uočljivo kroz navedeni primjer.

Kada je zavladao kuga 1791. godine u Bosni, osobito u Banja Luci, spominje se i glad. Tom prilikom je bosanski vezir naredio gradskim zapovjednicima da otvore sve gradske ambare i da iz njih izvade žito i podijele sirotinji. Tako se i desilo, otvoren je ambar prohe, koji je napunjen 42 godine ranije, a takvo žito nije izgubilo na kvaliteti i uspješno je iskorišteno.¹⁹⁶ Mustafa Ševki Bašeskija bilježi da je tada sve bilo skupo, a svijeća, pastrme i meda je bilo malo. Također bilježi poplavu u Sarajevu, kao najveću koju je on doživio.¹⁹⁷ Pred ovu glad, krajem 1790. godine, izgorjelo je nekoliko dućana u Tabacima u Sarajevu.¹⁹⁸ Moguće da je i dubički rat, vođen od 1788. do 1791. utjecao na pojavu gladi tada. Ali i godinu ranije, navedeno je kako su sve namirnice bile skupe, dok se mali trvar drva prodavao po 12 para.¹⁹⁹ Pred ovaj period, točnije 1788. godine ne treba zaboraviti utjecaj ciklusa El Nino, ali i 1783. erupcije vulkana Laki.

Daljih podataka o mogućoj pojavi gladi nema. Međutim, 1793. godine sijeno se prodavalo po skupljoj cijeni, stoka je bila mršava, drva su slabo dolazila u Sarajevo. Kukuruzno brašno je koštalo 4 pare, pšenično 5, dok su dvije akče vrijedile 8 dinara. Tada se pojavila i kuga.²⁰⁰ Godinu dana kasnije, naređeno je stanovništvu u fermanu i bujrulđiji plaćanje stočarine. Narod nije pristao na to. Zasiurno nisu imali dovoljno novca i zbog toga nisu

¹⁹³ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 253.

¹⁹⁴ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 235.

¹⁹⁵ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 264–269.

¹⁹⁶ Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463 – 1878)*, 311–313.

¹⁹⁷ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 291.

¹⁹⁸ Hamdija Kreševljaković, "Sarajevska čaršija, njeni esnafi i obrti za osmanlijske uprave", *Narodna starina*, Vol. 6, No. 14, (1927): 22.

¹⁹⁹ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 291.

²⁰⁰ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 304–311.

pristali.²⁰¹ Kuga je pogodila Bosanski ejalet 1795. godine²⁰² i ta je godina bila teška, jer je su životne namirnice poskupile. Do toga je došlo iako je bilo roda, ali je bilo onih koji su željeli napraviti obilje, pa su prouzrokovali štetu napravivši velike šinike, čejreke i ukle, zbog čega su seljaci podigli cijene dvostruko. Treba spomenuti i podatak da je 1795. godine u Visokom bilo 5 kasapa i da je svakom od njih određen dan kada će klati meso.²⁰³ To navodi na mogućnost primjenjivanja mjera štednje, zbog straha od gladi. Isto tako, treba uzeti u obzir i to da je meso bilo skupo i da ga nije svako mogao priuštiti.

12.1.1. Analiza ranjivosti – 18. stoljeće

Ono što je primijetno za razliku od prethodnog, tijekom 18. stoljeća, ponajviše zbog krize koju je doživljavalo Osmansko Carstvo oskudica i glad češće je uzimala maha. To se naravno, odrazilo i na teritorij Bosanskog ejaleta. No, ne treba isključiti i činjenicu da je upravo ključni izvor iz ovoga stoljeća (*Ljetopis*, Mustafe Ševki Bašeskije) ponudio detaljnije i iscrpnije podatke korisne za istraživanje društvene i okolišne ranjivosti stanovništva na glad. A upravo ova činjenica svjedoči o važnosti i prirodi korištene izvorne građe.

Uz predstavljene čimbenike, prezentiran je i određen indeks ranjivosti stanovništva na glad u Bosanskom ejaletu za 1737. i 1783. godinu (vidi tablicu 9 i 10). Također, kao i za 17. stoljeće, kada su povijesni izvori bili nepotpuni i kada nisu ponudili jasnu procjenu za određeni pokazatelj kako društvene tako i okolišne ranjivosti korišten je znak Ø. Ovaj znak se u konačnici ne računa u sklopu zbirne ocjene ranjivosti stanovništva.

12.1.1.1. Društvena i okolišna ranjivost

Kako je već naglašeno prilikom analize ranjivosti na glad u 17. stoljeću i ovdje vrijedi ukazati na društvenu i okolišnu ranjivost. Prva spomenuta ranjivost čini se dosta opširnijom, no i lakšom. Prije svega jer su mnogi čimbenici u okviru nje već ranije problematizirani. Okolišna ranjivost sa druge strane zahtjeva dosta ozbiljniji i specifičniji posao. Tu je naravno fokus na sve klimatske elemente i varijable u okolišu koje utječu na ranjivost stanovništva koje se

²⁰¹ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 313.

²⁰² Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 325.

²⁰³ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 341.

analizira – stanovništva Bosanskog ejaleta tijekom 18. stoljeća. No obje (i društvena i okolišna ranjivost) ukazuju na važne aspekte koji su korisni za ovakav vid istraživanja.

Kroz iduće dijelove u okviru ovoga poglavlja rada bit će analizirani čimbenici pojedinačno, od stanovništva, politike, ekonomije, agrikulture, do okoliša/klime. Svi ovi čimbenici zajedno utjecali su i odrazili se na ranjivost stanovništva i u konačnici pojavu oskudice i gladi.

12.1.1.1.1. Stanovništvo

Podaci koji se odnose na veličinu i porast broja stanovništva, dobar su pokazatelj za stanje koje je vladalo u Bosanskom ejaletu tijekom 18. stoljeća (a time i ranjivost stanovništva na glad) osobito ako se komparira s ranijim periodom. Izračunavanje broja stanovnika u 18. stoljeću u Bosanskom ejaletu bavio se Muhamed Hadžijahić.²⁰⁴ Tako je utvrdio da je broj kršćana 1710. godine iznosio 100.000, dok je 1817. godine iznosio 400.000. Nenad Moačanin u svome radu „Stanovništvo Bosanskog ejaleta u 18. stoljeću prema popisima glavarine“ uočio je napredak Hadžijahićevo postupka, za razliku od ranijih nagađanja, ali je upozorio na tešku održivost njegovih rezultata. Ističe kako su brojke, osobito za ranu fazu bile izrazito niske, čak i za broj muslimana, iako su tada vođeni ratovi i u obzir su se uzimali ratni gubitci. Kao razlog toga navodi kako je opća mobilizacija zahvaćala samo dio seoske i gradske populacije, pa je moguće da je stanovništvo koje je bilo ionako vojničkog zanimanja moralo ostati u selu i nisu bili nužno uključeni. Radilo se dakle o velikom broju ljudi.²⁰⁵

Tako Nenad Moačanin predstavlja podatke o broju nemuslimana, muslimana i ukupnog broja stanovništva za godine 1663, 1692, 1696, 1713, 1717, 1730, 1735, 1740, 1763, 1775, 1780, 1783, 1788, 1790, 1792, 1794, 1803. Ukupan broj stanovništva 1663. godine iznosio je 770.000, 1692. godine 809.225, 1696. godine 797.225, 1713. godine 667.500, 1717. godine 647.927, 1730. godine 581.003, 1735. godine 543.336, 1740. godine 532.149, 1763. godine 597.725, 1775. godine 688.650, 1780. godine 761.200, 1783. godine 807.000, 1788. godine

²⁰⁴ Postupak koji je on slijedio za računanje, jeste tako što je računao broj muslimana preko broja muškaraca koji su bili pod općom mobilizacijom i množio sa koeficijentom 3,31, dok je za kršćansku populaciju slijedio podatke o katolicima i dijelio zbroj sa koeficijentom 3,31 (to je bio broj jednak broju *evraka* („listovi“, akti u kojima se navodi konačni broj poreznih priznanica) za katolike), a onda je rezultat odbijao od broja potvrda za sve kršćane kako bi dobio broj *evraka* za pravoslavne. (Nenad Moačanin, „Stanovništvo Bosanskog ejaleta u 18. stoljeću prema popisima glavarine“, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti: Razred za društvene znanosti*, No. 516–50, (2013): 97; [(Muhamed Hadžijahić, „Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvoj polovici XIX stoljeća“, *Prilozi instituta za istoriju XI/XII*, 11/12, (1976): 289–301]).

²⁰⁵ Nenad Moačanin, „Stanovništvo Bosanskog ejaleta u 18. stoljeću prema popisima glavarine“, 97.

844.275, 1790. godine 752.200, 1792. godine 752.200, 1794. godine 828.620 i 1803. godine 916.860.²⁰⁶

Kretanja stanovništva u Bosanskom ejaletu od kraja 1699. do 1714. godine ukazuje na to da su svi pokreti stanovništva tada nosili razna obilježja, bilo da je riječ o klasnim, religioznim ili etničkim. Svako od ovih obilježja posebno, ali i svi skupa su se prožimali između sebe i tako odražavali specifičnost, koja je kasnije sve više i više dolazila do izražaja.²⁰⁷

Za 1807/8. godinu Ilijas Hadžibegović navodi kako je na površini od 51.027 km² koliko je imala Bosna i Hercegovina bez Novopazarskog sandžaka tada živjelo 1.070.000 stanovnika. Također se osvrnuo na to kako je zbog čestih epidemija, ratova, unutrašnjih kriza, pokreta i ustanaka više decenija na tom teritoriju nije rastao broj stanovnika, nego se kretao oko jednog milijuna.²⁰⁸

Jedno od ključnih stvari zbog nepoznavanja demografije balkanskih provincija u 17. i 18. stoljeću jesu migracije. Za ta područja i ostatak Osmanskog Carstva nedostaje dokumentacija za izučavanje i tako odvađa značajne osmanske popise stanovništva iz druge polovine 15. i iz 16. stoljeća od onih iz 19. stoljeća, koji započinju 1831. godine. Ipak je moguće navesti nekoliko uopćenih zapažanja. Nakon velike ekspanzije u 16. stoljeću, iz europskih provincija dolazi do demografskog pada stanovništva u 17. stoljeću i to se nastavlja u 19. stoljeću. Ipak zadnjih godina uočljiv je izvjesni porast, barem kada je riječ o kršćanima koji su naseljeni u gradovima.²⁰⁹

Demografski pad vezan je za nesigurnost tog doba, od vojnih pohoda, javnih nereda, itd. Upravo zbog toga je prvi čimbenik u okviru društvene ranjivosti porast/pad stanovništva. No, utjecaja su imale i epidemije, pogotovo kuge. Tijekom 18. stoljeća kuge su bile skoro neprekidno prisutne i širile se po cijelom Balkanu, a uporišta su bila Vlaška-Moldavija, Epir-Albanija, te pogotovo Carigrad, koji je bio najagresivnije žarište po tom pitanju. Rat je bio i prenosnik bolesti, zbog pomjeranja trupa i tako je zabilježeno 1718. godine kugu donijeli Tatari iz Moldavije koji su pozvani kao pojačanje zbog opsade Beograda, zatim je 1738. godine ruska vojska zaražena u Moldaviji i prenijela bolest kroz Ukrajinu, na Temišvarski Banat i u Ugarsku istu tu bolest prenijela je austrijska vojska, a od 1768. do 1774. godine su u dunavskim

²⁰⁶ Nenad Močanin, „Stanovništvo Bosanskog ejaleta u 18. stoljeću prema popisima glavarine“, 114.

²⁰⁷ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699 – 1718*, 54.

²⁰⁸ Ilijas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, (Sarajevo: Svjetlost, 1980, 12).

²⁰⁹ Kreševljaković, Korkut, *Travnik u prošlosti 1464 – 1878: (Naročito kao glavni grad Bosne 1699 – 1850)*, 37.

provincijama bile zaražene ponovo ruske armije.²¹⁰ Sve navedeno utjecalo je na izraženiju ranjivost stanovništva i veću mogućnost da pate zbog oskudice i gladi, no tu naravno ne treba zanemariti i političku sliku zbivanja.

12.1.1.1.2. Politički

U kontekstu političkih čimbenika, faktori stabilnosti strukture i funkcioniranja političkog sustava, zauzimaju posebno mjesto u sklopu ovog primijenjenog modela. Tako je uočljivo da su promjene u upravno-političkom smislu Bosanskog ejaleta, koje su se desile već početkom 18. stoljeća, točnije oko 1703. godine, premiještanjem sjedišta bosanskog vezira iz Sarajeva u Travnik značajno utjecale na dalja zbivanja. Travnik je tako postao glavni grad Bosanskog ejaleta, a prvi veliki vezir Elči Ibrahim-paša koji je stolovao u Travniku izgradio je neke zadužbine, a taj posao nastavili su i njegovi nasljednici, od kojih je najpoznatiji Mehmed-paša Kukavica.²¹¹ Ova promjena svakako da je utjecala na razvoj Travnika, ne samo po pitanju gradnje i infrastrukture, nego i na ekonomskom i privrednom planu. No, prilike u Osmanskom Carstvu nisu bile povoljne. Nakon potpisivanja Karlovačkog mira Osmansko Carstvo prešlo je u defenzivu, a Bosna se našla izložena kao isturena provincija za napad Austrije i Mletačke Republike. Zbog toga je vlast morala osigurati granice koje su određene Karlovačkim mirom. Godine 1700. duž granica su podignuti čardaci i u njima su postavljene manje posade, a osiguravali su se i putevi, gradili novi, obnavljali stari, prema unutrašnjosti. U manjim mjestima su podignute palanke, koje su se pretvarale u gradove prema potrebi. I poslije Požarevačkog mira su se gradile utvrde, organizirale kapetanije i popravljale varoši. U tom periodu u Bosanskom ejaletu situacija je bila teška, a javljale su se i česte epidemije. Nedugo nakon toga, da skoro nije prošlo ni deset punih godina od kraja rata, Osmansko Carstvo ratovalo je s Perzijom, a 5200 vojnika je otpremljeno iz Bosanskog ejaleta. Nakon mira, 1727. godine, vratio se mali broj ljudi, njih samo 500, koji su bili iscrpljeni i bolesni, a pet godina nakon toga kuga je zavlдалa i trajala deset godina s prekidima. Jedino je period poboljšanja u Bosanskom ejaletu zabilježen od 1735. do 1740. godine, kada je za namjesnika došao Hekim-oglu Ali-paša, bivši veliki vezir. No zbivanja na vanjskom planu nisu se stišavala, 1735. godine, Rusija je zaratila s Osmanlijama i opet je iz Bosne otpremljen značajan broj vojnika, njih 10 000. A od 1737. do 1739. vođen je i rat s Austrijom, gdje se Bosanski ejalet našao opet kao dio bojišta. Najznačajnijih uspjeh stanovništva Bosanskog ejaleta odvio se početkom rata, kada je Ali-paša

²¹⁰ Kreševljaković, Korkut, *Travnik u prošlosti 1464 – 1878: (Naročito kao glavni grad Bosne 1699 – 1850)*, 37.

²¹¹ Kreševljaković, „Bosanski pašaluk u XVIII. stoljeću“, 1319.

sa svojom vojskom teško porazio austrijsku vojsku pod Banja Lukom i tako očuvao Bosanski ejalet od osvojenja. Nakon toga je su u Bosanskom ejaletu izbijali nemiri, bune i anarhija, što je trajalo deset godina (1747–1756). Javljaaju se bune i nakon toga, Osmanlije su odredile zbog održavanja reda i mira preventivnu mjeru kako bi se suzbila nova pojava pobuna i nereda.²¹²

Zatim je izbio i novi rat između Osmanskog Carstva i Austrije, 1788. i trajao je do 1791. godine. Postavljena su bila dva korpusa prema Bosanskom ejaletu – hrvatski od ličko-dalmatinske granice do Dubice i slavonski od Gradiške do Šapca. Obzirom da je Porta bila rezervirana i zaokupljena na drugim stranama, stanovništvo Bosanskog ejaleta bilo je prepušteno u borbi samo sebi. Rat je završen mirom u Svištovu 1791. godine.²¹³

Ratovi koji su vođeni tijekom 18. stoljeća nisu samo doprinijeli, već su uz nepovoljne vremenske prilike utjecali na pogoršanje teritorija koji je ulazio u okvir Bosanskog ejaleta. Kako bi se barem donekle spriječile nepovoljnosti, tijekom ovoga stoljeća poznate su informacije koje se odnose na sustav zdravstvene zaštite. Sustav zdravstvene zaštite počivao je na bolnicama.²¹⁴ Podaci iz Bosanski ejaleta u tom pogledu su oskudni, ali je poznato da se u 18. stoljeću u Bosanskom ejaletu javljaju prvi školovani liječnici. Prvi poznati bio je Petar Buštrović, a drugi Franjo Gracić. Obojica su bili franjevci i rodom iz Kreševa. Franjo Gracić, napisao je jedno manje djelo na latinskom jeziku, koje je štampano 1795. godine u Padovi, a odnosi se na groznično, kužni i zmijski otrove i druge bolesti. Na osmansko-turskom jeziku napisano je nekoliko ljekaruša tijekom 18. stoljeća. Iz dubrovačke okolice za liječenje zmijskim otrovom nabavljene žive zmijske otrovnice.²¹⁵ Također, Hamdija Kreševljaković i Derviš Korkut kada pišu o Travniku navode kako se spominju dvojica džeraha (kirurga) i jedan hekim (medic). Njih trojica su djelovali u drugoj polovini 18. stoljeća. Tada su u Bosanskom ejaletu djelovali i fratri, kojima su se sladi i duševno oboljeli ljudi kako bi iz njih istjerali demone ili džine.²¹⁶ Dakle, još uvijek je bio ukorijenjen tradicionalni, narodni način liječenja, što se za ovaj period u poređenju sa širom povijesnom pozornicom, svakako činilo premašeno i zaostalo. A time je i otvaralo mogućnost za veću ranjivost stanovništva Bosanskog ejaleta ovog perioda.

²¹² Kreševljaković, „Bosanski pašaluk u XVIII. stoljeću“, 1320–1329.

²¹³ Isto, 1330.

²¹⁴ Bolnice su građene kao ustanove u okviru zadužbina gdje su se liječili pripadnici svih društvenih slojeva u Osmanskom Carstvu. Zdravstvene ustanove po uzoru na europske, počele su se otvarati u Osmanskom Carstvu u 19. stoljeću. Prva takva bolnica, otvorena je 1805. godine u Istanbulu. Na čelu bolnice nalazio se glavni ljekar, koji je imao zadatak da vodi računa i nadgleda sve zdravstvene službe. (İhsanoğlu, *Historija Osmanske države i civilizacije*, 818–822)

²¹⁵ Kreševljaković, „Bosanski pašaluk u XVIII. stoljeću“, 1337.

²¹⁶ Kreševljaković, Korkut, *Travnik u prošlosti 1464 – 1878: (Naročito kao glavni grad Bosne 1699 – 1850)*, 80.

12.1.1.1.3. Ekonomski

Po pitanju ekonomskih čimbenika, trgovina²¹⁷ je zauzimala značajnu ulogu. Dakle, ranjivost stanovništva mogla se povećati ili smanjiti u zavisnosti od funkcioniranja trgovačkih odnosa, tržišne integriranosti, te ekonomskih prilika uopće. Još potpisivanjem Karlovačkog mira, po Osmansko Carstvo na Jadranu izgubljene su tada značajne trgovačke luke. Ostali su Ulcinj i Bar, ali i Klek i Sutorina, no u ekonomskom pogledu 18. stoljeća, nisu bili od značajne važnosti. Razmjena je bila živa i s austrijskim i s mletačkim trgovcima. Razne vrste robe izrađene u Bosanskom ejaletu izvozile su se u Austriju, poput rude, stoke, kože, vune, voska, dok se u Bosnu uvozilo so, kalaj, skupocjene tkanine i neki luksuzni predmeti. S pograničnim austrijskim mjestima se vanjska trgovina odvijala na plovnim rijekama preko određenih skela, no treba spomenuti i da su zabilježeni podaci o tome da se na nekim mjestima trgovina često obavljala ilegalno. S Mlečanima i Dubrovčanima je trgovina također bila značajnog intenziteta. Na Jadranu su najpoznatiji trgovački centri bili Zadar, Dubrovnik i Split, pa su tu osmanski carinski službenici kontrolirali cijene i vodili računa obavljanju trgovine. Trgovački promet obavljao se i na skelama, gdje su bili stacionirani carinski službenici. Njihov zadatak bio je da uz trgovačke aktivnosti i poslove, brinu o stanovnicima koji bi se našli u nekoj poteškoći ili problemu. Pored njih, u takvim trgovinskim odnosima posebno mjesto imali su u lukama posrednici trgovaca. Oni su primali i prosljeđivali robu u područja koja za koja je roba namijenjena. Osmanska vlast je davala svake godine carine²¹⁸ u zakup, ili pojedincima ili određenim grupama. Trgovci iz Bosanskog ejaleta su od Dubrovčana kupovali začine, kavu, tkanine, luksuznu robu, a u Dubrovnik su donosili kožu, vunu, rude, vosak, med i druge proizvode. U Splitu su trgovali robom zapadnog i orijentalnog porijekla, dok je Zadar bio poznata bosanska pijaca za stoku.²¹⁹

Sva veća mjesta u Bosanskom ejaletu imala su čaršije u kojima se trgovalo, a prema broju dućana i prometa, najznačajniji su bili gradovi Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Travnik, Zvornik, Pljevlja, Foča i Novi Pazar. Trgovinom su se bavili trgovci i islamske, ali i pripadnici

²¹⁷ Po pitanju vanjske trgovine Osmanskog Carstva, koža, vuna, pamuk, svila, začini, bili su izrazito traženi izvan granica, a potrebni su im bili kalaj, papir, luksuzni štrog, staklo, začini, čak i novac. Tijekom 18. stoljeća uzletom merkantilističkog kapitalizma povećalo se zapadno prisustvo u međunarodnoj trgovini Osmanskog Carstva. (Мантран, *Историја Османског Царства*, 305–340.)

²¹⁸ Posade koje su na nekim mjestima izdržavale od prihoda carine imale su često poteškoća. Naferi koji su čuvali stražu na Starom mostu u Mostaru, naplaćivali su od trgovaca veću carinu nego što je bilo određeno kako bi uzeli više novca, pa su trgovci, posebno prodavači živežnih namirnica nastojali izbjegavati Mostar. Tako je jedne prilike zabilježeno da je iz tog razloga zavladao oskudica i stanovništvo se žalilo Porti, koja je naredila veziru i mostarskom kadiji da kontroliraju i povedu računa o tome kako bi stanje bilo kao i ranije. (Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699 – 1718*, 72–73)

²¹⁹ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699 – 1718*, 64–68.

kršćanske i židovske vjeroispovijesti. Nakon Karlovačkog mira, na svim pograničnim mjestima radilo se kako na obnovi naselja, tako i oživljavanju prometa trgovine.²²⁰

Trgovina postaje još intenzivnija nakon 1703. godine. Tada su se prilike u Bosanskom ejaletu uredile, a takvo stanje je bilo i po pitanju lične i ekonomske sigurnosti. Upravo u tom periodu, povećao se broj kršćanskih, osobito srpskih trgovaca. Tako su se sarajevski trgovci pravoslavne vjeroispovijesti naglo bogatili i postajali sve više i više cijenjeni. A još uvijek su najpoznatiji trgovci Bosanskog ejaleta²²¹ najčešće odlazili u Dubrovnik. Naprimjer, od 1703. do 1706. godine, iz Dubrovnika su uvezli 896.5 bala određene janjeće kože trgovci iz Bosanskog ejaleta.²²²

U sklopu jednog od ekonomskih čimbenika (stanje na tržištu rada) treba spomenuti da je tijekom prvih godina 18. stoljeća poznato da se odvijao ilegalni promet robe, koji su podržavale age Trebinja i Klobuka. Tako je 1709. godine veziru i hercegovačkom sandžakbegu stiglo naređenje da taj promet suzbiju i da se trgovačka aktivnost Bosanskog ejaleta odvija preko dubrovačke luke ubuduće.²²³

Česti su bili i nesporazumi i sporovi između trgovaca.²²⁴ Naprimjer, Porti su se žalili bosanski trgovci jer im Zadrani nisu isplatili novac kada su prodali volove 1710. godine. Odgovor na tu žalbu bilo je naređenje veziru da provjeri njenu istinitost. Svakako da to upućuje na važnost trgovačkih razmjena jer je Osmansko Carstvo značajno profitiralo od toga. No, i na trgovce Bosanskog ejaleta znali su se drugi žaliti. Međutim, trgovci su imali najviše štete od hajdučije i uskočkih četovanja. Jedan od problema bile su i pobune protiv osmanske vlasti. Godine 1711. u periodu kada je došao ruski emisar, pukovnik Mihail Miloradović, među crnogorskim i hercegovačkim plemenima otpočela je oružana akcija. U njoj je napadnuta i opljačkana jedna trgovačka lađa na moru.²²⁵

²²⁰ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699 – 1718*, 68.

²²¹ Najpoznatiji trgovci tog perioda bila su dvojica braće Ahmed i Osman Dženetić, koji su se bavili trgovinom luksuzne robe, a poznato je i to da su davali novac u zajam. Pored njih, po ugledu i bogatstvu zahvaljujući trgovini izdvajale su se porodice Hadžiosmanovići, Hadžihasanovići, Mirica, Behmeni, Kajtazi, Omeragići, Mehmedbašići, Šarci, Bubice, Kapići, Hume, Alajbegovići. Poznati trgovci kožom bili su Jovo Dučić i Tripko Jovanović, a istaknuti židovski trgovci koji su prodavali vosak su Vito Levi i Vito Atias. (Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699 – 1718*, 69)

²²² Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699 – 1718*, 69.

²²³ Isto, 70.

²²⁴ Sukobi stanovništva zbog novih okolnosti u Osmanskom Carstvu uočljivi su najviše pojavom aktivnijeg prisustva stranaca i uvoza njihovih proizvoda koji si bili napredniji u tehničkom smislu. (Мантран, *Историја Османског Царства*, 304)

²²⁵ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699 – 1718*, 71–72.

Analiza financijske strukture spada isto tako u čimbenike koji utječu na ranjivost stanovništva. U 17. i 18. stoljeću poreski sustav u cijelom Osmanskom Carstvu²²⁶, osobito u balkanskim provincijama mijenjao je svoju prirodu. Ova promjena slabljenjem i propašću starih institucija, dovodi se u vezu i s jačanjem lokalnih autonomija i provincijskih velikaša koji su profitirali u tome.²²⁷ I za trgovinu, ali i ekonomsko pitanje uopće, porez je bio od velike važnosti. Cijela privredna aktivnost ovisila je u dobroj mjeri od broja, vrste i visine poreza. Ovdje vrijedi ukazati na rad „Osmansko-turski porezni popisi i historijska geografija“ autora Nenada Moaćanina.²²⁸ Godine 1699. je stanovništvo Bosanskog ejaleta bilo oslobođeno vraćanja ranijih neplaćenih poreza i svrstano je u grupu podanika koje je prema najnižem procentu plaćalo poreske obaveze. Prvih godina ukinut je porez *nezl*, ali je povećana radna obaveza na izgradnji svih vrsta utvrđenja. Oslobođeni od izvanrednih nameta bili su vladajući krugovi, dio raje koji je obavljao građevinske i druge radove u državnom interesu. U nekim gradovima je čak stanovništvo bilo u potpunosti oslobođeno poreza. Godine 1701. to je zabilježeno u Sarajevu, kada je oprošteno plaćanje svih vrsta poreza, osim u ratnim vremenima, kada je nužno dati određeni broj vojnika.²²⁹

Za ekonomsko pitanje i trgovinsku razmjenu uopće potrebna je bila razvijena infrastruktura, odnosno ceste. U jednom od svojih djela, Hamdija Kreševljaković navodi kako je još od vremena bosanske samostalnosti vodio jedan drum od Dubrovnika prema Vrhbosni u koji je ulazio drugi s ušća Neretve. Sarajevo je povezano jače sa Splitom zadnjih godina 16. stoljeća, te su također sa Save vodila tri drumova prema Sarajevu, od Rače, Brčkog i Broda. Dolaskom Osmanlija, Sarajevo je povezano s Carigradom, poznatom stambolskom džadom, koja se u dva kraka od Sarajeva odvajala i izlazila u Pljevljima i Novoj Varoši na dubrovački drum (ovaj dubrovački drum izgubio je na važnosti 1806. godine). Jedan je išao preko Prače, Goražda i Čajniča, a drugi preko Rogatice i Višegrada. Od splitskog drumova odvajao se jedan put za Gradišku u Travniku, a za Jajce i ostatak Bosanske Krajine u Donjem Vakufu. Poznat je i jedan kraći drum koji je povezo Sarajevo s Varešom, te brodski drum koji se odvajao u

²²⁶ U Osmanskom Carstvu porezi i nameti su predstavljali složeno pitanje. U početku je broj poreza bio dosta malen, a kasnije, tijekom razvoja i opadanja se povećavao. Uz redovne poreze, uvodili su se i vanredni nameti, što je rezultat kako unutarnjih, tako i vanjskih promjena i utjecaja koji su se odražavali nepovoljno na financijsko stanje. Iz pravne sfere, porezi se dijele na poreze koji se baziraju na principima šerijatnog prava, tj. šerijatske daće i na poreze koji su propisani naročitim zakonskim odredbama, tj. zakonski porezi. [(Hamid Hadžibegić, *Glavarina u Osmanskoj državi*, (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1966, 1)].

²²⁷ Мантран, *Историја Османског Царства*, 340.

²²⁸ Nenad Moaćanin, „Osmansko-turski porezni popisi i historijska geografija“, *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Vol. 30, No. 1, (1997)*.

²²⁹ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699 – 1718*, 72–73.

Kreševo i Fojnicu. Mostar, Travnik, Banja Luka i Tuzla su bili također važniji centri puteva. Udaljenost i dužina puta između mjesta računala se u satima.²³⁰

Trgovina u Bosanskom ejaletu pored domaćih proizvoda, usmjerena je bila i na robu uvezenu iz Carigrada, Soluna, Skoplja, Dubrovnika i Italije. Izvozili su učinjenu kožu i njene proizvode od kože, obuću, opremu za konje, vosak, ćebe i drugo. Dok su uvozili kolonijalnu robu, razne tkanine, so, kalaj, rudu (bakar), ribu, masline. Tijekom 18. stoljeća ističe se uvoz kave, duhana, barmuta, opija, engleski čelik. Postaje aktuala odlazak kršćana iz Bosanskog ejaleta na Jadransko primorje. Njih je bilo u Dubrovniku, Splitu, Skradinu, Zadru, Senju, Trstu i Rijeci. Tih odina najpoznatiji sajam u Bosanskom ejaletu bio je banjalučki, a održavao se na pravoslavne Duhove svake godine.²³¹

Preko planinskih krajeva Bosanskog ejaleta se konjima prevozila roba, a po Posavini kolima. No, često je dolazilo do propadanja cesta, jer se nije popravljala kaldrma, a mostovi građeni od drveta trebali su se češće popravljati. Najbolje su ceste bile od Sarajeva prema Novom Pazaru i Sarajevo – Travnik. Uz ceste koje su bile rizične, nalazile su se karaule ili čardaci s posadama, kako bi osigurali prolaz putnicima, a također su bili karavan-saraji i hanovi. Preko Save korišteni su vodeni putevi, a tijekom porasta vodostaja plovilo se i po Sani od Vakufa do Novoga, zatim Unom do Jasenovca, Bosnom do Žepča, Drinom do Zvornika i Neretvom od Čapljinine do Opuzena.²³²

Mustafa Ševki Bašeskija u svome *Ljetopisu (1746–1804)* posebno naglašava cijene koje se javljaju tijekom određenih godina (vidi tablicu 11). Ako se te bilješke, pogledaju bolje, upravo je riječ o godinama kada je vladala oskudica i nestašica prehrambenih namirnica ili godine kada je zavladao glad. Mustafa Ševki Bašeskija, je smatrao porast cijena artikala kao veoma bitnu promjenu, jer je najviše pogađala stanovništvo i remetila njihovu svakodnevnicu, pa je zbog toga posvećivao pažnju bilješkama cijena kruha, pšenice, masla, riže, kukuruza, meda, svijeća i mesa, tijekom spornih godina. U sljedećoj tablici zabilježene su njihove cijene.

²³⁰ Hamdija Kreševljaković, *Banje, vodovodi, hanovi i karavansaraji*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1991, 313–314).

²³¹ Kreševljaković, „Bosanski pašaluk u XVIII. stoljeću“, 1333–1334.

²³² Isto, 1334–1335.

12.1.1.1.4. Agrikulturni

Pitanje agrikulture i njenih pokazatelji primijetno su obimniji za razliku od onih iz 17. stoljeća. Kada je riječ o privrednoj djelatnosti, stanje u Bosanskom ejaletu prvih godina 18. stoljeća bilo je izrazito loše. Velik dio stanovništva koje je bilo sposobno za rad poginulo je u šesnaestogodišnjem ratu, ali tada je i u mnogim mjestima stanovništvo ispaštalo u ekonomskom pogledu i zbog gladi, kuge, a ne samo ratnih razaranja. Jedan od problema bila je i pojava velikog broja izbjeglog stanovništva koji su došli s područja koja su Karlovačkim mirovnim ugovorom pripali Austriji i Mletačkoj Republici. A stvari su se komplicirale i zbog uskočkih upada i hajdučkih akcija. Zemljoradnja i stočarstvo su zbog svega pretrpjele velike poteškoće, a četovanja su onemogućila brže reagiranje i smanjenje problema u kojem je privreda bila. Porta je tako, kako bi olakšala tadašnju situaciju, 1699. godine donijela odluku da se Bosna, s Banatom i Beogradskim ejaletom za tu godinu oslobodi davanje džizije, ali i da se ranija dugovanja zanemare i obrišu. U korist popravljivanja stanja, ali i nezanemarivanja vlasnika posjeda i same vlast, posjedi koji su bili oštećeni, napušteni i opustjeli naseljavali su se stanovništvom koje je došlo iz drugih krajeva. Poljoprivreda je bila na veoma niskom stupnju razvoja, najviše zbog zaostale i primitivne obrade zemlje.²³³ Kada je riječ dakle o stanju u privrednoj djelatnosti, koje je bilo dosta loše, ali i tehnikama u poljodjelstvu, koje su stagnirale u smislu razvoja i napretka, tlo Bosanskog ejaleta tijekom 18. stoljeća bilo je pogodno za ranjivost stanovništva i mogućnost pojave gladi.

Ipak, iako je bila na niskom stupnju razvoja, bilo je inicijativa za razvitak proizvodnje, npr. na Palama kod Sarajeva podizanje pilane. Putnici kroz Bosanski ejalet izvještavaju kako je u Posavini, najžitorodnijem kraju zemljoradnja bila izrazito nerazvijena. Pšenični kruh jeli su samo najbogatiji feudanci, dok su od žitarica prevladavale ječam, raž, proso i heljda. Vinova loza uzgajala se u okolici Banja Luke i Gradačca, ali je bila razvijena i na Neretvi. Šljive su dobro uspijevale u Posavini i dolini dolinama rijeka. Sušena šljiva izvozila se u Austriju iz Bosanskog ejaleta, a za zimsku hranu korištene su prerađevine šljive, čime su se hranile dobrostojeće obitelji. U 18. stoljeću se proširila i kultura kukuruza. U Livanjskom polju zabilježen je podatak o otporu prema sijanju kukuruza, zbog toga je stanovništvo Firdus-kapetan prisiljavao da sije uz prijetnju kaznama.²³⁴ Bosanski ejalet proizvodio je dovoljne i zadovoljavajuće količine žitarica, od čega su osobito žitorodni krajevi bili Bosanska krajina i dolina Neretve. Žitarice, odnosno neke količine prodavale su se u mletačkoj Dalmaciji, Dakle,

²³³ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699 – 1718*, 63–64.

²³⁴ Kreševljaković, „Bosanski pašaluk u XVIII. stoljeću“, 1331.

prinosi žitarica su bili dovoljni za domaće potrebe, ali i za izvoz u druga susjedna područja.²³⁵ Proizvodnja žitarica uglavnom je danas slaba zbog smanjenih agroekoloških uvjeta.²³⁶

Tijekom 18. stoljeća učinjeni su napori za oporavak i poboljšanje privrednog pitanja Bosanskog ejaleta. Najviše ljudi bavilo se obradom zemlje, a najbrojnije zemljoradničko stanovništvo bilo je u istočnoj, centralnoj i zapadnoj Bosni i dijelovima Hercegovine u kojima su postojali povoljniji uvjeti za zemljoradnju. Iz tih su područja iselilo najviše kršćanskog stanovništva tijekom bečkog rata, a zemlja su ostala zapuštena, te je vlast radila na tome da se stanovništvo vrati na ta područja u svrhu obnove privredne aktivnosti. Veći problem prvih godina 18. stoljeća bio je nedostatak radne snage, nego zemlje.²³⁷

Pored zemljoradnje, druga je privredna grana bilo stočarstvo, odnosno osobito dominantno je bilo ovčarstvo. U Bosanskom ejaletu su bili brojni pašnjaci gdje se napajala stoka, a zabilježeni su i podaci da su nakon Karlovačkog mira stočari iz susjedne Austrije i Mletačke Republike dolazili na teritorij Bosanskog ejaleta sa svojim stadima. Povećavao se broj stada i sitne i krupne stoke, a nisu bili rijetki ni sukobi i sporovi vlasnika oko ispaše.²³⁸ Zdravlje životinja ovisilo je o promjeni temperature. Toplinski stres, odnosno previsoke ili preniske temperature negativno utječu na stoku. Također, toplije zime mogu umanjiti prirast, produkciju i reprodukciju životinja, ali i u značajnoj mjeri utjecati na intenzitet i distribuciju bolesti, te otpornost prema infekcijama i razvoju bolesti.²³⁹

Seosko stanovništvo bavilo se zemljoradnjom i stočarstvom, a u gradovima je najzastupljenije bilo zanatstvo i trgovina. Pohod Eugena Savojskog 1697. godine uništio je, točnije spalio skoro sve privredne objekte, od zanatskih radnji, dućana, radionica. Takvo je stanje svakako otvorilo mogućnost za veću ranjivost stanovništva i pojavu gladi. No, ubrzo je u Sarajevu podignut značajan broj zanatskih, trgovačkih radnji i radionica kako bi se oporavila privredna aktivnost.²⁴⁰

²³⁵ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699 – 1718*, 64–65.

²³⁶ Klimatske promjene tako utječu na ratarstvo kroz dugotrajne promjene prosječnih temperatura zraka i količine oborina, povećanog razvoja bolesti, korova, štetnika, degradacije tla, produžetka vegetacije (što je pozitivan utjecaj), ali i skraćanja vegetacije. (kasno u proljeće i rano u jesen pojava mraza). Dužina trajanja, razina, te intenzitet nastalih promjena ovisi o stabilnosti određenog agroekološkog sustava, ali i sposobnosti adaptacije sa novim situacijama. (Jug, „Poljoprivreda – dionik kauzalnosti klimatskih promjena“, 73–74)

²³⁷ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699 – 1718*, 64.

²³⁸ Isto, 65-66.

²³⁹ Jug, „Poljoprivreda – dionik kauzalnosti klimatskih promjena“, 74–75.

²⁴⁰ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699 – 1718*, 66.

12.1.1.1.5. Okoliš/klima

Klimatska zbivanja mogu utjecati na gubitak bioraznolikosti, agrobioraznolikosti²⁴¹ i širenje invazivnih vrsta, što spada u pogubne učinke po stanovništvo kojem lako može zaprijetiti pojava gladi. Jačina bioraznolikosti i agrobioraznolikosti ogleđa se kroz povećanje otpora ekosustava i agroekosustava prema promijenjenim uvjetima u okolišu i povećanju potencijala za prilagođavanje takvim promjenama u klimi.²⁴² Zbog toga je pitanje okoliša/klime veoma važno za primjenu modela ranjivosti na glad i uz društvenu ranjivost ključan čimbenik za istraživanje ovakvih fenomena. Teritorij Bosanskog ejaleta tijekom 18. stoljeća bio je suočen s neprilikama koje su potaknute klimatskim krajnostima odražavale se na veću ranjivost. Upravo iz tog razloga, područje tematizirano u okviru ovoga rada bilo je plodno za pojavu gladi, koja se javljala nekoliko puta tijekom ovog stoljeća.

Veoma korisno za okolišnu/klimatsku ranjivost jesu izrađeni temperaturni i oborinski indeksi kreirani na osnovu dokumentarnih izravnih i neizravnih podataka za 18. stoljeće (vidi tablicu 12, 13, 14, 15). Oni su pokazali sezonske amplitude koje su značajno mogle utjecati na usjeve, a time i na pojavu gladi. Takve klimatske prilike su pored toga, povećavale ranjivost u toliko što su imale nepredvidiv karakter.

²⁴¹ Agrobioraznolikost obuhvaća kultivirane usjeve, pasmine stoke, riblje vrste, divlje biljke i životinje, potpomažuće vrste, odnosno mikro-, mezo- i makroorganizme u tlu, pčale, ptice, potpomažuće ekosustave. (Jug, „Poljoprivreda – dionik kauzalnosti klimatskih promjena, 75)

²⁴² Jug, „Poljoprivreda – dionik kauzalnosti klimatskih promjena“, 75.

13. Glad 1815. godine

U Bosanskom ejaletu je zavladao glad 1815. godine. Prije ove gladi, a već krajem 18. stoljeća javila se kuga, međutim nije dugo trajala.²⁴³ Zatim je uslijedila godina leda, pa Mustafa Ševki Bašeskija opisuje *kroz cijeli Erbein bilo je mnogo leda*.²⁴⁴ On dalje za 1800. godinu bilježi *1. muharema 1215. godine desio se u ponedjeljak, a prema najsigurnijim računima, kada se nova godina dogodi, znači pojavu kuge*.²⁴⁵ Tri godine nakon toga spominje kako je vladala oskudica u namirnicama, a Marijan Bogdanović 1807. godine uz uobičajene izvještaje, ističe dvije krađe koje su se dogodile. Vjerojatno se oskudica koja je vladala nekoliko godina prije u Sarajevu, odrazila i na druga područja Bosanskog ejaleta, pa za prvu krađu spominje kada *dodoše dva Čifuta iz Sarajeva, tj, Ajmiko i Musija da trguju u Kreševu. Nađu dućan pod kiriju u Kreševo gdino je sada kuća Antuna Majurića (Tunješa) i trgovaše za neko vrijeme. Ali se poče krasti iz dućana njihova roba i ostali trgovci počese se tužiti da im se krade. Najposli, ukrade se mnogo stvari iz dućana čifutskog. Jadni Čifuti tražiše hajduka, ali nijesu mogli naći*.²⁴⁶ Drugi put o krađi izvještava *iz ovoga slučaja malo vremena nije prošlo, poče se opet krasti po varoši. Najposli, ukrade se iz dućana Mustafe Barjektara Hadžiogrije. (...)*.²⁴⁷ Godina 1807. godina bila je loša ne samo u Bosni, nego i u susjedstvu. Tako izvori navode da je isto stanje vladalo i u Crnoj Gori i u Lici. Tada je u Lici je zabilježeno kako stanovništvo nije imalo ni kupusa ni graha i da je glad bila dostojna plača.²⁴⁸

Na pomenutu glad iz 1815. godine, pretpostavlja se da je utjecala kuga koja se javila 1814. godine. Marijan Bogdanović i pored 1814. godine, za 1815. bilježi *i ove godine također kuga kosi svojom kosom kako moreš lako znati iz protokola mrtačkoga*²⁴⁹, te za 1816. godinu još kuga nije pristala moriti. *Daj Bože, da ovaj bič od nas odstupi, ukaži svoje milosrđe svrhu nas, Bože naš*.²⁵⁰ Početkom 19. stoljeća u Bosanskom ejaletu prilike su bile određene slabljenjem osmanske vojne moći i teritorijalnim smanjenjem. Tada se javljaju pobune i ustanci, u čijim gušenjima su sudjelovali i vojnici iz Bosanskog ejaleta. O tome bi više vrijedilo prodiskutirati tijekom analize političkih čimbenika, a svakako da je i to utjecalo na smanjenje broja stanovnika, ali osobito je značajan podatak koji izvještava kako je kuga na osmanskim

²⁴³ Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 223.

²⁴⁴ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 340.

²⁴⁵ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 350.

²⁴⁶ Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 248.

²⁴⁷ Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 249.

²⁴⁸ Vladimir Stipetić, *Svjetska prehrambena kriza i jugoslavenska agrarna politika*, (Zagreb: Globus, 1975, 122).

²⁴⁹ Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 258.

²⁵⁰ Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 259.

područjima harala još desetljećima nakon što je suzbijena u Europi (1813–1815. godine) i kako je prepolovila broj stanovnika u Bosanskom ejaletu.²⁵¹

Za glad iz 1815. godine Bono BeniĆ pruža nešto detaljniji opis i navodi kako *tri bića Božja kuga, glad i vojska slidiše tri godine. Dosti mrtvih od gladi, ali ne oko Trevnika, nego po Dobretićim i Kotoru. Kuga u župi travanjskoj pomori četiri hiljade duša, oli bolje rekav, osoba. Europa sva u ratu. Napoleon, car francuski, sebi za načelo uze: „Jedan Bog, jedan car na svitu“.* Sva Europa u vatri biše, u Bosnu istu niki odel franceske vojske biše unišlo, koji niko vrime u Travniku stade, posli se diže i pojde put Saraeva. Turci jim do Busovače na susret izajdoše i ondale se vratiše natrag Francuzi. Stiže glas da je Napoleon u Rusii hametom potučen. Turci misliše da su se Francezi od njih pripali i vratili, zato naglo se uzdigoše. Napoleon prognan bi na ostrvo sv. Helene i ondi umre, vidivši na ovom svitu da ima više careva a Bog jedan svagdi u birju a tri su kipa.²⁵²

O ovoj gladi je i krajem 19. stoljeća pisao fra Martin Mikulić, kako naglašava prema pričanju gotovo 90-godišnjeg Ivana Jurčića, koji je rekao kako *pamti bič božji–kugu, koja je tri godine svijet davila i morila. Valjalo je po gori bijegati i uvijek se premiještati, da gdje omrkneš, tu ne osvaneš. Mnoge su mrtvace psi izjeli, jer ih nije imao tko ukopati. Za kugom je nastao veliki glad, te smo morali o travi živjeti, kozlac u mlijeku variti, kljenovu koru tući i jesti. Čudno je, da ove kuge nije bilo u ljubuškom Klobuku, koji je pun bio Ljubušana i Mostarana, kao šipak zrnja! Bit će, da su bile u onom selu nekakove velike čudotvorne moći od pomoći.*²⁵³

Uz spomenutu kugu koja se javljala prije 1815. godine i evidentno utjecala na pojavu gladi, treba imati na umu i da je upravo ta godina bila upamćena kao godina bez ljeta. Razlog za to jeste katastrofalna erupcija vulkana Tambore.

²⁵¹ Tatjana Paić-Vukić, *Svijet Mustafe Muhibbija, sarajevskoga kadije*, (Zagreb: Srednja Europa, 20–35).

²⁵² Bono BeniĆ, *Ljetopis sutješkog samostana*, 108.

²⁵³ Martin Mikulić, *Pustinjakove pripovijetke iz seoskog života zapadne Hercegovine*, (Duvno: Naša ognjišta, 1973, 35).

13.1. Analiza ranjivosti – 1815. godina

Raspravu o pojavi gladi 1815. godine nemoguće je izostaviti. O njoj svjedoči nekoliko izvora nudeći interesantne opise. Kako se pojava ove gladi smješta u novo, 19. stoljeće, svakako da je kontekst njene analize nešto drugačiji. Ipak, obzirom da je riječ o prvim godinama, odnosno prvoj polovici 19. stoljeća, u okviru analize društvenih i okolišnih čimbenika neće biti predstavljena detaljnija i iscrpnija analiza istoga.

Bit će predstavljeni čimbenici koji su mogli u značajnoj mjeri da utječu na ranjivost stanovništva i pojavu ove gladi 1815. godine, uz uobičajenu klasifikaciju i indeksaciju (vidi tablicu 16). Kao i ranije, tijekom analiza gladi iz 17. i 18. stoljeća, bitno je napomenuti da u slučaju kada su povijesni izvori nepotpuni i kada ne nude jasnu procjenu za određeni pokazatelj kako društvene tako i okolišne ranjivosti korišten znak Ø. Znak se u konačnici ne računa u ukupnu ocjenu ranjivosti stanovništva.

13.1.1. Politički

U kontekstu političkih čimbenika, konstruiranih na osnovu FVAM-a, faktor funkcioniranja političkog sustava, veoma je važan. Kao takav, odražava se na mogućnost povećane ranjivosti stanovništva na glad. Tijekom ovog perioda uočena je u većoj mjeri stagnacija i niz problema sa kojim se susrelo Osmansko Carstvo. Kako bi politički sustav poboljšao svoje djelovanje, a time i zadovoljio parametar koji se izučava u ovome radu (smanjio ranjivost stanovništva na glad) neophodna je bila potreba za uspostavljanje općeg reda i poretka. Već tijekom 18. stoljeća provedene su izvjesne reforme u svrhu oporavka financijske krize, tako što su se pronalazili novi izvori prihoda kojim bi se vojna snaga povratila, ali i cjelokupni sustav uprave reorganizirao. Osmansko Carstvo u tome se ugledalo na europske sile i njihove metode uz pomoć europskih stručnjaka. Na vlasti se od 1789. do 1807. godine našao sultan Selima III, svjestan zaoštavanja „istočnog pitanja“, težnje balkanskih i drugih naroda za oslobođenje, jačanja pojedinaca, što je u konačnici zahtijevalo nužne promjene. Nakon njega, na vlast je od 1808. godine stupio sultan Mahmud II. koji je se također ugledao na svoga prethodnika i nastojao djelovati u pogledu modernizacije i napredovanja Osmanskog carstva.²⁵⁴

Međutim djelovanje Selima III. i njegove akcije, mimoišle su teritorij Bosanskog ejaleta, točnije njegova osnovna ideja o stvaranju nove vojske. Po tom pitanju, prema jednoj

²⁵⁴ Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, 11–17.

njegovoj naredbi, pitanje vojske je u Bosanskom ejaletu trebalo riješiti onako kako najbolje odgovara ovoj zemlji, tako da je stanje ostalo po tom pitanju nepromijenjeno. No, tek uvođenjem novog poreza koji se odnosio na održavanje nove vojske, tako što je povećan porez na stoku za jednu paru po grlu, javile su se reakcije stanovništva. Sultan Mahmud II. kao što je već rečeno, išao je njegovim stopama, a prioritet mu je bila situacija u prijestolnici i osiguranje krupnih ajana, s kojima je sklopio savez. Međutim ni taj savez, a ni njegove inicijative nisu se ticale Bosne. Tek kasnije, najznačajnija akcija koju je poduzeo, a koja se osjetila i u Bosni, jeste ukidanje janjičara.²⁵⁵ Po pitanju političkih čimbenika kada je riječ o ranjivosti na glad, nisu zapažene neke značajnije promjene (kada je riječ o prvim godinama 19. stoljeća) nego tijekom prethodnog stoljeća. Ono što bi bilo osobito značajno u ovom kontekstu, odnosi se na razvijanje otpornijeg sustava kada je riječ o ranjivosti na glad, međutim do toga nije došlo, pa je glad koja se javila 1815. godine, stanovništvo pogodila u velikoj mjeri.

13.1.2. Ekonomski

Bilo bi suvišno u ovome dijelu naglašavati bitnost ekonomske stabilnosti i svega što se pod time podrazumijeva u kontekstu zaštite od mogućih nevolja koje bi pogodile stanovništvo Bosanskog ejaleta, između ostaloga i gladi. No realnost je bila takva je u cilju izbjegavanja ekonomske kriza u Osmanskom Carstvu, nužna bila (pored dobre organizacija vlasti – političkih čimbenika o čemu je bilo riječi), reorganizacije zemljišne strukture, kontrola proizvodnje, osobito prijevoza prehrambenih artikala i materijala koji su potrebni fabrikama i zanatlijama. Tijekom nestašice hrane ili za vrijeme rata, kontrole su bile dosta strožije i donosile su se izvanredne mjere po pitanju isporuke namirnica ili zabrane izvoza nekih značajnih proizvoda. Taj sustav nužno je trebao dobro funkcioniranje i autoritet centralne vlasti i provincijskih funkcionera. Međutim, za period 19. stoljeća, u više se navrata pokazao neuspjeh, kako u koordinaciji nekih službi, njihove kontrole, proizvodnje u provincijama, te potrošnje i potrebu gladnih gradova Osmanskog Carstva. Osmanske vlasti prije svega su vodile računa o snabdijevanju pšenicom. Intervenirano je po pitanju određenja oblasti snabdijevanja, točnije mogućnosti prijevoza i mjesta proizvodnje. Iz razloga ako se jedan veći grad nalazi u oblasti gdje se pšenica proizvodi ili u bližoj okolini, taj grad se snabdijevao iz te regije, a ako ta oblast proizvodi više od potreba, onda se višak usmjerava i drugim provincijama, grafocima, mjestima

²⁵⁵ Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, 17–19.

koje nisu daleko. Vlast je intervenirala samo malim dijelom po pitanju kupovine i prijevoza, što su obavljali trgovci i brodovlasnici.²⁵⁶

Po pitanju tržišne integriranosti, stanja na tržištu rada i ekonomskih prilika, u Bosanskom ejaletu je i početkom 19. stoljeća Sarajevo dominiralo po pitanju trgovačke robe, kako za unutrašnje, tako i vanjsko tržište. Početkom stoljeća, spominju se prema izvorima tri židovske kuće, koje su svaka posebno imale raspon kapitala oko 2 milijuna francuskih franaka. Židovski trgovci posredovali su trgovinom sa Bečom, Solunom, Skadrom, a pored njih u Sarajevu su tada značajnu ulogu imali i srpski trgovci, čiji su kapitali varirali od 600.000 do 1 milijun francuskih franaka. Tijekom Napoleonovih ratova i kontinentalne blokade, srpski trgovci usmjerili su se na trgovinu pamuka sa Istoka, do Kostajnice, a zatim dalje u Beč i Trst. U njihovim rukama je bilo dobar dio trgovine s Dubrovnikom i drugim primorskim gradovima.²⁵⁷

U okolini Tuzle prema zapisima iz prvih desetljeća 19. stoljeća proizvodila se so na isti način na koji su ju proizvodili i stari Sloveni. Solane su se dijelile na velike i male. Velike su bile one koje su imale 70 do 80 jama, a male 40 do 50. U prvoj polovini 19. stoljeća opada proizvodnja i prerada kože. Stanovništvo je koristilo domaće sirovine, vunu i kostrijet za proizvodnju tekstilom, dok su svilu, čohu, pamuk i kvalitetnija platna uvozili.²⁵⁸

Tijekom Napoleonovih ratova i prvog srpskog ustanka, Bosanski ejalet dobio je bitan značaj u tranzitnom smislu. Dolina Morave koja je bila dosta nesigurna, nadomještena je starim karavanskim putem Od Carigrada i Rumelije preko Prištine i Novog Pazara sve do Sarajeva, zatim dalje do rijekom Bosnom sve do Save. Tako su zbog političko-vojnih prilika, omogućeni putni pravci s istoka prema sjeveru i zapadu u Bosanskom ejaletu. Međutim, nakon toga, saobraćaj kroz Bosanski ejalet vratio se na stare skromne razmjere i u znatnoj mjeri je opao.²⁵⁹ To se u velikoj mjeri odrazilo na ranjivost stanovništva.

²⁵⁶ Мантран, *Историја Османског Царства*, 301-303.

²⁵⁷ Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, 21.

²⁵⁸ Isto, 16–17.

²⁵⁹ Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, 23–24.

13.1.3. Agrikulturni

Po pitanju agrikulture i njenih čimbenika, treba imati na umu da je brdsko-planinski reljef bio osnovni problem za intenzivnu ratarsku proizvodnju. Zahtjevi za glavne ratarske kulture su brojni. Ako se promatra zahtjev prema toplini za žitarice, kao najprisutnije predstavnike ratarskih kultura na prostoru Bosne i Hercegovine, za te se kulture može reći da su kulture umjerene klime. Samo je kukuruz izuzetak, kao biljka tople klime, kojoj je potrebna nešto viša temperatura. Također, kukuruz ne podnosi mraz, a ostale žitarice se mogu nositi veoma dobro s niskim temperaturama. Najpogodnija tla za uzgoj najvećeg broja žitarica su duboka, srednje teška do lakša i umjereno vlažna. Raž ima dosta skromne zahtjeve od tla, kako od mehaničkog sastava, tako i pH reakcije (može se uzgajati na tlu veće kiselosti, najniže do 5). Najpogodnija pH reakcija tla za većinu žitarica je slabo kisela do neutralna, točnije pH od 6 do 7,2. Idealan nagib za ratarske kulture su ravna prostranstva, ali mogu opstati i na nešto većim nagibima i do 8%. Zahtjevi prema vodi žitarica su različiti, tako je zob najosjetljivija, zatim pšenica, pa raž, a ječam najprilagodljivija po pitanju vlage.²⁶⁰

Kada je riječ o žitaricama, iz prvih godina 19. stoljeća, podaci se najviše odnose na njihove cijene. Tako je zabilježeno kako su cijene žitarica bile različite, a pšenica, kukuruz i ječam su bili najjeftiniji u Posavini i Semberiji. Sredinu između žitorodnih krajeva i hercegovačkog prosjeka držali su Sarajevo i centralni dio Bosne.²⁶¹

U privrednoj aktivnosti značajno mjesto tijekom cijelog 19. stoljeća zauzima iskorištavanje šuma. Drvo ranije nije predstavljalo značajan izvozni artikal, a uglavnom se koristilo za podmirivanje potreba stanovništva, javnih ustanova i vojske.²⁶²

Tako i analiza agrikulturne raznolikosti daje jasnu sliku o stanju u Bosanskom ejaletu tijekom ovoga stoljeća. Agrikultura je u značajnoj mjeri ovisila od stanja i situacije u ranije analiziranim čimbenicima. Dakle, bila je odraz i slika političkih, društvenih, ekonomskih i drugih prilika. No to naravno ne isključuje njenu bitnost, barem kada je riječ o proučavanju ranjivosti stanovništva na glad u sklopu FVAM-a. Jer upravo je ovaj, agrikulturni čimbenik veoma važan za istraživanje fenomena gladi.

²⁶⁰ Radica Ćorić, *et al*, *Višenamjensko vrednovanje zemljišta u Federaciji Bosne i Hercegovine*, (Mostar: Agronomski i prehrambeno-tehnološki fakultet Sveučilišta u Mostaru, 2013, 83).

²⁶¹ Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, 56.

²⁶² Isto, 19.

13.1.4. Okoliš/klima

Klimatske prilike s početka 19. stoljeća na osnovu poduzetih istraživanja bez obzira na nepostojanje narativnih izvora izuzev oskudnih podataka moglo bi se okarakterizirati kao varijabilno sa nepromijenjenim ekstremnim amplitudama, koje su se javljale (vidi tablicu 17) Naprimjer, erupcija vulkana Tambore 1815. godine dovela je do klimatskih prilika koje su značajno utjecale na ranjivost stanovništva, a zatim i glad.

Klimatski učinci na teritoriju Bosanskog ejaleta tijekom prvih godina 19. stoljeća bili su raznovrsni. Stanovništvo je bilo suočeno sa klimatskim krajnostima, a samim time i povećanoj ranjivosti na glad. Tako je upravo i ovo područje bilo adekvatno tlo za pojavu gladi, barem kada je riječi o gladi analiziranoj u okviru ovoga dijela iz 1815. godine.

14. Pokretači gladi

Pojavu gladi pokreće niz faktora. Znanstvenici su ranije bili usmjereni više na istraživanje okidača, a ne pokretača gladi. Upravo takav način iz ove perspektive čini se ograničenim, jer je bio usmjeren samo na opis jednog ili više faktora koji utječu na glad, ali su u obzir uzimani samo kratkotrajni i iznenadni čimbenici. Ipak, analizom višegodišnjih događaja pred pojavu gladi, stvara se dosta jasnija slika. Tako dakle, pokretači gladi predstavljaju dugoročne procese ili faze umjesto kratkoročnih, što se čini i dosta pogodnijim za dublji istraživački rad.²⁶³

Pokretači gladi mogu biti okolišnog i društvenog karaktera. Prvi se odnose na nepovoljne vremenske uvjete, mikrobe, a drugi na loše političke odluke, ratove, nemire. A pokretači gladi uglavnom djeluju u kombinaciji.²⁶⁴ Uz ovu podjelu, pokretači gladi mogli bi se klasificirati i kao teški i laki pokretači. Pod teške se podrazumijevaju trendovi koji snažno djeluju uz prijetnju nastavka održavanja i ponove katastrofe – gladi. Dok se druga kategorija odnosi na lagane pokretače koji imaju stalne trendove, ali manje utječu na pojavu gladi. U Bosanskom ejaletu od 17. do početka 19. stoljeća zabilježeno je dosta podataka koji bi se mogli svrstati u kategoriju pokretača gladi.

14.1. Suše

Klimatske promjene, bilo da je riječ o globalnim ili lokalnim, utječu na promjene u biljnoj proizvodnji. Jedan od najvažnijih stresova predstavljaju suše, jer utječu produktivnost usjeva. Uz sušu se javlja pojava visoke temperature, a ova dva međusobno povezana pokretača gladi dovode do biokemijskih i fizioloških poremećaja na intenzitet, visinu i kvalitet prinosa. Suša se javlja onda kada je opskrba biljaka vodom ograničena, odnosno kada nema dovoljno raspoložive vode u tlu ili kada biljke gube više vode transpiracijom nego što korijen može usvojiti. Kako je teško predvidjeti pojavu suša, tako je i teško predvidjeti štete koju će one donijeti. To zavisi od više faktora, poput rasporeda oborina, nedostatka vode u kritičnim fenofazama, sposobnosti zadržavanja vlage u tlu, te gubitka vode evapotranspiracijom.²⁶⁵

²⁶³ Engler, „Developing a historically based „famine vulnerability analysis model“ (FVAM) – an interdisciplinary approach“, 163.

²⁶⁴ Habdija, *Poplave i glad u drugoj polovici 18. i početkom 19. stoljeća u Civilnoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini*, 60.

²⁶⁵ Vladimir Vukadinović, Irena Jug, Boris Đurđević, *Ekofiziologija bilja*, (Osijek: Poljoprivredni fakultet Osijek, 2014, 177.)

Izvorna građa pruža podatke koji se odnose na ove spomenute faktore, uočljive na teritoriju Bosanskog ejaleta. Tako da faktor rasporeda oborina utječe na pojavu suše, svjedoči Jako Baltić, koji zapisuje za 1764. godinu kako je *zima bila brez sniga i studeni, topla. Ali prolitje od Jurjeva osobito donese sniga izobila i studeni, mraza tako da sve plode i žita poubija u cvitu. Lito slidilo sušno bez imalo kiše*²⁶⁶. A nakon ove suše, uslijedila je velika glad i pomor stoke. Kako je zima bila topla, a zatim u periodu kada su plodovi usjeva trebali još sazrijeti nastupila je hladnoća i mraz, a u tako neadekvatnim klimatskim uvjetima za očekivati je bilo da će uslijediti suša. Uz neadekvatan raspored, količinu i intenzitet oborina, kao jedan od faktora spominje se i nedostatak vode, pa deset godina isti izvor bilježi da *mjesecevi sičanj, veljača i ožujak ne biše studeni, puhaše jugovina i čestom kišom zemlju natapaše. Prolitje lipo biše, odkud težaci obilato zemlji posiaše. Ovako lipo sliedilo je do miseca svibnja. Posli na sušu okrenu se.*²⁶⁷

Suša kao opasan klimatski fenomen utječe na prehranu stanovništva, a time i njihovo zdravlje. Također osiromašuje stanovništvo, te izaziva značajan ekonomski poremećaj, čineći tako i štetu okolišu.²⁶⁸ Uništavajući usjeve, koji su neophodni za stanovništvo, suša utječe na njihovu prehranu, u *Ljetopisu Kreševskoga Samostana* stoji da je stanovništvo bilo zauzeto gradnjom, a ljetu za građenje nikad nije bilo pogodnije, jer je bilo tako toplo da su se obnovljeni zidovi svježe drvene daske i sva građa dobro isušili. *Žita se sabralo malo; ostalog zrnja dosta, najviše prosa. I ono što se ubralo, kako vina tako i voća, nije imalo jedrine i slasti.*²⁶⁹ Isti izvor pominje za 1766. godinu kako je *treba pohvaliti jer je bila dobra u svakoj vrsti prirodnih darova, (...) jedino joj smanjuje hvalu to što je u jesen nastupila nečuvena suša. Toliko je godina bila dobra – nećemo govoriti o drugom – da je puk trpio samo od nestašice brašna*²⁷⁰, a da se suša odrazila i na okoliš (odnosno razinu vode u rijeci Savi, što je zasigurno utjecalo i na život pod vodom, riba i dr) svjedoči nastavak, *što se tiče suše u jesen, bila je tolika da je kako vele, i pješak mogao prijeći rijeku Savu na više mjesta.*²⁷¹

Kao što je rečeno, suše su odrazile i na ekonomsku sliku Bosanskog ejaleta. Zbog toga izvori uz pomenute suše, obavještavaju o promjenama cijenama, koje su rasle. Mustafa Ševki Bašeskija piše 1794. godine, *usljed suše sve je poskupilo: junga masla iznosila je 80 para,*

²⁶⁶ Jako Baltić, *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vrimena u Bosni*, 48.

²⁶⁷ Jako Baltić, *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vrimena u Bosni*, 69.

²⁶⁸ Vladimir Vukadinović, Vesna Vukadinović, *Tlo, gnojidba i prinosa: što uspješan poljoprivrednik mora znati o tlu, usjevima, gnojidbi i tvorbi prinosa*, (Osijek: Vlastita naklada, 2016, 112).

²⁶⁹ Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 91.

²⁷⁰ Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 74–75.

²⁷¹ Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 74–75.

pirinač 18-20 para, meso 6-7 para, šinik pšenice 9-10 groša, sir 8 para, prema tome prosuduj i sve ostalo²⁷², godine 1787. nešto zbog suše, a nešto opet zbog vojnih nastupila je skupoća. Čuo sam da je neki seljak za jedan šinik pšenice tražio 15 groša.²⁷³ O utjecaju suše na ekonomsko pitanje stanovništva piše 1768. godine²⁷⁴ Marijan Bogdanović, *ne možemo se pohvaliti vremenom i usjevima, jer je do kolovoza vladala velika suša i izvanredna vrućina, dok su s početka studen i nevrijeme sve plodove u cvatu progutali; ostali biosmo bez ičega, da nam kasnije žito nije pomoglo, kako smo zabilježili uz jesenju berbu.*²⁷⁵

I zdravlje stanovništva Bosanskog ejaleta bilo je ugroženo zbog suše. Godine 1782. zbog nepogodnog vremena uslijedila je suša, nakon nje glad, a u konačnici epidemija kuge. Jako Baltić tako piše da *prolitje i lito svekoliko projde brez kiše, odkud usivi od velike suše svi izginuše, niti žita bi. Slidila je glad velika, odkud mlogi Dalmatini, osobito od glada, pomrli su. Zatim kuga kojoj ime nadiše oganj, po gradovim, osobito kod turaka, naglo moriaše.*²⁷⁶

14.2. Poplave

Poplave kao prirodni fenomen predstavljaju jednu od najučestalijih elementarnih nepogoda. Poplave obilježavaju iznimno visok vodostaj rijeka i jezera, prilikom čega dolazi do preliva vode iz korita ili zavale. Uzroci koji dovode do pojave poplava barem za područje Bosanskog ejaleta jesu obilne kiše, naglo otopljenje snijega ili kiše koje traju kratko, ali jakog intenziteta. Marijan Bogdanović zapisuje za 1770. godinu, *23. dana ovog mjeseca, nakon južnih vjetrova i obilnih kiša, nastala je tolika poplava,*²⁷⁷ a nedugo nakon toga obavještava i da je *kasnije samo 17. ožujka je pao snijeg do visine četiri prsta. Zatim su južnjak i kiše otopili snijeg i prouzročili poplave.*²⁷⁸

Ovaj prirodni fenomen odražavao se u znatnoj mjeri na život stanovništva, ali i životinja. Mustafa Ševki Bašeskija piše *u mjesecu džumadel-evelu 1192. (28. V – 26. VI 1778) godine ili*

²⁷² Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 314.

²⁷³ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 268.

²⁷⁴ Da je vladala suša i na drugim područjima, osim u Kreševu, kako bilježi Marijan Bogdanović, svjedoči i zapis za istu godinu koji se nalazi u Sidžilu Nevesinjskog kadije, kako je upućena bujrukdija bosanskog valije kadijama Foče, Cernice, ostatka Novog, Ljubinja, Nevesinja, Blagaja, Stoca, Mostara, te kapetanima, ajanima, zabitima i službenicima. Ona izvještava da je više puta naređeno da se spriječi i zabrani prenošenje hrane i gajenje stoke u neprijateljsku zemlju, zbog toga što domaće stanovništvo ispašta. Ispašta tako što bi zavladała oskudica prehrambenim proizvodima. (*Sidžil Nevesinjskog, kadije (1767. do 1775)*, 132.)

²⁷⁵ Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 109.

²⁷⁶ Jako Baltić, *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vrmena u Bosni*, 92.

²⁷⁷ Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 139.

²⁷⁸ Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 140.

3. *hazirana, nadošla je velika bujica, koja u Abadžiluku i na Baščaršiji bijaše poput mora i pričinila veliku štetu. Voda je uništila u sve krevete i napunila čaršiju blatom, razrušila nekoliko zidova, a udušio se i jedan čovjek, rob Maše Aračadžije, kojem se okliznula noga i on pao u vodu kada je na ulomljenici na rubu jedne bašče kukom, napravljenom od drveta, koja se zove klju, hvato daske što ih je bujica nosila. Bujica je zanjela i nekoliko krava, pa ih je s brijega svukla u Miljacku.*²⁷⁹ Poplave su prijetile dakle ljudskim i životinjskim gubitcima, a prijetile su i pojavom većih materijalnih šteta. Jedan takav primjer odnosi se na događaj zbog poplave u Kreševskom samostanu, gdje je *nastala tolika poplava je ustrašila više nego ikad dosad. Naime, dva su odvoda vode iz klaustara i zahoda ovog samostana napravila silan nanos blata, jer je zbog nepažnje posluge bio zakrčen put vodi ispod samostanskog zida. Tako je ona, otežala od nečistoće i zemlje, doprla do općinskog pusta i ostavila na tom zidu veliku rupu, sve do temelja, koja je prijetila da sruši samostan.*²⁸⁰ Poplave su uništavale izgrađene mlinove, tabačke naprave, ćuprije, mostove, pa izvor navodi kako je jedne godine *bujica iz temelja srušila visoku kamenu ćurpiju na Obhodi.*²⁸¹ Također u Banja Luci, na rijeci Vrbas²⁸² bila su izgrađena tri mosta od drvenog materijala. Godine 1730. jedan most je odnijela voda, a popravljen je tri godine kasnije.²⁸³ I poplave su pored navedenih šteta utjecale na ekonomsku sliku Bosanskog ejaleta, jer su se štete nakon njih morale financirati iz blagajne. Evlija Čelebi kada opisuje grad Višegrad spominje kako ispod tog mosta teče rijeka koja huči kao oluja, te da je jedne prilike zbog velike poplave ova ta rijeka srušila jedno okno mosta. Za popravak mosta, vakuf je potrošio sedamdeset i sedam tisuća groša.²⁸⁴

Poplave su štetile cijelom okolišu. Godine 1765. došlo je do poplave, jer je zima previše blaga, poput ljeta. Snijega nije bilo nikako i nisu vladale hladnoće, no Marijan Bogdanović navodi kako je *jesen prije nje bila kao zli završetak ove godine; poplava koja je nadošla oko svetkovine Svih svetih, tolike je štete nanijela njivama, zgradama, a osobito dobrima oko rudnika željeza da se veći povodanj nije doživio ima pedeset godina.*²⁸⁵

Utjecale su poplave i na usjeve koji si su bili neizmjerljivo potrebni stanovništvu za prehranu. Iako je voda je nezamjenjiv resurs i ljudske aktivnosti su više ili manje vezane za

²⁷⁹ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 166.

²⁸⁰ Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 139.

²⁸¹ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 166.

²⁸² Vrbas je nabujao i 1737. godine, a zabilježeno je kako ni ljudi od 90 godina nisu pamtili da je voda ikada dosegnula toliki nivo. Tom prilikom su srušen sva tri mosta na Vrbasu. (Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463 – 1878)*, 312–313)

²⁸³ Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463 – 1878)*, 312–313.

²⁸⁴ Evlija Čelebi, *Putopis: Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 261.

²⁸⁵ Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 60.

vodu²⁸⁶, Marijan Bogdanović spominje za 1770. godinu da je *čitavog prvog dana kolovoza padala kiša pa je zato nastala poplava i vodostaj je porastao, što nikako ne odgovara ovom vremenu. Čitavo će naše sijeno oboreno i zabrano u naviljke, ili propasti ili će pretrpjeti znatnu štetu.*²⁸⁷ On navodi za istu godinu *došlo je do poplave, sasvim neuobičajene, koja bi mogla sijenu nanijeti, kao što smo rekli silnu štetu, a ovo preobilje vlage neće koristiti žitu, kožu i ostalim plodovima.*²⁸⁸

14.3. Požari

Za razliku od prethodno spomenute, suša i poplava, svakako da i požari u tom smislu stoje ravnopravno uz njih kao pokretač gladi. Međutim izvori nisu zabilježili mnogo značajnijih i izvještaja po tom pitanju, kada je riječ o Bosanskom ejaletu od 17. do početka 19. stoljeća. Naravno, ako se izuzme događaj zadnjih godina 1690-te godine, kada je iza Eugena Savojskog ostalo o Sarajeva samo ruševina i palež. Pri požarima stradali su privredni potencijali, no uglavnom su požari bili izazvani od strane čovjeka, nehotice ili s namjerom, te su najveću štetu donosili uništavanjem materijalnih dobara, a ako je riječ o onima koji ulaze u okvir države, svakako da su onda takve nevolje pogađale i blagajnu. Ako su štete bile velike, one su onda i po automatizmu udarale na stabilnost gospodarstva Bosanskog ejaleta.

Mustafa Ševki Bašeskija spominje kako je u Sarajevu bio najsnažniji požar 1778. godine. On je uništio u Sarajevskoj čaršiji 17 hanova, 50-60 kafana, a uz dosta izgorjelih dućana, izgorjela je i Sahat-kula, Begova džamija, te spominje i izgorjelu magazu koja je bila puna robe.²⁸⁹ Ovo se svakako moglo snažno odraziti na stanovništvo. Jer sam pomen izgorenih dućana, te magaze pune robe, ukazuje na mogućnost toga da je stanovništvo moglo biti oštećeno po pitanju prehrambenih namirnica.

Dalje, Hamdija Kreševljaković zapisao je kako je još u prvoj polovini 18. stoljeća, Nova Kasaba je stradala od požara.²⁹⁰ On spominje tako u jednom od svojih djela kako je poznao da je 1688. godine, pri povlačenju Austrijanaca iz Banja Luke, izgorio sav Sofi Mehmed-pašin vakuf. No, nije poznato što je još izgorjelo tom prilikom. Taj vakuf brojao je preko 70 objekata koje su bile namijenjene stanovništvu za razne svrhe. Također, 1724. godine pred zoru je izbio

²⁸⁶ Josip Silaj, „Obrana od poplava“, *Vatrogastvo i upravljanje požarima*, Vol. VI, No. 1, (2016): 25.

²⁸⁷ Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 147.

²⁸⁸ Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 148.

²⁸⁹ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 9.

²⁹⁰ Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463 – 1878)*, 372–373.

požar u kojem je izgorjelo 70 dućana u Ferhad-pašinoj čaršiji.²⁹¹ Marijan Bogdanović spominje kako se 18. dan siječnja, oko 1 i po sat noći, na vrlo vedrom nebu u zraku se pojavilo takvo crvenilo kao da je požar, pa je mnoge ustrašio. Izgledalo je kao da je prevučen krvavi zastor na nebu između Sarajeva, Travnika, Fojnice i Kreševa. Sada, kao i sredinom rujna kad se tijekom više noći pojavila kometa, mnogi gonetaju razne stvari.²⁹² Prvi dio njegovog izvještaja ukazuje na to koliko je požar za stanovništvo bio nepovoljan i koliko su ga se plašili, iako u ovom slučaju nije došlo do njega.

14.4. Vulkani

Vulkanske erupcije su značajan pokretački faktor prirodnih varijacija klime.²⁹³ Upravo iz tog razloga važan su segment za istraživanje ove teme. Dakle, posljedice vulkanske erupcije utječu na okoliš, a time i na klimu i život i zdravlje stanovništva. Uz takve nedaće, učinci erupcije vulkana vežu se i za pogoršanje socijalnih i ekonomskih uvjeta života²⁹⁴, te kao takvi zasigurno utječu na ranjivost stanovništva i u konačnici na pojavu gladi.

Vulkanske erupcije ne stvaraju podjednaku štetu. To ovisi od udaljenosti područja od vulkana, te prema tome štetnost može biti bliža i dalja, dok se prirodu učinka određuje način aktivnosti vulkana. Piroklastične rijeke, rijeke blata, plinova i vodene pare, potrese, zračne udare i tsunami uključuje štetnosti bliže vulkanu, a pod štetnostima u udaljenim područjima vode se toksičnosti vulkanskog pepela i zdravstveni problemi vezani uz dišni sustav, psihološke posljedice, itd. Pored pogoršanja kvalitete vode i smanjenja kišnih razdoblja, vulkanske emisije dovode do brže korozije metalnih predmeta, te utječu na oštećenja poljoprivrednih usjeva, uništavanje vegetacije, a time djeluju štetno na zdravlje čovjeka.²⁹⁵

Kada je riječ o utjecaju vulkanskih erupcija na klimu i okoliš od 17. do početka 19. stoljeća (vidi tablicu 18), one su se u krajnjoj liniji odražavale i na pojavu gladi. Osobito je uočljiv utjecaj Tambore iz 1815. godine na teritorij Bosanskog ejaleta, jer je erupcija ovoga vulkana, potpomognuta drugim čimbenicima dovela do pojave gladi.

²⁹¹ Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463 – 1878)*, 311–312.

²⁹² Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 137.

²⁹³ Ognjen Bonacci, „Utjecaj erupcije vulkana na klimu“, *Hrvatske vode: časopis za vodno gospodarstvo*, Vol. 22, (2014): 90.

²⁹⁴ Eugenija Žuškin, *et al.*, „Učinci vulkanskih erupcija na okoliš i zdravlje“, *Arhiv za higijenu rada i toksikologiju*, Vol. 58, No. 4, (2007): 480.

²⁹⁵ Isto, 480.

15. Sposobnost suočavanja

Sposobnost suočavanja odnosi se na potencijal sustava u sprječavanju i smanjenju pojave gladi. Također se obuhvaćaju i kratkotrajne ili privremene radnje koje određena skupina ili društvo poduzima kako bi se izbjegla glad. Jedna od tipičnih sposobnosti suočavanja jeste promjena prehrambenih navika, jer ne samo što stanovništvo pogođeno gladi jede manje, nego se nastoje spasiti i oskudniji proizvodi. Promjena prehrambenih artikala u ovom slučaju se odnosi na to da tijekom gladovanja, važniji postaje nutritivni sadržaj hrane od ukusa. Zbog toga stanovništvo jede i ono što inače ne bi smatrali jestivim, a takav slučaj zabilježen je u izvornoj građi i u Bosanskom ejaletu, pa Nikola Lašvanin piše *kuga, glad i akutna groznica nastupila je 1690. godine. (...) Kada je nastupila velika glad, ljudi su jeli kore drveća, listove vinove loze, pse i mačke.*²⁹⁶ Sposobnost suočavanja ogleda se i kroz uštedu novca, ne samo kupovinom manje namirnica za jelo, već i smanjenjem troškova za odjeću i druge neminovne potrebe stanovništva.²⁹⁷

Sposobnosti suočavanja tiču se i promjena po pitanju uvozne i izvozne politike, te zabrane izvoza žitarica. Tako u izvorima stoji da je do jedne gladi, uz kugu, dovela i zabrana trgovcima da izvoze u Austriju pamuk, krzno, vunu, te druge proizvode. To je naravno utjecalo i na privredne prilike. Također, kako je stanovništvo bilo pogođeno nerodnom godinom i gladi, vlast je odlučila da se oslobode jednog dijela plaćanja određene sume.²⁹⁸ Za 1791. godinu kada je zavladao kuga, a pojavila se i glad, spominje se kako je bosanski vezir naredio gradskim zapovjednicima da otvore sve gradske ambare i da iz njih izvade žito i podijele sirotinji. Otvoreni ambar prohe, koji je napunjen 42 godine ranije, nije zbog dugog stajanja izgubio na kvaliteti i uspješno je iskorišten.²⁹⁹ Dakle, postojale su određene rezerve i zalihe hrane koje su čuvane, ukoliko bi došlo do nestašice hrane i gladi u Bosanskom ejaletu. Međutim ovakve mjere uglavnom su bile kratkotrajne, a vrijedilo bi se zapitati i koliko su efikasne, budući da je dugim stajanjem žito moglo propasti što bi se moglo vrlo negativno odraziti na stanovništvo.

Tijekom gladi, javljaju se brojni problemi, koje jedino vlast može da ukloni. Tu se prvenstveno misli na pojave nereda, epidemija bolesti, te stope smrtnosti.³⁰⁰ Mustafa Bašeskija detaljno opisuje jedan događaj – (...) *pa pogledajmo jedno čudo Božje. Najednom se nenadano*

²⁹⁶ Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, 164–165.

²⁹⁷ Engler, „Developing a historically based „famine vulnerability analysis model“ (FVAM) – an interdisciplinary approach“, 164.

²⁹⁸ Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini 1463-1878*, 311–313.

²⁹⁹ Isto, 311–313.

³⁰⁰ Engler, „Developing a historically based „famine vulnerability analysis model“ (FVAM) – an interdisciplinary approach“, 165.

u dvorištu Begove džamije pod lipom pojavi četiri – pet žena, koje poslije završenog klanjanja podne-namaza povikaše da su siromašne, da nema i ne može se dobiti mesa, svijeća, ni masla, a i ako ima, sve je skupo. Ove žene zahtijevahu da gradski ajani postave red i poredak i konačno povaaše svijet da idu u mehkemu, kuda se zaista svijet zaputi. Međutim, u mehkemi ne nađoše mula-efendiju, jer on bijaše otišao u Travnik. U mehkemi nađoše zamjenika Mustafa-efendiju Hadžimusića, dvojicu kadija u nekoliko bašeskija na koje hudi sijedi neznalice navališe i nogama ispreturaše peštahe i usljed velike stiske od pilava napraviše hlapu. Svi redom, šta je kome na usta dolazilo, psovahu ajane: „Gdje je mito koje ste uzeli od dželepčija i mumdžija za muftijin mahzar? Nasilnici, dajte nam taj vaš mahzar, kojim tražite da se ubijem Mehmed-efendija Fojničanin! Gdje je, neka izađe na vidjelo taj vaš junak koji je mahzar sastavio?“ Masa uhvati janjičarskog agu, koji, zbunivši se, nije znao ni lijevo ni desno i bijaše poput mrtvaca. Sa svih strana djeca navale kamenjem na neke otvorene dućane, pa ih vlasnici moradoše zatvoriti. Sutra je osvanuo pazarni dan i neki otvoriše dućane i nešto pazare, ali žene, djeca i skoro sva čaršija ne okaniše se nego opet poslije podne počeoše tražiti da im se uruči mahzar, kojim je traženo smaknuće Mehmed-efendije. Povikaše da Mehmed-efendija nije ništa kriv: „Gdje je njegov mahzar? Brzo ga pokažite!“ Svjetina navali na kuće mladog naročitog age Gnjide, koje su se nalazile prema Husrev-begovom hamamu. Nemajući drugog izlaza, stražari donesoše iz muftijine kuće mahzar i baciše ga kroz prozor na ulicu. Radi agine sigurnosti i sigurnosti njegovih gosta straža opali iz pušaka nekoliko hitaca, a pobunjene žene i djecu rastjeraše toljagama. Međutim, ovi odmah odoše u harem Careve džamije i o ovome izvijestiše u čaršiji. Od svega ovoga se age koje su se nalazili u sobama prepadoše kao od Azraila i razorivši jedan zid pobjegoše, pa se tako osramotiše. Ovako nešto nije se nikada u Sarajevu dogodilo. Ali, hvala Bogu, nije bilo žrtava. Jedino je alemdar Pakro, s agine strane, a u pijanom stanju, napao na žene i navodno je jednu od njih ranio, ali su i njega ozlijedili. Možda se neće više moći ni pridignuti i ako ozdravi.³⁰¹ Ovaj slučaj ukazuje na nemir stanovništva tijekom oskudice i gladi, ali i reakciju vlasti u kontekstu sposobnosti suočavanja. Krađe su u tom periodu također bile učestale pa Mustafa Ševki Bašeskija navodi da je *naočiti talak Mustafa*, u poši, obnoć pokrao dva dućana, pa ga uhvatiše i on prizna svoju krađu. Pošto su ga istukli, on potrvori za krađu nekog Jusufa, kojega uhvatiše, kazniše i strpaše u zatvor.³⁰² Dakle, vlast je u takvim situacijama morala pokazati čvrstu ruku, kako bi se spriječile krađe i drugi neredi.

³⁰¹ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 97.

³⁰² Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 235.

Jedna od sposobnosti suočavanja sa gladi tiče se molitvi koje je prakticiralo stanovništvo Bosanskog ejaleta u takvim, kriznim situacijama. Sve prirodne nepogode shvaćale su se kao kušnja od Boga i zbog toga su jedini izlaz iz takvih situacija vidjeli u obraćanju Bogu. Kada bi uvidjeli da se ne bliži kraj lošem stanju, bili su uvjereni kako ih Bog kažnjava zbog lošeg ponašanja i slabe vjere.³⁰³ Svoje molitve/dove upućivali su i kršćani i muslimani. Često su se skupljali u što većem broju i kolektivno se molili, jer se pretpostavljalo da su zajedničke molitve snažnije. Jedne godine kada kiše nisu prestajale padati, narodu je bilo naređeno da posti. Marijan Bogdanović tako piše *budući da kiše nisu prestajale padati, narodu je zapovjeden post i sudjelovanje u javnim procesijama, ne bi li se izmamilo lijepo vrijeme. Molitve su urodile plodom i vrijeme se popravilo i dalo dobru žetvu žita.*³⁰⁴

Bilo je i onih koji nisu vjerovali u Božiju pomoć, a takvi su većinom bježali, smatrajući kako im nema spasa od nepogoda, u ovome slučaju gladi.³⁰⁵ Godine 1765, stanovništvo Kreševa okupilo se i zapalio vatru ispred crkve kako bi se očistili i riješili kuge. Tijekom takvog rituala spaljivanja, crkva je u Kreševu skoro izgorjela.³⁰⁶ Stanovništvo je jedne godine uputilo dovu *nek je zima zimom, a ljeto ljetom. Nek je prijatelja mnogo, a dušmana malo.*³⁰⁷ Djeca su smatrana nevinim i bezgrješnim bićima, pa kako bi molitve bile efikasnije *sedmi dan proljeća je telal Pračo oglasio po čaršiji (...) da se svako jutro ide s mektebskom djecom na dovu za kišu. Ali svemu ima uzrok, to jest Allah ne mijenja svoje odredbe, a visoki duhovni svijet je povezan sa zemaljskim. Da bi kiša pala tomu ima jedan drugi uzrok koji je poznat astronomima, za kišu je samo znak pokornosti i suženju Bogu, dok to nije najpreči uzrok za padanje kiše, jer kada bi se svaka molitva uslišila, svijet bi propao, a nama nisu otkrivene tajne. Međutim kako se približi vrijeme kiši i neko tada učini dovu, svijet ga nazove dobrim, čovjek čija se molba uslišava.*³⁰⁸ Kroz izvore je primjetno da se kod izbjegavanja nevolja zahvaljuje Bogu, ali i da se pred moguće katastrofe unaprijed obraća Bogu, tako Marijan Bogdanović piše *ovaj se mjesec završio s kišom i snijegom po planinama. Bog neka nas očuva studeni.*³⁰⁹ Ovaj zapis ukazuje na već raniju pripremu za hvatanje u koštac s nedaćom koja može dovesti do gladi, odnosno predstavlja jednu od sposobnosti suočavanja stanovništva Bosanskog ejaleta.

³⁰³ Šušnjara, "Izvori bosanskih franjevac a o prirodnim nepogodama u Bosni i na Tromeđi u 18. stoljeću", 112.

³⁰⁴ Isto, 116.

³⁰⁵ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 61.

³⁰⁶ Bono Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, 207.

³⁰⁷ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 445.

³⁰⁸ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 176.

³⁰⁹ Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 124.

16. Strategije adaptacije

Razlika između suočavanja i adaptacije jeste u tome što strategije adaptacije uključuju dalekosežnije i sustavnije promjene (vidi tablicu 19). Strategija adaptacije u ovom slučaju se definira kao adaptacija u okolišnim ili ljudskim sustavima kao odgovor na dogođene ili očekivane klimatske podražaje ili njihove učinke, kako bi se umanjila šteta ili iskoristile potencijalne korisne mogućnosti.³¹⁰

Posljednja faza u okviru modela FVAM predstavlja strategija adaptacije nakon gladi. Strategije adaptacije moguće je poduzeti na svim razinama društva, a njihovo provođenje može biti iz dva razloga. Prvi je usmjeren na ublažavanje bilo kojeg aspekta ranjivosti kako bi došlo do katastrofe (sprječavanje), a drugi na poboljšanje pripremljenosti prije no što dođe do ponovne katastrofe. Upravo zbog toga, adaptacija predstavlja ključ za procjenu otpornosti društva.³¹¹

16.1. Nove kulture

U kontekstu strategija adaptacije, jedna od osnovnih mjera koju navode istraživači odnosi se na neophodnost promjene poljoprivredne strukture. Fokus je usmjeren na uzgoj šireg spektra proizvoda i obustavljanje oslonca na ranije korištene, većinom jedinstvene proizvode. U ovom slučaju kao jednu od strategija adaptacije, moguće je uzeti u obzir uvođenje novih poljoprivrednih kultura. Tu se u prvenstveno misli na kukuruz i krumpir. Tako su nove kulture čiji uzgoj je uspijevaio na teritoriju Bosanskog ejaleta, predstavljale značajno osvježenje u prehrani stanovništva. Također, kukuruzno zrno bilo je važno i za prehranu stoke, kao ugljikohidratno krmivo visoke energetske vrijednosti.³¹² Uzgoj novih kultura značio je i kultivaciju okoliša.

Pitanje porijekla i evolucije kukuruza već duže vremena zaokuplja pažnju znanstvenika. Kukuruz je u Europu, ali i na druge kontinente došao iz Amerike. Prema dokumentiranim podacima na područje Dalmacije stigao je 1572. godine, a u Srbiji četiri godine kasnije. Najranije se gajio po baštama. Tek u 17. stoljeću, odnosno četrdesetim godinama tog stoljeća,

³¹⁰ Engler, „Developing a historically based „famine vulnerability analysis model“ (FVAM) – an interdisciplinary approach“, 165.

³¹¹ Engler, „The Irish famine of 1740 – 1741: Famine vulnerability and „climate migration“, 1174.

³¹² Hrvoje Zlatić, „Kukuruz kao osnova obroka za ishranu stoke“, *Agronomski glasnik: Glasilo Hrvatskog agronomskog društva*, Vol. 42, No. 2, (1980): 235.

zabilježeni su podaci o izvozu kukuruza iz Bosanskog ejaleta u Split. Ova žitarica veoma rano ušla je u svakodnevnu ishranu stanovništva Bosanskog ejaleta. Pretpostavlja se kako je kukuruz preko dunavske oblasti dospio prvo u susjedne zemlje, a zatim u Bosanski ejalet.³¹³ U izvoru korištenom u radu, *Sidžilu tešanjskog kadiluka*, u okviru predmeta koji se tiče sakupljača prihoda Gazi Husrev-begova vakufa Džafer-bega, Ibrahim-age i Ali-bega, kada izjavljuju sudu da su prihode uzeli u zakup od 1737. do 1740. godine, spominju i kukuruz – *Ali-beg je uzeo pšenicu i slamu, a druga dvojica zakupnika kukuruz, proso, ječam i badihavu u svim selima oko Vitkovca.*³¹⁴ Zatim za 1768. godinu, u *Ljetopisu kreševskoga samostana*, stoji kako je ubiranje zemaljskih plodova bilo savršeno: *našlo se veliko obilje prosa i kukuruza a u mjestima s blažom klimom bilo je i obilno voća, dobrih vina, i u obilju; mnogo je bilo mahuna i mnoštvo svinja.*³¹⁵ Obavijest o oskudici koja je trajala nekoliko godina, 1780. godine u *Ljetopisu Mustafe Ševkija Bašeskije* izvještava da se *većina svijeta, pa bili oni kadije ili hodže, hranilo kukuruzom i za 1782. godinu kako se kukuruzno brašno izravnilo po cijeni sa pšeničnim brašnom, pa se svijet okanio i kukuruza.*³¹⁶

Treba reći kako malo koja privredna kultura ima impresivnu povijest razvoja poput krumpira. Iako se smatralo dugo vremena kako prvi spomen krumpira datira iz 1760. godine, kada se javio među srpskim graničarima, ustanovljeno je kako je donesen na područja Balkana još 1699. godine. Vladika Petar I. ga je u donio 1786. godine iz Trsta, zatim je na teritorij Bosanskog ejaleta stigao iz Dalmacije, prema svjedočenju Paskal-Tomas Furkada, koji je bio na dužnosti kao francuski konzul (1769 – 1813) u Dalmaciji. On navodi kako se u Iliriji ta biljka raširila djelovanjem senatora Dandola, koji je imao velike muke kako bi svoje podčinjene navikao na ovu biljku. Također spominje kako su se oni, kao i ostali Varvari opirali pri uvođenju ove novine“. Ali-paša Rizvanbegović je u Hercegovini rasprostranio uz rižu, duhan i kukuruz i gajenje krumpira, kako izvori navode, nekada milom, a nekada silom.³¹⁷

Pored uvođenja novih poljoprivrednih kultura, kao strategiju adaptacije vrijedi spomenuti i prelazak na druge obrasce poljoprivredne proizvodnje. Kroz popise od 1548. do 1604. godine, uočljiv je trend smanjenja površina vinograda. Iz deftera 1604. godine, primijetan

³¹³ Olga Zirojević, „Biljni i stočni fond u vrijeme turske vladavine“, *Almanah – Časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka/Muslimana*, (2007): 117–118.

³¹⁴ *Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740-1752)*, 13.

³¹⁵ Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 112.

³¹⁶ Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, 204–211.

³¹⁷ Zirojević, „Biljni i stočni fond u vrijeme turske vladavine“, 120.

je pad vinogradarstva muslimanskog stanovništva.³¹⁸ Uz vjerske propise, razlog smanjenja proizvodnje vina jesu klimatske promjene. Također, cijena vina do 1600. godine za razliku od ranijih godina je značajno porasla u Bosanskom sandžaku, a pored muslimana došlo je do pada prihoda od vina i kod kršćana. Strategija adaptacije pored ovoga kod stanovništva Bosanskog ejaleta može se promatrati i kroz uzgoj voća. Prema popisnim defterima, voćarstvo se sve više razvijalo, te je vinogradarstvo ustupalo mjesto voćarstvu. Stvar je bila u tome što su voćne sadnice bile mnogo lakše i pogodnije za uzgajati. Zbog toga na područjima gdje je ranije bila dominantna vinova loza, kasnije biva najrasprostranjenija crna šljiva – požegača. Uz promjenu navedene, javlja se još jedna strategija adaptacije, a to je intenziviranje uzgoja svinja, odnosno stočarstvo.³¹⁹

16.2. Migracije

Migracije se mogu promatrati kao specifičan oblik adaptacije na glad. Predstavljeni model ranjivosti, mogao bi također biti primijenjen na izučavanje migracija, obzirom da na nju uz okolišne faktore, djeluju i politički, ekonomski, demografski. Međutim, pitanje migracije kao oblika adaptacije često je bilo osporavano, obzirom da je dio znanstvenika tu tezu odbilo navodeći kako stanovništvo napušta zemlju i seli se u druge krajeve tek nakon što propadnu naponi za adaptaciju u okolišnim i socijalnim uvjetima. U širem kontekstu, barem kada je riječ o trajnim migracijama tijekom ranog novoga vijeka, one su veoma često bile isključene kao opcija za najsiromašnije. Stanje onih koji su ostali na području pogođenom oskudicom i gladi, a koji nisu kao adaptacioni oblik mogli podleći migracijom, pretvoreno je u bijedu i svi drugi pokušaji za poboljšanje takve situacije uglavnom su bivali neuspješni.³²⁰

Pojedinačne migracije i migracije manjih skupina su kroz povijest konstantne pojave i ljudska potreba, a kao takve zaslužne su i za mnoga postignuća, ali i za negativne pojave.³²¹

³¹⁸ Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine sv. I/1, obradio Adem Handžić, (Sarajevo: Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, 2000); Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine sv. I/2, obradio Adem Handžić, (Sarajevo: Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, 2000); Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine sv. II, obradila Snježana Buzov, priredila Lejla Gazić, (Sarajevo: Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, 2000); Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine sv. III, obradila Amina Kupusović, (Sarajevo: Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, 2000).

³¹⁹ Jelena Mrgić, „Wine or Raki – The Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia, *Environment & History*, Vol. 17, No. 4, (2011): 614–637.

³²⁰ Engler, „The Irish famine of 1740 – 1741: Famine vulnerability and „climate migration“, 1174.

³²¹ Robert Mikac, Filip Dragović, „Masovne migracije: izazovi, posljedice i put naprijed“, *Forum za sigurnosne studije*, Vol.1, No.1, (2017): 132.

Steven Engler u svome radu spominje izraz „klimatska migracija“, koji je nastao iz rasprava o očekivanim posljedicama globalnih klimatskih promjena. Iako mnogi smatraju migracije previše složenim pitanjem koje se može objasniti i klimatskim fluktuacijama, istovremeno odbacuju ideju klimatskih migracija³²² kao osnovnu i isključivu u tom smislu (tu se pretpostavlja na važnost uzimanja u obzir upravo gore spomenute i druge faktore³²³ koji utječu na migracije). Treba na umu imati i sezonske migracije koje su česta pojava i u ranom novom vijeku. Njihov ritam zbog klimatskih promjena bio je narušen i nužna je bila neka adaptivna reakcija.³²⁴

16.2.1. Migracijska kretanja iz Bosanskog ejaleta u mletačku Dalmaciju

Podaci o migracijama stanovništva iz Bosanskog ejaleta, povezani su s rezultatima analize ranjivosti na glad. Tako povezivih, te dokumentiranih primjera ima nekoliko. Kroz ovaj dio fokus će biti usmjeren na emigracije stanovništva Bosanskog ejaleta na teritorij Dalmacije, ali zbog vremenskih prilika i gladi koje su zadesile od 17. do početka 19. stoljeća susjedno stanovništvo, zabilježene su i njihove imigracije na teritorij Bosanskog ejaleta. Stoga će u ovome dijelu biti predstavljena upravo takva značajnija kretanja stanovništva.

Godine 1687. i 1688. franjevci ramskog samostana i iz svojih župa, Glamoča, Kupresa, Hlivna, Skoplja, Duvna, Rakitna, Doljana i Rame, prema izvještaju Vuklovića, preveli su i smjestili do 5 000 ljudi u sela koja su naseljena između 1669. i 1677. godine. Istraživanja ovih sela bi bila veoma dobri pokazatelji za ispitivanje etnogeneze stanovništva. No jedan od povoda seobe stanovništva u to vrijeme bila je i kuga, osobito ona koja je harala Bosnom iz 1663. godine. Kako bi se širenje kuge spriječilo, mletačka je vlast morala poduzeti određene preventivne mjere u svrhu sprječavanja dolaska velikog broja izbjeglica s teritorija osmanske Bosne, koji su svoje domove napuštali bježeći od kuge prema susjednoj Dalmaciji. Ti bosanski prebjezi, naselili su dalmatinske gradove. Interesantno je to da su još 1687. godine prešli i danas značajne sinjske obitelji (prešli tada zajedno sa franjevcima), kao što su Grabovci, Vuletići,

³²² Migracije su u ovome slučaju pojave koje se odnose na kretanje stanovništva nakon promjena u ekonomskom, društvenom, zdravstvenom, ali i drugim, koje su nastale utjecajem klimatskih ekstrema. Klimatski ekstremi su neuobičajene anomalije koje odstupaju od kretanja koja su tipična za normalnu klimu određenog područja i na koju je stanovništvo naviknuto i na koju se prilagođava. Ali još je teško precizirati da li se te anomalije mogu pripisati kao element klimatskih promjena, jer npr. hladno razdoblje je tipično za malo ledeno doba. (Engler, „The Irish famine of 1740 – 1741: Famine vulnerability and „climate migration“, 1175)

³²³ Najprimjetniji procesi migracija kroz povijest događali su se tijekom ratovanja. Ovdje je važno naglasiti da je upravo za period od 17. do početka 19. stoljeća u Bosanskom ejaletu pored ratova koji su vođeni, do migracija stanovništva dolazilo zbog čestih napada neredovnih četa.

³²⁴ Engler, „The Irish famine of 1740 – 1741: Famine vulnerability and „climate migration“, 1174.

Lovrići, Midenjaci, Žanke i tako dalje. Također, bilo je dosta onih koji su se tada odselili u Split i bavili se raznim poslovima, pa čak imali i jednu od poglavitih ulica, koja se nazivala Bosanska ulica. Ti događaji odvijali su se do Požarevačkog mira 1718. godine, kada su se Mlečani odrekli Moreje i dubrovačkog zaleđa, no područje od Kleka prema sjeveru je bilo prošireno i granična linija (nazvana „linea Mocenigo“) vodila je od Kleka do Žapske Gore iznad Metkovića, Imotskoga, Sinja, Vrlike i Knina.³²⁵ Ovdje vrijedi spomenuti i djelo koje nudi značajne podatke o migracijama s teritorija Bosanskog ejaleta na teritorij Dalmacije „Migracije iz Hercegovine na Dubrovačko područje (1667. – 1808), autora Marijana Sivrića.

Za 1774. godinu izvještaj generalnog providura (vrhovnog predstavnika mletačke vlasti u Mletačkoj Dalmaciji) obavještava o doseljavanjima iz Bosanskog ejaleta, u kojem predlaže hitne mjere za prihvaćanje novih doseljenika. No, stanovnici Bosanskog ejaleta uglavnom su taj teritorij dolazili privremeno, kako bi lakše prelazili na austrijski teritorij, iako je bilo i onih, iako u dosta manjem broju, koji su ostajali duže, ali čak i za stalno. Iseljavanje tadašnjeg stanovništva je u poređenju s doseljavanjem bilo mnogo učestalije i veće. A za ovu temu ono što je važno, jeste da su upravo ti razlozi za iseljavanje, bili potaknuti (kako suvremenici tvrde i bilježe), bijedom i nedostatkom hrane, koja je bila posljedica primitivne poljoprivrede. To je najviše primjetno za nerodne godine.³²⁶

Međutim, nije samo stanovništvo Bosanskog ejaleta migriralo u susjedne oblasti. Veliki broj stanovništva mletačke Dalmacije odlazio je iz svojih matičnih krajeva. Dio njih prelazio je u zemlje koje su potpadale pod austrijsku vlast, dok je dio njih prelazio na teritorij Bosanskog ejaleta. Prema raspoloživim primjerima, uočeno je da se oni koji su odlazili u zemlje pod austrijskom vlašću, uglavnom nisu vraćali natrag u Dalmaciju. Kao neki od razloga za to, navedena je mogućnost bavljenja zanatima i drugim vještinama. S druge strane, stanovništvo koje je odlazilo na područje Bosanskog ejaleta, vraćalo se dosta češće i brže, osobito kada bi se javila neka epidemija.³²⁷

Tako je zabilježen i slučaj iz 1774. godine, kada je generalni providur za Dalmaciju i Boku Kotorsku, Giacomo Gradenigo uočio veoma loše stanje zadarsko-kninskog područja i osobito istaknuo da je stanje na granici bilo nezavidno, jer su žitelji konstantno emigrirali. Za

³²⁵ Mario Petrić, „O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini. Doseljavanje i unutrašnja kretanja“, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, Etimologija, nova serija, sv. XVIII*, (1961): 26–28.

³²⁶ Šime Peričić, *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1980, 17–18).

³²⁷ Danica Božić-Bužančić, „Glad, prosjaci, epidemije, higijenske i zdravstvene prilike u Dalmaciji krajem 18. i početkom 19. stoljeća“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 29, No. 1, (1996): 140.

njega je emigracija predstavljala „najpogibelniju posljedicu“. Ipak, njegove namjere nisu bile toliko uspješne. Iako je slao posebne emisare koji su imali zadatak, suzbijanje iseljavanja, krajem 1774. godine sa zadarskog i kninskog područja emigriralo je 300 obitelji, a nešto kasnije, još 62 i uglavnom su se naseljavali u austrijski dio Banata ili Bosanske krajine (Banja Luka, Derventa). Godinu dana kasnije, 1775. godine, on je poslao u Bosanski ejalet jednog emisara, koji je trebao nagovarati one koji su emigrirali za povratak u matičnu zemlju, no ni ta njegova poduzeta mjera, nije ostavila značajnijeg traga, urodila je tek djelomičnim uspjehom.³²⁸

I godine 1779, glad je natjerala stanovništvo i obitelji iz okolice Knina i Sinja da sa stokom pređu u Bosanski ejalet. Nešto slično dogodilo se i sljedeće godine. Tada je u mletačku Dalmaciju uvezeno 80 000 mletačkih stara kukuruza, u zamjenu za drugo, odnosno stoku, vino i ulje. Takav potez značio je samo privremeno ublažavanje lošeg stanja.³²⁹

Zbog gladi iz 1782. godine koja je pogodila i Dalmaciju³³⁰, a na koju je utjecao mraz koji je početkom godine uništio stabla, usjeve i stoku, te ljetna suša koja je dokrajčila i malo onoga što je ostalo, stanovništvo kako bi preživjelo hranilo se šumskim travama, no bez obzira na to, dosta njih umrlo je od gladi.³³¹ Tada se također javila potreba za spas iz novonastale situacije, izvan granica i zabilježeno je masovno iseljavanje iz gotovo svih graničnih predjela Dalmacije. U prvoj polovini te godine, u Bosnu i Liku, emigriralo je 650 obitelji, koje su brojale 4 761 člana. To je nastavljeno i kasnije, a 1773/74. godinu u osmansku Bosnu prešla je 181 obitelj sa 798 članova.³³² Tada je većina stanovništva koje se iselilo s teritorija mletačke Dalmacije naselilo se na prostor Bosanskog ejaleta. No, većina njih se ubrzo vratila, jer je došla vijest da u Bosanskom ejaletu vlada kuga, koja se proširila u petom mjesecu 1782. godine na području Zenice. Iz tog razloga se stanovništvo vratilo natrag, dok su se i vlasti prepale kuge. Oni su stoga poduzeli mjere protiv slobodnog povratka u Dalmaciju iz osmanskih zemalja. Tada se iz tih zemalja nije smjelo donijeti ništa, izuzev odjeće i sve što se prenosilo, prvo je trebalo proći proceduru prijave graničnim postajama, gdje se nalazila stroga straža. No, kada je stigla

³²⁸ Peričić, *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, 20.

³²⁹ Isto, 21.

³³⁰ Te godine je skupoća u Dalmaciji bila jedna od najjačih u 18. stoljeću, ne samo po svom teritoriju, nego i po dužini trajanja. (Božić-Bužančić, „Glad, prosjaci, epidemije, higijenske i zdravstvene prilike u Dalmaciji krajem 18. i početkom 19. stoljeća“, 141)

³³¹ Zbog izbijanja gladi te godine, kasnije je cijena jednog kvarta pšenice dostigla cijenu do 1783. godine od 92 lire. Jedna kvarta raži bila je 72 lire, cijena proso iznosila je 80 lira, no nije ga ni bilo dostupno na tržištu. Cijena ječma se također podigla na 62 lire, sijerke je bilo toliko malo da su je trgovci prodavali samo za sjeme po nevjerovatno visokoj cijeni od 119 lira. Tada je u Dalmaciji 20 000 ljudi umrlo od gladi. Prema nekim podacima pretpostavlja se da je od toga u Splitu i predgrađu od gladi umrlo oko 600 ljudi. (Božić-Bužančić, „Glad, prosjaci, epidemije, higijenske i zdravstvene prilike u Dalmaciji krajem 18. i početkom 19. stoljeća“, 142)

³³² Peričić, *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, 21–22.

vijest da kuge ipak nema, kretanje je postalo slobodno i ovi stanovnici koji su emigrirali, mogli su da se slobodno vrate u osmanske zemlje.³³³

Godine 1783.³³⁴ zapisan je podatak da je također u Bosanski ejalet naseljeno 373 obitelji s 2 189 duša, iz mletačke Dalmacije.³³⁵ Za istu godinu bilježi jeda suvremenik, Grgur Stratiko kako se 10 000 ljudi iselilo iz cijele Dalmacije. On je također u takvoj situaciji predložio i upozorio da kada nastupi loša godina i oskudica, vlada pomogne siromašnim, jer bi to moglo opet dovesti do velikih seoba u druge zemlje. Ovaj prijedlog vjerojatno je bio prihvaćen, ali treba napomenuti i to da je magistrat „Proveditora alle biave“ u više navrata, pa čak i onda kad nije bilo moguće da dođe do gladi, slao u Dalmaciju žito i dvopek.³³⁶ Godinu dana kasnije, 1784. godine, Angelo Diedo³³⁷ obavijestio je o proširenju kuge po Bosanskom ejaletu, pa je i tom prilikom stanovništvo koje je emigriralo na teritorij osmanske Bosne, bilo prinuđeno da se vrati. Tada su organizirani kampovi (na području Sinja, Knina i Imotskog) radi dekontamacije. Obitelji koje su se vratile dobivale su po danu određenu svotu za izdržavanje i prihvaćeni su za cijelu jednu godinu. U karanteni su se nalazili migranti, no preživljavanja su bila rijetka, podaci navode da bi preživjelo samo dvije ili tri duše. Međutim zbog financijske prirode, odnosno toga se izdržavanje kampa odrazilo na javne troškove, odlučeno je da se kamp ukloni, ali u njega su kasnije dolazili starci, prosjaci, žene i djeca, koja su odatle mogla nekim sakrivenim putevima da se vrate kada se glad smiri nazad na teritorij Bosanskog ejaleta. No takvim postupcima, oni su samo ugrožavali druge i predstavljali problem za dalje širenje raznih bolesti. Ali ta zabrana važila je samo za Sinj, a druga dva kampa na prostoru Knina i imotskog bila su dosta prikladnija.³³⁸

Na područje Bosanskog ejaleta, odnosno mjestu Zupci u Hercegovini, došao je značajan broj doseljenika iz Dalmacije, koji su to područje sukcesivno naseljavali još od 1684. do 1718. godine. Taj dio naseljen je u tri vremenska perioda, a započinje po dolasku Osmanlija, do kraja 17. stoljeća gdje su najviše dolazili doseljenici iz Crne Gore. Druga faza je trajala od 1699. do

³³³ Božić-Bužančić, „Glad, prosjaci, epidemije, higijenske i zdravstvene prilike u Dalmaciji krajem 18. i početkom 19. stoljeća“, 141.

³³⁴ Uvoz žita je te godine utjecao na cijene, pa se žito u šestom mjesecu prodavalo za 44 libre, a kada bi stizalo iz turskih zemalja, cijena bi bila niža i iznosila 30 libri. Nekoliko godina kasnije, odnosno 1790. godine je cijena žita u Makarsku stizala iz Banja Luke. (Božić-Bužančić, „Glad, prosjaci, epidemije, higijenske i zdravstvene prilike u Dalmaciji krajem 18. i početkom 19. stoljeća“, 142)

³³⁵ Peričić, *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, 21–22.

³³⁶ Božić-Bužančić, „Glad, prosjaci, epidemije, higijenske i zdravstvene prilike u Dalmaciji krajem 18. i početkom 19. stoljeća“, 141.

³³⁷ Nalazio se na funkciji generalnog providura za zdravstvo.

³³⁸ Božić-Bužančić, „Glad, prosjaci, epidemije, higijenske i zdravstvene prilike u Dalmaciji krajem 18. i početkom 19. stoljeća“, 142.

polovice XIX. stoljeća i tada su najznačajnija doseljavanja bila iz primorskih krajeva, uglavnom je bilo riječ o hrvatskim i muslimanskim porodicama. Dok je treća faza intenzitetom najslabija i na te prostore došli su stanovnici iz Crne Gore i primorja.³³⁹

Događaji tijekom XVIII. stoljeća koji su doveli do migracija nastajali su kako zbog nerodnih godina i gladi, tako i epidemija, kuge, tako i radi osiguranja povoljnijeg ekonomskog statusa, makar i u okviru sustava čiflučkog i timarskog. S obzirom na to da je zemlje za obrađivanje bilo mnogo, begovska su imanja na području Bosanskog ejaleta kao kmetovi naseljavali najviše hercegovački i dalmatinski doseljenici. Upravo njihovi potomci danas čine velik dio stanovništva u današnjim dijelovima Bosne, kao što su okolica Livna, Duvna, Kupresa, Glamoča, Glasinca, okolice Tuzle, te centralne Bosne. Takve migracije nastavljale su se kroz 19. stoljeće do austro-ugarske okupacije, kada su poprimile nešto drugačiji karakter.³⁴⁰

Kako se fenomen glad izučava u kontekstu ekohistorijskih okvira, a u isto vrijeme se migracije promatraju kao jedna od adaptacijskih strategija tog fenomena, svi faktori koji su u sklopu analize ranjivosti na glad utjecali, primjenjivi su i na pojavu migracija. Iz tog razloga se čini i opravdanim uzimanje u obzir i zastupanje teze o klimatskoj migraciji kada je riječ i o Bosanskom ejaletu od 17. do početka 19. stoljeća.

³³⁹ Petrić, „O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini. Doseljavanje i unutrašnja kretanja“, 10–11.

³⁴⁰ Isto, 9.

17. Demografska slika

*„Nijedan dokument nije istinit kao župna knjiga,
taj spisak sudbina koji fiksira trenutak.“*
Pierre Chaunu

Okvir historijske demografije baziran je na istraživanju stanovništva i njihove promjene, onda kada još uvijek nije dostignut stupanj suvremenih popisa stanovništva. Kao takva, historijska demografija nije isto što i demografska historija ili historija naroda. A izvori na koje se oslanja historijska demografija su starije matične knjige (rođenih/krštenih, vjenčanih i umrlih).³⁴¹ Pored toga što su matice rođenih/krštenih, vjenčanih i umrlih dobar izvor za istraživanje stanovništva i njihovih promjena i strukture, one su važne za istraživanje fenomena gladi. Prvenstveno, utjecaj gladi, za razliku od npr. vulkanskih erupcija koje se mjere pomoću indeksa vulkanske eksplozivnosti ili potresa koji se mjere potrošnjom seizmičke energije, teže je izmjeriti. No, kretanja smrtnosti, vjenčanja i rađanja tijekom perioda gladi su izrazito značajan pokazatelj.

Kada je riječ o maticama iz perioda osmanske vladavine teritorija današnje Bosne i Hercegovine, upravo datira i najstarija sačuvana matica. To je matica iz Franjevačkog samostana Kraljeva Sutjeska, koji je uz Kreševo i Fojnicu opstao tijekom cijele osmanske vladavine tim područjem. Radi se o Matici krštenih koja je vođena od 20. rujna 1641. do 1. rujna 1727. godine. Zatim slijede tri matične knjige iz župe Vareš – Matica krštenih od 1643. godine i Matica umrlih od 1646. godine, te Matica vjenčanih od 1740. godine.³⁴²

Matične knjige umrlih koje izvještavaju o prekomjernoj smrtnosti u okviru određenog perioda (u ovome slučaju kada je vladala glad) utoliko su važne za ovo istraživanje. Međutim, velika smrtnost u poređenju s ranijim i kasnijim godinama, ujedno predstavlja i socijalno-politički odgovor na glad i uvjete koji su uzrokovali takvo izrazite demografske promjene. Smrtnost sama po sebi predstavlja negativnu sastavnicu prirodnog kretanja stanovništva, što se odražava na smanjenje broja stanovništva. Određena je prema tri skupine čimbenika, a to su medicinsko biološki, društveni i gospodarski. Prvi čimbenik podrazumijeva dobnu strukturu stanovništva, zdravstveno stanje pojedinca, te higijenske uvjete i razvoj zdravstvene zaštite i medicine na teritoriju gdje živi pojedinac. Društveni i gospodarski čimbenici mogu se odrediti životnim standardom, obrazovanjem, kvalitetom i dostupnošću medicinskih usluga, djelovanju

³⁴¹ Stjepan Krivošić, „Izvori za historijsku demografiju: starije matične knjige“, *Arhivski vjesnik*, Vol. 32, No. 1, (1988): 13.

³⁴² Milo Jukić, *Katolički rodovi, župa Kreševo, Banbrdo (Lepenica), Kiseljak i Deževica (1743.–1992)*, 16.

preventivnih mjera, itd. Tako je najbolji pokazatelj postojećeg životnog i higijenskog standarda društva mortalitet dojenčadi, jer uključuje zdravstveno stanje određenih dobnih skupina, te opći društveni i gospodarski razvoj.³⁴³

U matičnim knjigama koje se odnose na period od 17. do početka 19. stoljeća, a koje su bilježene na teritoriju koji je ulazio u okvir ondašnjeg Bosanskog ejaleta, nisu zabilježeni podaci koji se odnose na smrtnost stanovništva zbog gladi. Vjerojatno to proizilazi zbog toga što je život na rubu gladi bio svakodnevicu. I u kriznim razdobljima glad i smrt koja je bila posljedica gladi nije se evidentirala na taj način budući da se uglavnom dešavalo da ranjive kategorije umru od posljedica gladi, a ne doslovce od gladi.

Matične knjige vjenčanih također su korisne za kronologiju i geografiju gladi. Prvenstveno jer dolazi do pada broja vjenčanja, što ukazuje na krizu koju moguće da pokreću privredni razlozi. Prehrambene navike i prehrana stanovništva uopće bila je na niskom stupnju razvoja i pothranjenost se često javljala. Vremenske prilike, osobito iznenadne promjene smanjivale su dakle prinose žitarica i tako izazivale nestašicu hrane, koja je u konačnici znala prerasti i u glad. U takvim okolnostima dolazilo je do odgađanja vjenčanja za bolje dane, a osobito jer nije bilo hrane za svadbene gozbe. Međutim, nije jedini problem bila nemogućnost održavanja svadbenih gozbi, već su oskudica i glad ostavljale snažniji trag stanovništvu. Pored toga što nisu bili u mogućnosti osnovati obitelj, ni oženjeni nisu mogli živjeti punim bračnim životom. Ipak, analizu pojave gladi nije mjerodavan samo pad broja vjenčanja, nego se radi o znatnom padu nakon kojeg se uočava nadoknada u porastu vjenčanja.³⁴⁴

U radu je prikazana demografska slika župe Kreševo, župe Fojnice, župe Banja Luke, župe Neretvica, župe Ivanjska i župe Žepče kroz tablicu i graf za svaku pojedinačno (vidi tablice 20, 21, 22, 23, 24, 25 i grafove 1, 2, 3, 4, 5, 6). Uz određene poteškoće i nedostatke kada je riječ o podacima o rođenim, umrlim i vjenčanim, prikazana su različita vremenska razdoblja, na osnovu kojih su primijetne godine karakteristične po klimatskim krajnostima, a što se svakako odražavalo na stanovništvo i povećavalo njihovu ranjivost, te u konačnici, dovodilo i do gladi, a zatim smrti zbog nedostatka prehrambenih artikala.

³⁴³ Dubravka Božić Bogović, „Rođenje, brak i smrt“, *Migracijske i etničke teme*, Vol. 30, No. 1, (2014): 80.

³⁴⁴ Krivošić, „Izvori za historijsku demografiju: starije matične knjige“, 18–19.

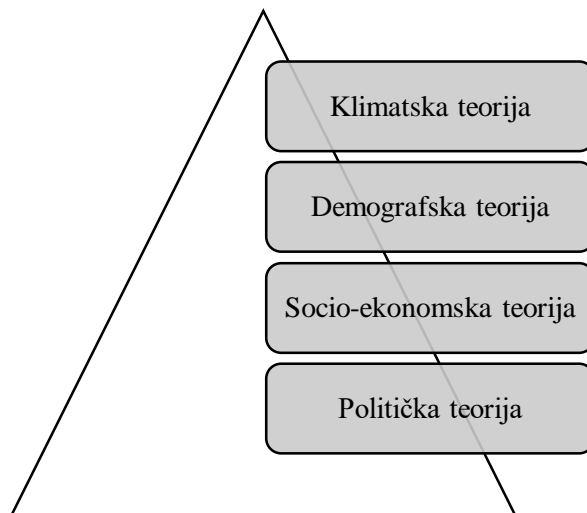
18. Zaključak

Zahvaljujući osmišljenom modelu Stevena Englera (Famine Vulnerability Analysis Model) detektirane su i predstavljene gladi od 17. do početka 19. stoljeća na teritoriju koji je ulazio u sastav Bosanskog ejaleta. Kroz relevantne čimbenike, okvirno društvene i okolišne ranjivosti, odnosno stanovništvo, politiku, ekonomiju, agrikulturu, i okoliš/klimu, uzimajući u obzir njihovu mogućnost primjene na vremensku odrednicu i teritorijalni okvir, svi čimbenici su ocijenjeni.

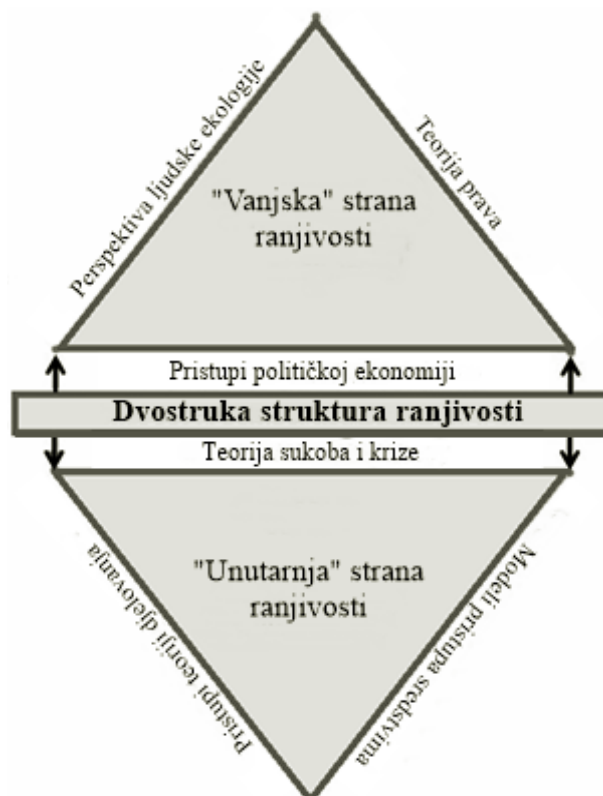
Na osnovu istraživačkih mogućnosti iz modela je izvučen maksimum, ipak, karakter izvornog gradiva koje je analizirano uglavnom nije bio dovoljan da se realizira konačni indeks ranjivosti na glad. Svakako, to nije ograničavajuće da se donesu zaključci da je društvo bilo ranjivo s obzirom na karakteristike razdoblja, odnosno malog ledenog doba. Indeks ranjivosti mogao bi varirati između ranjivog društva (6 do 19). U procesu istraživanja izvornog gradiva, s obzirom na njegov višetradicijski karakter kritičkim pristupom moglo bi se zaključiti da su načini suočavanja bili jednoobrazni.

Institucionalna politika nije mogla odgovoriti na krize i često je djelovala nakon, a ne preventivno, dok je dosta ranjivo društvo ovisilo o prilikama na koje nije moglo utjecati u toliko više, na ovim istraživanim prostorima indeks ranjivosti bi mogao biti viši na ljestvici. Svakako, vrijedi naglasiti i da se ranjivost na glad stanovništva ne bi mogla staviti kao ekvivalentna za sve prostore. Naravno, ta ranjivost se mogla mijenjati ovisno o čimbenicima koji je uvjetuju, pa tako nije moguće odrediti s obzirom na varijabilnost razdoblja područja koje je najmanje ranjivo, niti najviše. Ipak, općeniti zaključci o većoj ranjivosti u ruralnim sredinama izvornim gradivom se nisu mogli ustvrditi za analizirano područje. Ali u slučaju Bosanskog ejaleta gdje su razine preveniranja u slučaju kriznih momenata bile zaista minimalne, moglo bi se čak i reći da u tom pogledu razlika nije bila velika osim u kontekstu transporta.

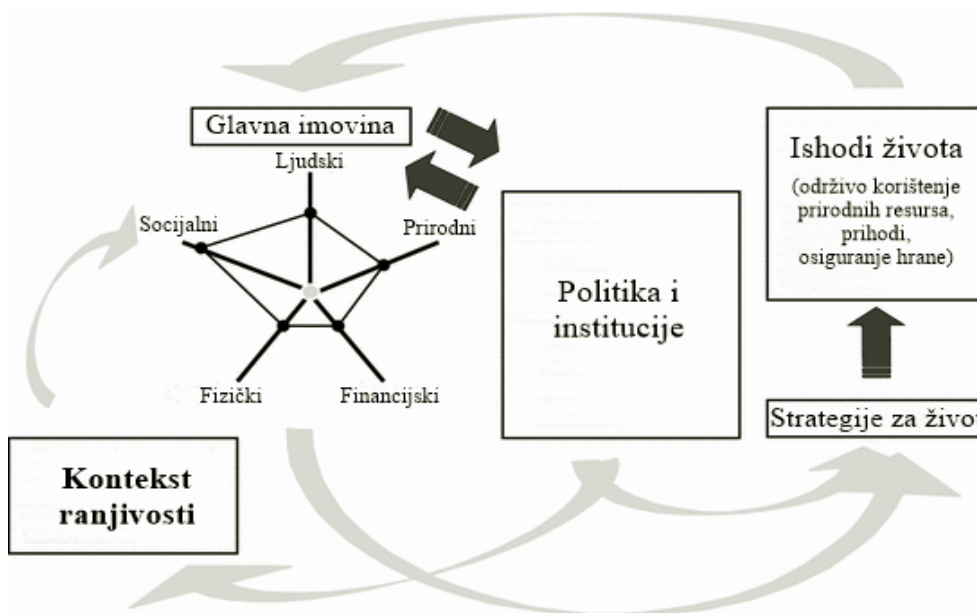
19. Prilozi

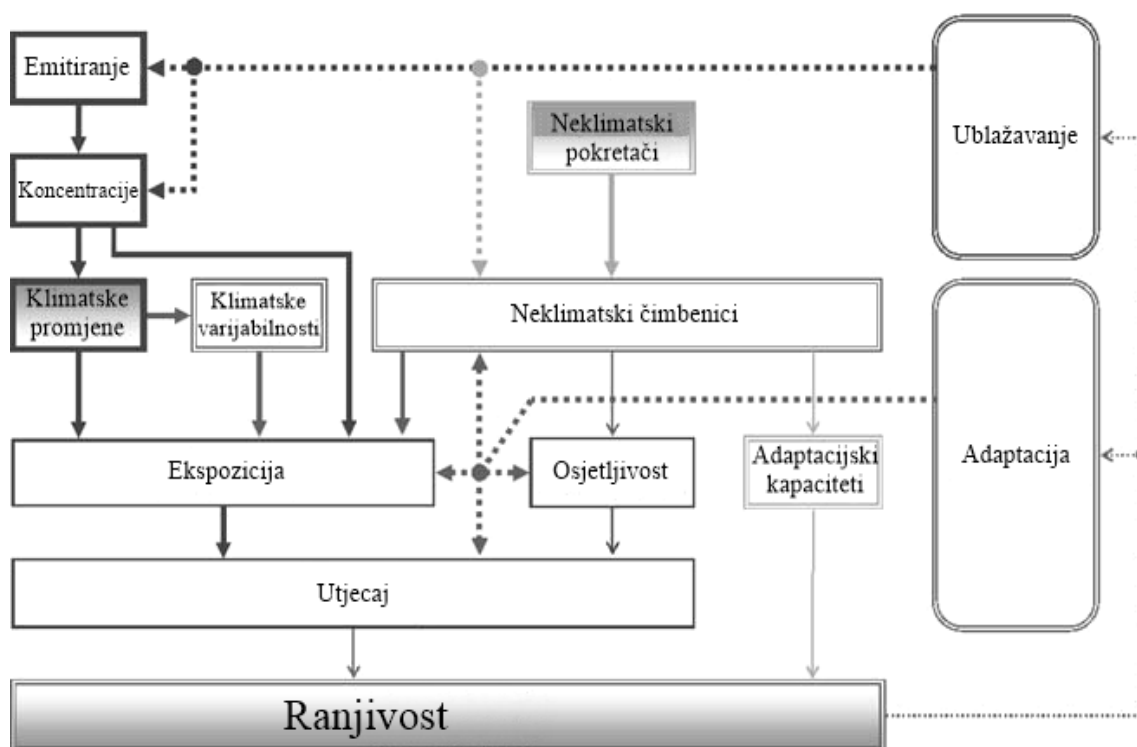
Slika 1: Prikaz četiri glavne skupine teorija gladi. Prema: Steven Engler, Johannes Köster, Anne Siebert, „Farmers Food Insecurity Monitoring. Identifying situations of food insecurity and famine“, *IFHV Working Paper, Vol. 4, No. 3*, (2014): 4.

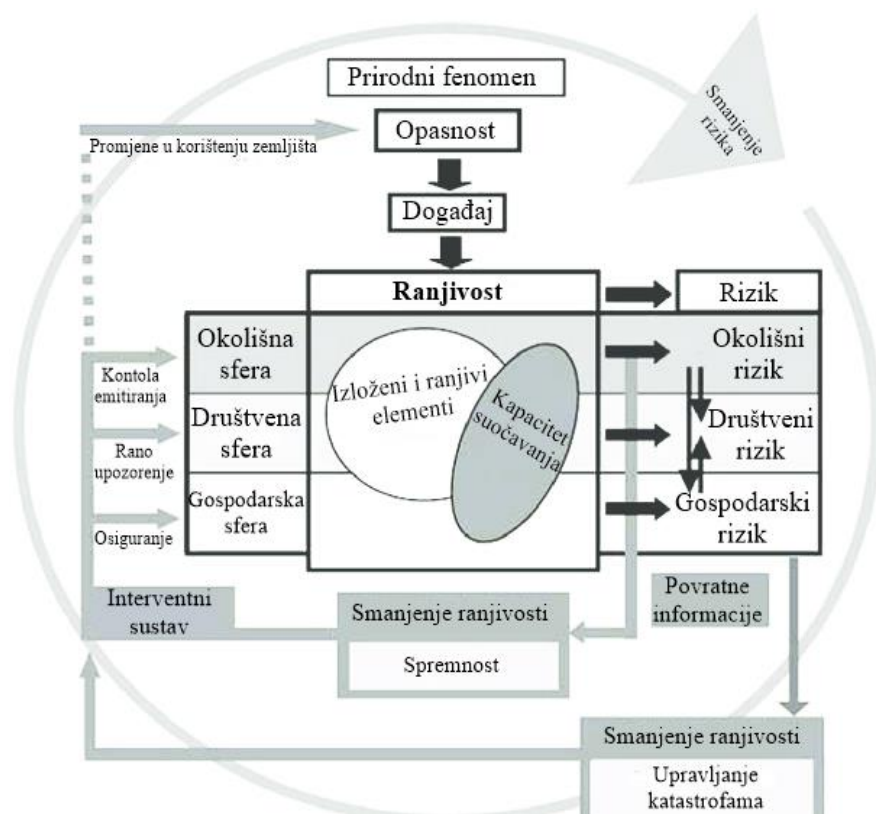
Slika 2: Konceptualni okvir ranjivosti – dvostruka struktura ranjivosti (prema Bohle). Preuzeto iz: Roxana Liliana Ciurean, Dagmar Schröter, Thomas Glade, „Conceptual Frameworks of Vulnerability Assessments for Natural Disasters Reduction“, *Approaches to Disaster Management – Examining the Implications of Hazards, Emergencies and Disasters*, (2013): 8.

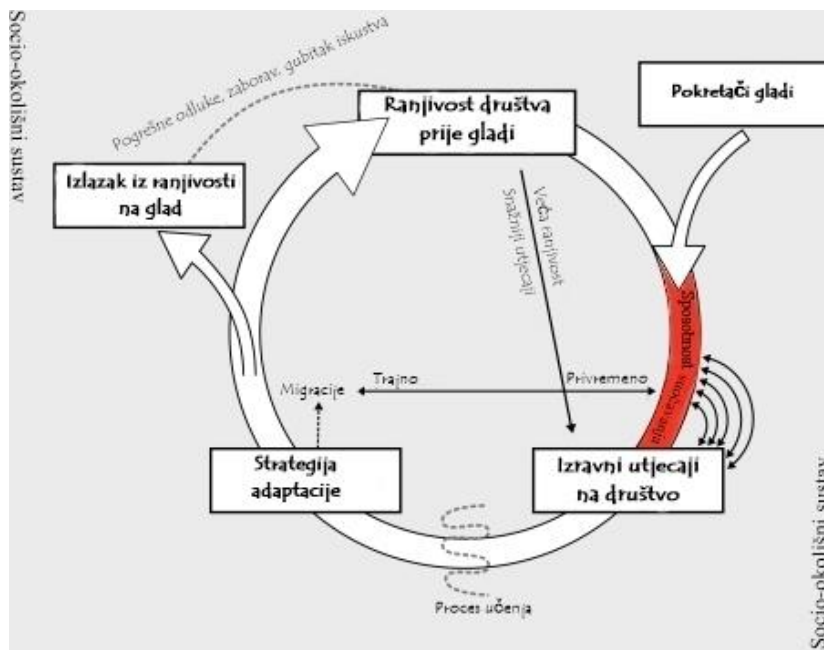
Slika 3: Konceptualni okvir ranjivosti – pristup održivog načina života. Preuzeto iz: Olivier Serrat, „The Sustainable Livelihoods Approach“, *Knowledge Solutions*, (2017): 22.

Slika 4: Konceptualni okvir ranjivost (prema Füsselu). Preuzeto iz: Hans-Martin Füssler, Richard J. T. Klein, „Climate Change Vulnerability Assessments: An Evolution of Conceptual Thinking“, *Climatic Change* 75(3), (2006): 319.

Slika 5: Konceptualni okvir ranjivosti – BBC (prema Bogardi, Birkmann i Cordona). Preuzeto iz: Lutiane Queiroz de Almeida, „Conceptual basis of science of risks in the geography: a brief discussion“, *Territorium 21*, (2014): 23.

Slika 6: Famine Vulnerability Analysis Model (FVAM) – Model analize ranjivosti na glad. Prema: Engler, „Developing FVAM“, 161.

RANJIVOST (DRUŠTVENA)	<i>Stanovništvo</i>
	1. Populacija (veličina i porast)
	2. Stupanj urbanizacije
	3. Društvene klase
	4. Marginalizacija ili društvena nejednakost
	5. Niska razina razmjene (npr. niska vrijednost rada, slaba tržišna moć)
	6. Struktura društvene ovisnosti
	<i>Politički</i>
	7. Struktura vlasti
	8. Politički sustavi
	9. Sustav pomoći
	10. Sustav zdravstvene zaštite
	11. Obrazovni sustav
	12. Borbe za vlast (unutarnje ili vanjske)
	13. Pravna struktura
	14. Državne granice
	<i>Ekonomski</i>
	15. Tržišna integriranost
	16. Infrastruktura (ceste)
	17. Porezna struktura
	18. Stanje na tržištu rada
	19. Ekonomske prilike
	20. Financijska struktura (npr. troškovi prijevoza)
	21. Cijena žitarica
	<i>Agrikulturni</i>
22. Agrikulturna raznolikost	
23. Tehnika u poljodjelstvu	
24. Iskustvo gladi i sjećanje na period gladi	
25. Raznolikost vrsta	
RANJIVOST (OKOLIŠNA)	<i>Okoliš/klima</i>
	26. Geografski smještaj
	27. Percepcija klimatskih uvjeta kod stanovništva (pamćenje ekstremnih prilika)
	28. Temperaturni uvjeti
	29. Količina padalina
	30. Srednja temperatura u vremenu dozrijevanja usjeva
	31. Srednja količina padalina u vremenu dozrijevanja usjeva
	32. Utjecaj drugih čimbenika
	33. Dostupnost plitke vode

Tablica 1: Pokazatelji ranjivosti (društveni i okolišni) na glad. Prema: Engler, „Developing FVAM“, 163.

RANJIVOST (DRUŠTVENA)	<i>Stanovništvo</i>	1608.
	1. Populacija (veličina i porast)	(0)
	2. Stupanj urbanizacije	(1)
	3. Društvene klase	(1)
	4. Marginalizacija ili društvena nejednakost	(1)
	5. Niska razina razmjene (npr. niska vrijednost rada, slaba tržišna moć)	(0)
	6. Struktura društvene ovisnosti	(1)
	<i>Politički</i>	
	7. Struktura vlasti	(1)
	8. Politički sustavi	(1)
	9. Sustav pomoći	(Ø)
	10. Sustav zdravstvene zaštite	(Ø)
	11. Obrazovni sustav	(0)
	12. Borbe za vlast (unutarnje ili vanjske)	(1)
	13. Pravna struktura	(0)
	14. Državne granice	(1)
	<i>Ekonomski</i>	
	15. Tržišna integriranost	(0)
	16. Infrastruktura (ceste)	(0)
	17. Porezna struktura	(1)
	18. Stanje na tržištu rada	(0)
	19. Ekonomske prilike	(0)
	20. Financijska struktura (npr. troškovi prijevoza)	(0)
	21. Cijena žitarica	(1)
	<i>Agrikulturni</i>	
22. Agrikulturna raznolikost	(0)	
23. Tehnika u poljodjelstvu	(1)	
24. Iskustvo gladi i sjećanje na period gladi	(Ø)	
25. Raznolikost vrsta	(0)	
RANJIVOST (OKOLIŠNA)	<i>Okoliš/klima</i>	
	26. Geografski smještaj	(0)
	27. Percepcija klimatskih uvjeta kod stanovništva (pamćenje ekstremnih prilika)	(0)
	28. Temperaturni uvjeti	(1)
	29. Količina padalina	(0)
	30. Srednja temperatura u vremenu dozrijevanja usjeva	(Ø)
	31. Srednja količina padalina u vremenu dozrijevanja usjeva	(Ø)
	32. Utjecaj drugih čimbenika	(Ø)
	33. Dostupnost plitke vode	(-1)

Tablica 2: Indeksacija ranjivosti - društvene i okolišne na glad za 1608. godinu. Izrađena prema: Engler, „Developing FVAM“, 163.

RANJIVOST (DRUŠTVENA)	<i>Stanovništvo</i>	1666.
	1. Populacija (veličina i porast)	(0)
	2. Stupanj urbanizacije	(1)
	3. Društvene klase	(1)
	4. Marginalizacija ili društvena nejednakost	(1)
	5. Niska razina razmjene (npr. niska vrijednost rada, slaba tržišna moć)	(0)
	6. Struktura društvene ovisnosti	(1)
	<i>Politički</i>	
	7. Struktura vlasti	(1)
	8. Politički sustavi	(1)
	9. Sustav pomoći	(Ø)
	10. Sustav zdravstvene zaštite	(0)
	11. Obrazovni sustav	(0)
	12. Borbe za vlast (unutarnje ili vanjske)	(1)
	13. Pravna struktura	(0)
	14. Državne granice	(1)
	<i>Ekonomski</i>	
	15. Tržišna integriranost	(0)
	16. Infrastruktura (ceste)	(1)
	17. Porezna struktura	(1)
	18. Stanje na tržištu rada	(0)
	19. Ekonomske prilike	(1)
	20. Financijska struktura (npr. troškovi prijevoza)	(1)
	21. Cijena žitarica	(1)
	<i>Agrikulturni</i>	
22. Agrikulturna raznolikost	(0)	
23. Tehnika u poljodjelstvu	(1)	
24. Iskustvo gladi i sjećanje na period gladi	(Ø)	
25. Raznolikost vrsta	(0)	
RANJIVOST (OKOLIŠNA)	<i>Okoliš/klima</i>	
	26. Geografski smještaj	(0)
	27. Percepcija klimatskih uvjeta kod stanovništva (pamćenje ekstremnih prilika)	(-1)
	28. Temperaturni uvjeti	(1)
	29. Količina padalina	(1)
	30. Srednja temperatura u vremenu dozrijevanja usjeva	(Ø)
	31. Srednja količina padalina u vremenu dozrijevanja usjeva	(Ø)
	32. Utjecaj drugih čimbenika	(1)
33. Dostupnost plitke vode	(-1)	

Tablica 3: Indeksacija ranjivosti - društvene i okolišne na glad za 1666. godinu. Izrađena prema: Engler, „Developing FVAM“, 163.

RANJIVOST (DRUŠTVENA)	<i>Stanovništvo</i>	1690.
	1. Populacija (veličina i porast)	(0)
	2. Stupanj urbanizacije	(0)
	3. Društvene klase	(1)
	4. Marginalizacija ili društvena nejednakost	(1)
	5. Niska razina razmjene (npr. niska vrijednost rada, slaba tržišna moć)	(0)
	6. Struktura društvene ovisnosti	(1)
	<i>Politički</i>	
	7. Struktura vlasti	(1)
	8. Politički sustavi	(1)
	9. Sustav pomoći	(Ø)
	10. Sustav zdravstvene zaštite	(0)
	11. Obrazovni sustav	(0)
	12. Borbe za vlast (unutarnje ili vanjske)	(1)
	13. Pravna struktura	(0)
	14. Državne granice	(1)
	<i>Ekonomski</i>	
	15. Tržišna integriranost	(0)
	16. Infrastruktura (ceste)	(1)
	17. Porezna struktura	(1)
	18. Stanje na tržištu rada	(0)
	19. Ekonomske prilike	(1)
	20. Financijska struktura (npr. troškovi prijevoza)	(1)
	21. Cijena žitarica	(1)
	<i>Agrikulturni</i>	
22. Agrikulturna raznolikost	(0)	
23. Tehnika u poljodjelstvu	(1)	
24. Iskustvo gladi i sjećanje na period gladi	(-1)	
25. Raznolikost vrsta	(0)	
RANJIVOST (OKOLIŠNA)	<i>Okoliš/klima</i>	
	26. Geografski smještaj	(0)
	27. Percepcija klimatskih uvjeta kod stanovništva (pamćenje ekstremnih prilika)	(-1)
	28. Temperaturni uvjeti	(0)
	29. Količina padalina	(1)
	30. Srednja temperatura u vremenu dozrijevanja usjeva	(Ø)
	31. Srednja količina padalina u vremenu dozrijevanja usjeva	(Ø)
	32. Utjecaj drugih čimbenika	(1)
	33. Dostupnost plitke vode	(-1)

Tablica 4: Indeksacija ranjivosti - društvene i okolišne na glad za 1690. godinu. Izrađena prema: Engler, „Developing FVAM“, 163.

AUTOMORFNA TLA
Goli krš
Rendzina
Smonice
Smeđa tla na krečnjaku
Crvenice
Eutrični kambisol
Distrično smeđe i mranker
Lesivirano tl
Obronačni pseudoglej

Tablica 5: automorfna tla. Prema: Husnija Resulović, Esad Bukalo, Vesna Krašnik, „Načini korištenja zemljišta – suprotnosti i mogućnosti harmonizacije u funkciji održivog razvoja“, 103.

HIDROMORFNA TLA
Fluvisol
Dolinski pseudoglej
Močvarno tlo
Tresetna tla

Tablica 6: hidromorfna tla. Prema: Husnija Resulović, Esad Bukalo, Vesna Krašnik, „Načini korištenja zemljišta – suprotnosti i mogućnosti harmonizacije u funkciji održivog razvoja“, 103.

(1600. – 1650. godine)

Godina	PDSI	10-godišnji spline
1600.	-0.3435	0.764
1601.	3.0789	0.792
1602.	0.1922	0.706
1603.	-1.2498	0.618
1604.	1.4871	0.597
1605.	1.3625	0.526
1606.	-0.0711	0.356
1607.	-0.3115	0.135
1608.	0.1223	-0.121
1609.	1.523	-0.449
1610.	-2.6906	-0.821
1611.	-2.594	-1.044
1612.	0.3766	-1.112
1613.	-0.8379	-1.186
1614.	-1.2357	-1.307
1615.	-0.8587	-1.438
1616.	-3.7276	-1.51
1617.	-0.8625	-1.449
1618.	0.0031	-1.384
1619.	-2.1091	-1.401
1620.	-1.3725	-1.448
1621.	-1.6932	-1.507
1622.	-0.4675	-1.576
1623.	-2.0732	-1.642
1624.	-2.041	-1.592
1625.	-1.7169	-1.34
1626.	-1.4486	-0.871
1627.	-1.7772	-0.231
1628.	2.6373	0.42
1629.	1.5573	0.806
1630.	1.2949	0.86
1631.	0.5615	0.663
1632.	-0.4475	0.357
1633.	-0.2558	0.063
1634.	0.2812	-0.191
1635.	0.1071	-0.418
1636.	-0.9516	-0.58
1637.	-1.5614	-0.577
1638.	-1.7806	-0.364
1639.	1.9759	-0.042
1640.	-0.8819	0.167
1641.	2.3521	0.185
1642.	0.49	-0.063
1643.	-1.1019	-0.443
1644.	-2.4803	-0.722
1645.	-1.6659	-0.769
1646.	0.8003	-0.673
1647.	0.3962	-0.627
1648.	-1.1437	-0.665
1649.	-0.9707	-0.691

1650.	-1.493	-0.637
-------	--------	--------

Tablica 7: PDSI od 1600. godine do 1650. godine³⁴⁵

(1651. – 1700. godine)		
Godina	PDSI	10-godišnji spline
1651.	-0.2603	-0.501
1652.	1.1687	-0.369
1653.	-1.7874	-0.288
1654.	-0.4516	-0.172
1655.	-0.3771	-0.065
1656.	1.5482	-0.08
1657.	0.0566	-0.334
1658.	-0.5862	-0.768
1659.	-1.4668	-1.238
1660.	-3.8916	-1.575
1661.	-0.4877	-1.691
1662.	-1.3786	-1.713
1663.	-0.58	-1.695
1664.	-3.0623	-1.593
1665.	-2.2361	-1.28
1666.	-1.1248	-0.776
1667.	1.2446	-0.249
1668.	0.37	0.113
1669.	0.4754	0.273
1670.	1.3801	0.265
1671.	-0.4519	0.18
1672.	-1.8918	0.214
1673.	0.3591	0.471
1674.	1.0748	0.817
1675.	3.5295	1.059
1676.	-0.8661	1.092
1677.	1.3076	1.023
1678.	2.1334	0.827
1679.	-0.8987	0.492
1680.	-0.3298	0.113
1681.	1.172	-0.337
1682.	-0.5858	-0.928
1683.	-1.7652	-1.575
1684.	-2.8219	-2.124
1685.	-0.6393	-2.45
1686.	-4.7212	-2.459
1687.	-4.8919	-1.943
1688.	-0.316	-0.962
1689.	2.4742	0.078
1690.	1.0672	0.821
1691.	2.1581	1.188

³⁴⁵ Prema: Ema Pašić, *Malo ledeno doba od 17. do početka 19. stoljeća na prostoru Bosanskog ejaleta (diplomski rad)*, (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019). Tablica kreirana na temelju Old World Drought Atlas aplikacije. Zapravo se radi o rekonstrukcijama samokalibrirajućeg PDSI-a. Rekonstrukcije su izvedene na temelju kronološke analize godina. Vidi. <http://drought.memphis.edu/OWDA/Default.aspx>; pristup 10.08.2019.

1692.	1.3	1.207
1693.	1.0347	1.02
1694.	-0.5295	0.802
1695.	0.918	0.7
1696.	0.5374	0.725
1697.	-0.4822	0.874
1698.	1.3906	1.094
1699.	3.7051	1.193
1700.	1.2266	1.042

Tablica 8: PDSI od 1651. do 1700. godine³⁴⁶

³⁴⁶ Prema: Ema Pašić, *Malo ledeno doba od 17. do početka 19. stoljeća na prostoru Bosanskog ejaleta (diplomski rad)*, (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019). Tablica kreirana na temelju Old World Drought Atlas aplikacije. Zapravo se radi o rekonstrukcijama samokalibrirajućeg PDSI-a. Rekonstrukcije su izvedene na temelju kronološke analize godina. Vidi: <http://drought.memphis.edu/OWDA/Default.aspx>; pristup 10.08.2019.

RANJIVOST (DRUŠTVENA)	<i>Stanovništvo</i>	1737.
	1. Populacija (veličina i porast)	(0)
	2. Stupanj urbanizacije	(0)
	3. Društvene klase	(1)
	4. Marginalizacija ili društvena nejednakost	(1)
	5. Niska razina razmjene (npr. niska vrijednost rada, slaba tržišna moć)	(0)
	6. Struktura društvene ovisnosti	(1)
	<i>Politički</i>	
	7. Struktura vlasti	(1)
	8. Politički sustavi	(1)
	9. Sustav pomoći	(0)
	10. Sustav zdravstvene zaštite	(0)
	11. Obrazovni sustav	(0)
	12. Borbe za vlast (unutarnje ili vanjske)	(1)
	13. Pravna struktura	(0)
	14. Državne granice	(1)
	<i>Ekonomski</i>	
	15. Tržišna integriranost	(0)
	16. Infrastruktura (ceste)	(0)
	17. Porezna struktura	(1)
	18. Stanje na tržištu rada	(0)
	19. Ekonomske prilike	(1)
	20. Financijska struktura (npr. troškovi prijevoza)	(1)
	21. Cijena žitarica	(1)
	<i>Agrikulturni</i>	
22. Agrikulturna raznolikost	(0)	
23. Tehnika u poljodjelstvu	(0)	
24. Iskustvo gladi i sjećanje na period gladi	(Ø)	
25. Raznolikost vrsta	(0)	
RANJIVOST (OKOLIŠNA)	<i>Okoliš/klima</i>	
	26. Geografski smještaj	(0)
	27. Percepcija klimatskih uvjeta kod stanovništva (pamćenje ekstremnih prilika)	(Ø)
	28. Temperaturni uvjeti	(1)
	29. Količina padalina	(0)
	30. Srednja temperatura u vremenu dozrijevanja usjeva	(Ø)
	31. Srednja količina padalina u vremenu dozrijevanja usjeva	(Ø)
	32. Utjecaj drugih čimbenika	(1)
	33. Dostupnost plitke vode	(0)

Tablica 9: Indeksacija ranjivosti – društvene i okolišne na glad za 1737. godinu. Izrađena prema: Engler, „Developing FVAM“, 163.

RANJIVOST (DRUŠTVENA)	<i>Stanovništvo</i>	1783.
	1. Populacija (veličina i porast)	(0)
	2. Stupanj urbanizacije	(0)
	3. Društvene klase	(1)
	4. Marginalizacija ili društvena nejednakost	(1)
	5. Niska razina razmjene (npr. niska vrijednost rada, slaba tržišna moć)	(0)
	6. Struktura društvene ovisnosti	(1)
	 <i>Politički</i>	
	7. Struktura vlasti	(1)
	8. Politički sustavi	(1)
	9. Sustav pomoći	(1)
	10. Sustav zdravstvene zaštite	(0)
	11. Obrazovni sustav	(0)
	12. Borbe za vlast (unutarnje ili vanjske)	(1)
	13. Pravna struktura	(0)
	14. Državne granice	(1)
	 <i>Ekonomski</i>	
	15. Tržišna integriranost	(0)
	16. Infrastruktura (ceste)	(0)
	17. Porezna struktura	(0)
	18. Stanje na tržištu rada	(0)
	19. Ekonomske prilike	(1)
	20. Financijska struktura (npr. troškovi prijevoza)	(1)
	21. Cijena žitarica	(1)
	 <i>Agrikulturni</i>	
	22. Agrikulturna raznolikost	(0)
	23. Tehnika u poljodjelstvu	(0)
	24. Iskustvo gladi i sjećanje na period gladi	(Ø)
	25. Raznolikost vrsta	(0)
RANJIVOST (OKOLIŠNA)	<i>Okoliš/klima</i>	
	26. Geografski smještaj	(0)
	27. Percepcija klimatskih uvjeta kod stanovništva (pamćenje ekstremnih prilika)	(Ø)
	28. Temperaturni uvjeti	(1)
	29. Količina padalina	(1)
	30. Srednja temperatura u vremenu dozrijevanja usjeva	(Ø)
	31. Srednja količina padalina u vremenu dozrijevanja usjeva	(Ø)
	32. Utjecaj drugih čimbenika	(0)
	33. Dostupnost plitke vode	(0)

Tablica 10: Indeksacija ranjivosti – društvene i okolišne na glad za 1783. godinu. Izrađena prema: Engler, „Developing FVAM“, 163.

	Kruh	Pšenica	Maslo	Riža	Kukuruz	Med	Svijeće	Meso
1770.		1 šinik – 3-4 groša	1 junga – 25-30 para	9 para na oku		10 para na oku	16 dinara na oku	
1771.	20 para na oku		60 para na oku					12 para na oku
1772.		1 šinik 5-6 groša						
1773.		1 čejrek – 63 pare	1 junga – 20 para		1 čejrek – 20 para			
1774.				60 para na oku				
1775.								
1776.								
1777.								
1778.		1 šinik – 4 groša	1 junga 180 para			1 šinik – 60 groša	73 pare na oku	14 para na oku
1779.								
1780.								
1781.	4 pare na oku	1 šinik – 6,7,8 groša	1 junga – 44 pare		1 čejrek – 45 para		8 dinara na oku	
1782.								2 pare na oku (govedina)
1783.		1 šinik – 10 groša						
1784.								
1785.								
1786.								
1787.		1 šinik – 8 groša						7 para na oku (janjetina)
1788.		1 šinik – 960 para	1 junga – 40 para		1 šinik – 9 groša	20 para na oku	20 para na oku	
1789.								
1790.								

1791.		1 šinik – 7 groša	1 junga – 60 para			15 para na oku	40 para na oku	6-8 para na oku (bravetina)
1792.								
1793.								
1794.		1 šinik – 9-10 groša	1 junga – 80 para	18-20 para na oku				6-7 para na oku
1795.		1 šinik – 18 groša						

Tablica 11: Izrađena prema: Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*.

TI												
Godina	SJ	V	O	T	SV	LP	SR	K	R	LT	ST	P
1757.	0	0	-2	0	0	0	0	0	0	0	0	+1
1758.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1759.	+1	+1	0	-2	0	0	0	0	0	0	0	0
1760.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1761.	0	0	-1	-1	-1	0	0	0	0	0	0	0
1762.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1763.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1764.	+1	+1	0	0	-2	-2	0	0	0	0	0	0
1765.	+2	+2	0	-3	0	0	0	0	0	-2	-2	+2
1766.	-3	-3	0	0	0	0	0	0	+1	+1	+1	-2
1767.	-2	+1	0	0	0	+2	+2	+2	0	0	0	0
1768.	-3	0	0	0	0	+3	+3	-2	+1	0	+1	+1
1769.	+2	+2	-2	+1	-1	+1	+1	+1	-1	-2	-1	-3
1770.	-2	-1	-1	-1	+1	0	0	0	0	+1	-1	-1
1771.	+1	+1	+1	-1	+1	-1	-2	+1	+1	+1	-1	-2
1772.	+2	0	0	0	0	0	0	+2	+2	+2	+2	0
1773.	0	-2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1774.	+1	+1	+1	0	0	0	0	0	0	-2	-2	-1
1775.	-1	-1	0	-1	-1	0	0	0	0	-3	0	0
1776.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1777.	0	0	+1	-2	-1	-2	0	-2	0	0	0	-2
1778.	-2	-3	-2	0	0	0	0	0	0	0	0	+1
1779.	-3	-3	0	0	0	0	0	0	0	0	+2	+1
1780.	+3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1781.	0	-2	0	0	-1	0	0	0	0	0	0	0
1782.	0	0	-2	+1	0	+2	+2	+2	-1	0	0	0
1783.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1784.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1785.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

1786.	0	0	0	0	0	-2	0	0	0	0	0	0
1787.	0	0	0	-1	+1	0	0	0	0	0	0	0
1788.	0	0	0	0	0	-2	-2	-2	0	0	0	-3
1789.	-3	0	-2	0	0	0	0	0	0	0	-2	0
1790.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	+1
1791.	+1	0	0	0	0	-1	0	0	0	0	0	0
1792.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1793.	-2	-2	-2	0	-1	-1	0	0	0	0	0	+1
1794.	+1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-1
1795.	-1	0	0	0	+1	-2	0	0	0	0	0	+3
1796.	+3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1797.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1798.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-2
1799.	-2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1800.	0	-1	-3	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Tablica 12: Prema: Ema Pašić, *Malo ledeno doba od 17. do početka 19. stoljeća na prostoru Bosanskog ejaleta (diplomski rad)*, (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019).

OI												
Godina	SJ	V	O	T	SV	LP	SR	K	R	LT	ST	P
1757.	0	0	+2	0	0	0	0	+2	+2	0	0	0
1758.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1759.	0	0	0	+3	+2	0	0	0	0	0	0	0
1760.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1761.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1762.	+2	+2	0	+1	+1	+1	+1	0	0	0	0	0
1763.	0	0	0	0	0	-2	-2	-2	+2	0	0	0
1764.	-1	-1	0	+	0	-2	-2	+2	0	0	0	0
1765.	0	0	0	0	+3	0	0	0	0	+2	+2	0
1766.	+2	+2	0	0	0	0	0	0	-1	-2	-1	+2

1767.	-2	0	+1	0	0	0	0	0	+2	0	0	0
1768.	+2	0	0	0	0	-2	-2	+1	-1	-1	+1	0
1769.	-1	+2	+2	+1	+1	0	+3	+2	+1	+3	+3	+2
1770.	+2	+3	+2	+3	+2	-1	+2	+3	+2	+1	+1	+2
1771.	+2	+2	+1	+1	+1	+2	+1	+1	0	+1	+1	0
1772.	+1	0	0	0	0	0	0	-2	-2	-3	0	+2
1773.	+2	+2	0	0	0	-3	-3	+3	0	0	0	0
1774.	+1	+1	+1	+1	-2	0	0	0	+1	+1	+2	0
1775.	+1	0	0	+1	+1	-3	0	0	0	0	0	0
1776.	+1	+1	-2	0	0	0	+2	0	0	0	0	0
1777.	0	0	0	+2	+2	+2	0	+2	+1	0	+2	-3
1778.	-3	+2	+2	+2	0	+3	0	+1	0	0	0	+1
1779.	-3	-3	-3	-3	-3	+1	0	0	0	0	0	0
1780.	0	+2	0	0	0	+2	+2	+2	0	0	0	0
1781.	0	+1	0	0	+1	0	0	0	0	0	0	0
1782.	0	0	0	+2	0	-3	-3	-3	0	0	+2	0
1783.	0	0	0	0	0	-1	0	-1	0	0	0	0
1784.	0	+2	+1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1785.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1786.	0	0	0	0	0	+3	+2	+2	0	0	0	0
1787.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1788.	0	0	0	0	0	0	-3	-3	0	0	0	+2
1789.	+2	0	+2	0	0	0	0	0	0	0	0	+3
1790.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-1
1791.	-1	0	0	0	0	+1	0	0	0	0	+3	+3
1792.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1793.	0	0	+2	+2	+1	+1	+1	0	+1	0	+2	-1
1794.	-1	-3	-3	-3	0	0	-1	0	0	0	0	+1
1795.	+2	0	-2	-2	+1	+2	+2	+2	0	0	0	-1
1796.	-1	0	0	0	0	0	-2	0	0	0	0	0
1797.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1798.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-1
1799.	-1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

1800.	0	0	-1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
-------	---	---	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Tablica 13: Prema: Ema Pašić, *Malo ledeno doba od 17. do početka 19. stoljeća na prostoru Bosanskog ejaleta (diplomski rad)*, (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019).

(1701. – 1750. godine)		
Godina	PDSI	10-godišnji spline
1701.	-0.796	0.784
1702.	-0.1129	0.605
1703.	0.7154	0.514
1704.	1.0521	0.409
1705.	1.5278	0.208
1706.	-0.7608	-0.067
1707.	-1.2509	-0.256
1708.	-0.3179	-0.263
1709.	0.1404	-0.116
1710.	-0.5117	0.133
1711.	-0.5666	0.442
1712.	2.5934	0.68
1713.	1.661	0.644
1714.	0.9525	0.333
1715.	-1.8131	-0.085
1716.	-1.6309	-0.397
1717.	1.8203	-0.582
1718.	-1.9464	-0.734
1719.	-0.8727	-0.758
1720.	-2.1194	-0.626
1721.	1.0789	-0.393
1722.	-0.5422	-0.233
1723.	1.6771	-0.216
1724.	-0.9568	-0.354
1725.	-2.3425	-0.487
1726.	0.2846	-0.518
1727.	0.5967	-0.536
1728.	-1.5583	-0.566
1729.	-1.341	-0.52
1730.	0.9847	-0.405
1731.	-0.6634	-0.302
1732.	0.0532	-0.18
1733.	-0.8244	-0.002
1734.	-0.8223	0.261
1735.	2.2546	0.531
1736.	1.1115	0.641
1737.	0.0702	0.588
1738.	1.451	0.449
1739.	-1.5217	0.284
1740.	0.3071	0.198

1741.	0.6974	0.136
1742.	-0.1504	0.024
1743.	0.6142	-0.157
1744.	-0.5194	-0.408
1745.	-0.4835	-0.659
1746.	-2.4168	-0.826
1747.	-0.2724	-0.852
1748.	-0.9395	-0.824
1749.	0.2744	-0.814
1750.	-1.4171	-0.863

Tablica 14: PDSI od 1701. do 1750. godine³⁴⁷

(1751. – 1800. godine)		
Godina	PDSI	10-godišnji spline
1751.	-0.9672	-0.916
1752.	-1.4443	-0.948
1753.	-0.3822	-0.969
1754.	-0.1295	-1.022
1755.	-1.4792	-1.084
1756.	-2.545	-1.032
1757.	-0.7215	-0.798
1758.	-0.0473	-0.483
1759.	0.8708	-0.207
1760.	-0.9834	-0.013
1761.	0.4213	0.152
1762.	0.7552	0.276
1763.	-0.4344	0.363
1764.	-0.0182	0.453
1765.	1.6772	0.5
1766.	1.0985	0.425
1767.	-0.5092	0.27
1768.	-0.3808	0.163
1769.	-1.0423	0.151
1770.	1.7005	0.174
1771.	1.438	0.073
1772.	-0.789	-0.147
1773.	-1.5936	-0.315
1774.	0.0471	-0.328
1775.	-0.7235	-0.219
1776.	-0.6172	-0.03

³⁴⁷ Prema: Ema Pašić, *Malo ledeno doba od 17. do početka 19. stoljeća na prostoru Bosanskog ejaleta (diplomski rad)*, (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019). Tablica kreirana na temelju Old World Drought Atlas aplikacije. Zaprav se radi o rekonstrukcijama samokalibrirajućeg PDSI-a. Rekonstrukcije su izvedene na temelju kronološke analize godina. Vidi: <http://drought.memphis.edu/OWDA/Default.aspx>; pristup 10.08.2019.

1777.	1.2708	0.137
1778.	0.9341	0.139
1779.	-0.4371	-0.046
1780.	0.0825	-0.338
1781.	-0.8541	-0.664
1782.	-2.8424	-0.925
1783.	0.9953	-1.08
1784.	-2.4315	-1.238
1785.	-0.4745	-1.372
1786.	-1.2159	-1.503
1787.	-2.0586	-1.583
1788.	-2.5925	-1.522
1789.	-0.7292	-1.3
1790.	-1.6562	-1.006
1791.	0.5538	-0.715
1792.	-0.0711	-0.52
1793.	-1.3217	-0.389
1794.	-0.386	-0.233
1795.	0.8887	-0.055
1796.	-0.4122	0.13
1797.	-1.2478	0.384
1798.	1.3541	0.697
1799.	2.2294	0.89
1800.	0.8101	0.849

Tablica 15: PDSI od 1750. do 1800. godine.³⁴⁸

³⁴⁸ Prema: Ema Pašić, *Malo ledeno doba od 17. do početka 19. stoljeća na prostoru Bosanskog ejaleta (diplomski rad)*, (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019). Tablica kreirana na temelju Old World Drought Atlas aplikacije. Zaprav se radi o rekonstrukcijama samokalibrirajućeg PDSI-a. Rekonstrukcije su izvedene na temelju kronološke analize godova. Vidi: <http://drought.memphis.edu/OWDA/Default.aspx>; pristup 10.08.2019.

RANJIVOST (DRUŠTVENA)	<i>Stanovništvo</i>	1815.
	1. Populacija (veličina i porast)	(0)
	2. Stupanj urbanizacije	(0)
	3. Društvene klase	(1)
	4. Marginalizacija ili društvena nejednakost	(1)
	5. Niska razina razmjene (npr. niska vrijednost rada, slaba tržišna moć)	(0)
	6. Struktura društvene ovisnosti	(1)
	<i>Politički</i>	
	7. Struktura vlasti	(1)
	8. Politički sustavi	(1)
	9. Sustav pomoći	(0)
	10. Sustav zdravstvene zaštite	(0)
	11. Obrazovni sustav	(0)
	12. Borbe za vlast (unutarnje ili vanjske)	(1)
	13. Pravna struktura	(0)
	14. Državne granice	(1)
	<i>Ekonomski</i>	
	15. Tržišna integriranost	(0)
	16. Infrastruktura (ceste)	(0)
	17. Porezna struktura	(0)
	18. Stanje na tržištu rada	(0)
	19. Ekonomske prilike	(1)
	20. Financijska struktura (npr. troškovi prijevoza)	(1)
	21. Cijena žitarica	(1)
	<i>Agrikulturni</i>	
22. Agrikulturna raznolikost	(0)	
23. Tehnika u poljodjelstvu	(0)	
24. Iskustvo gladi i sjećanje na period gladi	(-1)	
25. Raznolikost vrsta	(0)	
RANJIVOST (OKOLIŠNA)	<i>Okoliš/klima</i>	
	26. Geografski smještaj	(0)
	27. Percepcija klimatskih uvjeta kod stanovništva (pamćenje ekstremnih prilika)	(-1)
	28. Temperaturni uvjeti	(1)
	29. Količina padalina	(1)
	30. Srednja temperatura u vremenu dozrijevanja usjeva	(Ø)
	31. Srednja količina padalina u vremenu dozrijevanja usjeva	(Ø)
	32. Utjecaj drugih čimbenika	(1)
	33. Dostupnost plitke vode	(0)

Tablica 16: Indeksacija ranjivosti – društvene i okolišne na glad za 1815. godinu. Izrađena prema: Engler, „Developing FVAM“, 163.

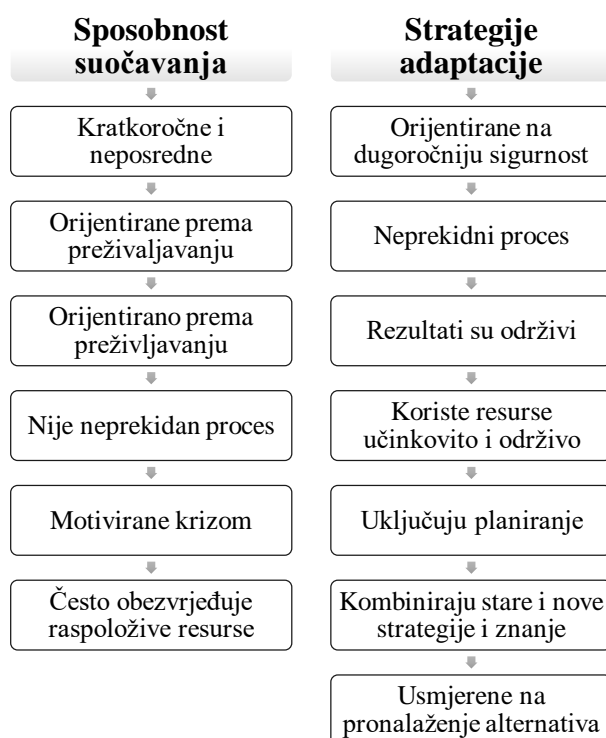
(1801. – 1820. godine)		
Godina	PDSI	10-godišnji spline
1801.	0.9654	0.61
1802.	-0.8628	0.252
1803.	0.5674	-0.139
1804.	0.4919	-0.566
1805.	-1.289	-0.96
1806.	-2.7008	-1.132
1807.	-1.9698	-0.94
1808.	-0.4033	-0.442
1809.	1.1329	0.16
1810.	2.2642	0.663
1811.	0.0919	1.011
1812.	0.42	1.314
1813.	2.0107	1.604
1814.	2.2202	1.81
1815.	2.0896	1.888
1816.	2.1242	1.853
1817.	0.6572	1.758
1818.	1.8352	1.662
1819.	2.4855	1.521
1820.	0.6649	1.306

Tablica 17: PDSI od 1750. do 1820. godine.³⁴⁹

³⁴⁹ Prema: Ema Pašić, *Malo ledeno doba od 17. do početka 19. stoljeća na prostoru Bosanskog ejaleta (diplomski rad)*, (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019). Tablica kreirana na temelju Old World Drought Atlas aplikacije. Zapravo se radi o rekonstrukcijama samokalibrirajućeg PDSI-a. Rekonstrukcije su izvedene na temelju kronološke analize godova. Vidi: <http://drought.memphis.edu/OWDA/Default.aspx>; pristup 10.08.2019.

Vulkan	Godina	Broj smrtnih slučajeva
Vezuv, Italija	1631.	3500
Oshima, Japan	1741.	1475
Papandayan, Indonezija	1772.	2957
Laki, Island	1783.	9350
Asama, Japan	1783.	1377
Unzen, Japan	1792.	14300
Mayon, Filipini	1814.	1200
Tambora, Indonezija	1815.	92000

Tablica 18: Vulkanske erupcije od 17. do početka 19. stoljeća koje su odnijele 1000 i više ljudskih života. Prema: Eugenija Žuškin, Jadranka Mustajbegović, Jagoda Doko Jelinić, Jasna Pucarín-Cvetković, Milan Milošević, „Učinci vulkanskih erupcija na okoliš i zdravlje“, 482.

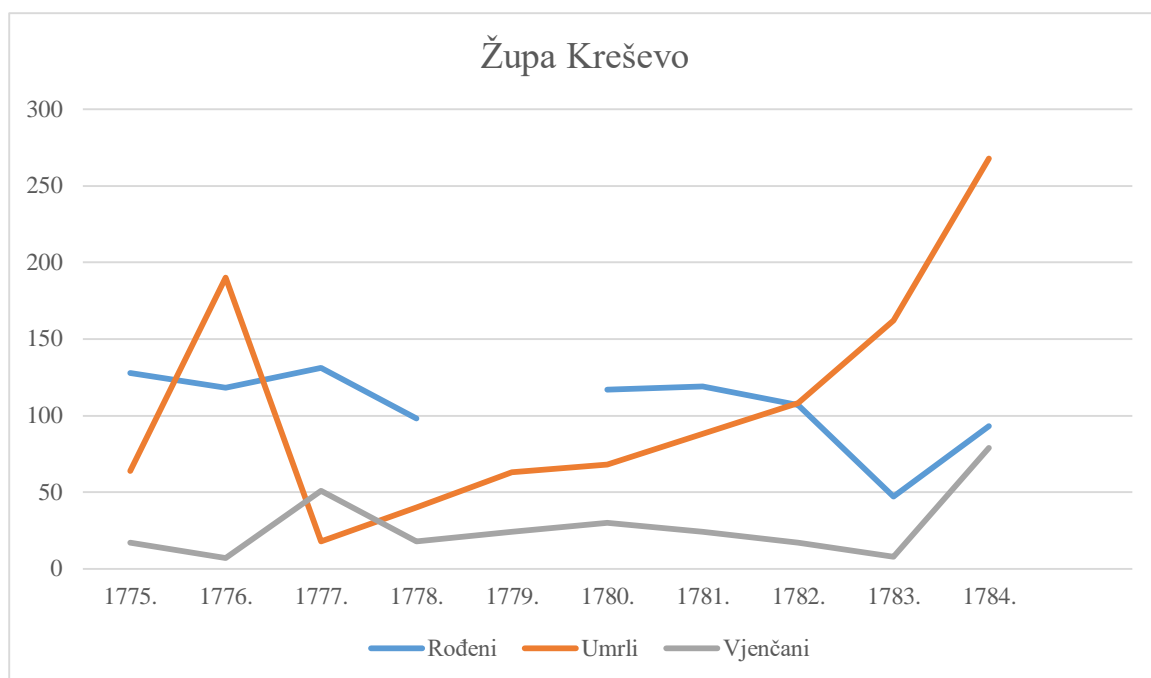
Tablica 19: Razlike između sposobnosti suočavanja i strategija adaptacije. Preuzeto iz: Steven Engler, Johannes Köster, Anne Siebert, „Farmers Food Insecurity Monitoring. Identifying situations of food insecurity and famine“, *IFHV Working Paper, Vol. 4, No. 3, (2014): 11.*

Župa Kreševo

Godina	Rođeni	Umrli	Vjenčani
1765.	77	8	16
1766.	119	27	34
1767.	89	98	15
1768.	95	68	44
1769.	88	90	25
1770.	118	70	17
1771.	102	28	29
1772.	116	59	11
1773.	104	38	33
1774.	105	56	23
1775.	128	64	17
1776.	118	190	7
1777.	131	18	51
1778.	98	40	18
1779.		63	24
1780.	117	68	30
1781.	119	88	24
1782.	107	108	17
1783.	47	162	8
1784.	93	268	79
1785.	89	27	24
1786.	86	65	33
1787.	99	30	30
1788.	97	27	24
1789.	92	63	33
1790.	94	44	30
1791.	96	41	11
1792.	81	39	39
1793.	100		21
1794.	113		17

1795.	96		13
1796.	65		12
1797.	120		23
1798.	79		19
1799.	86		22
1800.	106		28
1801.	103		21
1802.	110		12
1803.	88		6
1804.	85		
1805.	90		
1806.	106		
1807.	91		
1808.	87		
1809.	71		
1810.	82		
1811.	72		
1812.	65		
1813.	91		
1814.	69		
1815.	62		
1816.	103		
1817.	88		
1818.	98		
1819.	154		
1820.	102		

Tablica 20: Rođeni, umrli i vjenčani u župi Kreševo, od 1765. do 1820. godine

Graf 1: Prikaz rođenih, umrlih i vjenčanih u župi Kreševo od 1775. do 1784. godine

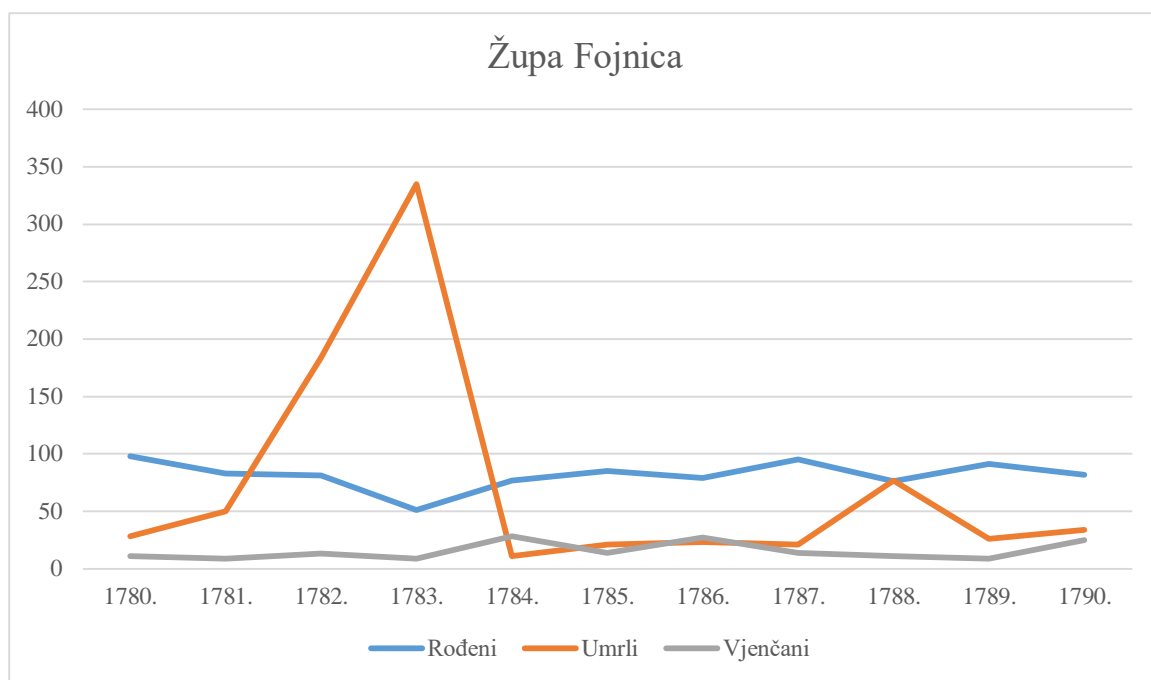
Župa Fojnica

Godina	Rođeni	Umrli	Vjenčani
1750.		39	
1751.		7	
1752.		34	
1753.		16	
1754.		10	
1755.		22	
1756.		17	
1757.		18	
1758.		48	
1759.		30	
1760.		10	
1761.		30	
1762.		27	
1763.		55	

1764.		168	
1765.		64	
1766.		22	
1767.		73	
1768.		50	
1769.		36	
1770.		33	
1771.		53	
1772.		54	
1773.		52	
1774.		31	
1775.		34	
1776.	58	59	7
1777.	97	12	3
1778.	61	17	17
1779.	72	30	7
1780.	98	28	11
1781.	83	50	9
1782.	81	184	13
1783.	51	335	9
1784.	77	11	28
1785.	85	21	14
1786.	79	23	27
1787.	95	21	14
1788.	76	77	11
1789.	91	26	9
1790.	82	34	25
1791.	96	20	8
1792.	102	33	21
1793.	118	54	10
1794.	99	53	13
1795.	71	13	14
1796.	71	89	5

1797.	112	26	17
1798.	127	24	13
1799.	70	13	14
1800.	119	45	21
1801.	102	13	19
1802.	110	37	21
1803.	80	74	8
1804.	60	61	
1805.	84	38	
1806.	104	32	
1807.	99	56	
1808.	86	27	
1809.	108	65	
1810.	103	54	
1811.	100	120	
1812.	94	53	
1813.	132	58	
1814.	82	162	
1815.	33	103	
1816.			
1817.			
1818.	113	273	
1819.	116	28	
1820.	130	38	

Tablica 21: Rođeni, umrli i vjenčani u župi Fojnica, od 1750. do 1820. godine

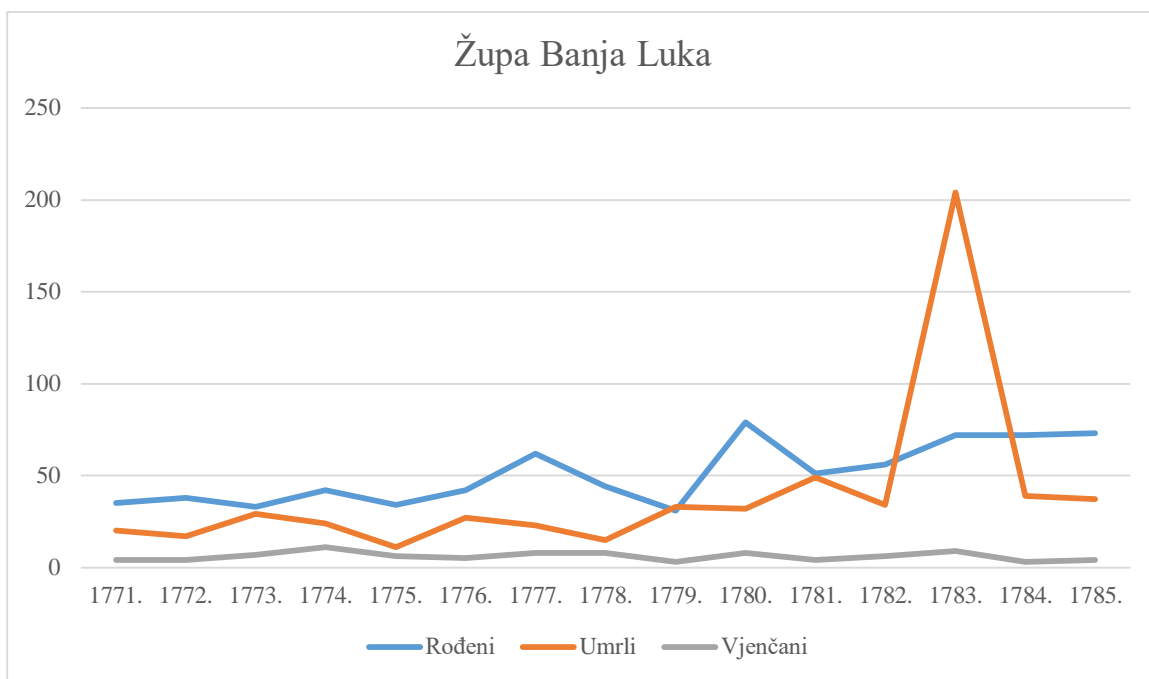
Graf 2: Prikaz rođenih, umrlih i vjenčanih u župi Fojnica od 1780. do 1790. godine

Župa Banja Luka

Godina	Rođeni	Umrli	Vjenčani
1753.	13	1	
1754.	55	20	
1755.	22	6	
1756.	36	11	
1757.	31	43	
1758.	18	11	
1759.		4	
1760.			
1761.	1	1	
1762.	40	28	5
1763.	26	35	4
1764.	31	144	11
1765.	34	10	
1766.	29	12	7
1767.	44	19	
1768.	23	11	
1769.	37	55	
1770.	12	20	
1771.	35	20	4
1772.	38	17	4
1773.	33	29	7
1774.	42	24	11
1775.	34	11	6
1776.	42	27	5
1777.	62	23	8
1778.	44	15	8
1779.	31	33	3
1780.	79	32	8
1781.	51	49	4
1782.	56	34	6

1783.	72	204	9
1784.	72	39	3
1785.	73	37	4
1786.	66	50	12
1787.	59	48	3
1788.	53	22	12
1789.	55	52	23
1790.	69	22	24
1791.	74	13	7
1792.	62	25	12
1793.	77	2	
1794.	65		
1795.	37		
1796.	57		
1797.	54		
1798.	57		
1799.	52		
1800.	50		
1801.	64		
1802.	63		
1803.	60		
1804.	76		
1805.	65		
1806.	83		
1807.	77		
1808.	72		
1809.	88		
1810.	72		
1811.	48		
1812.	80		
1813.	75		
1814.	48		

Tablica 22: Rođeni, umrli i vjenčani u župi Kreševo, od 1753. do 1814. godine

Graf 3: Prikaz rođenih, umrlih i vjenčanih u župi Banja Luka od 1771. do 1785. godine

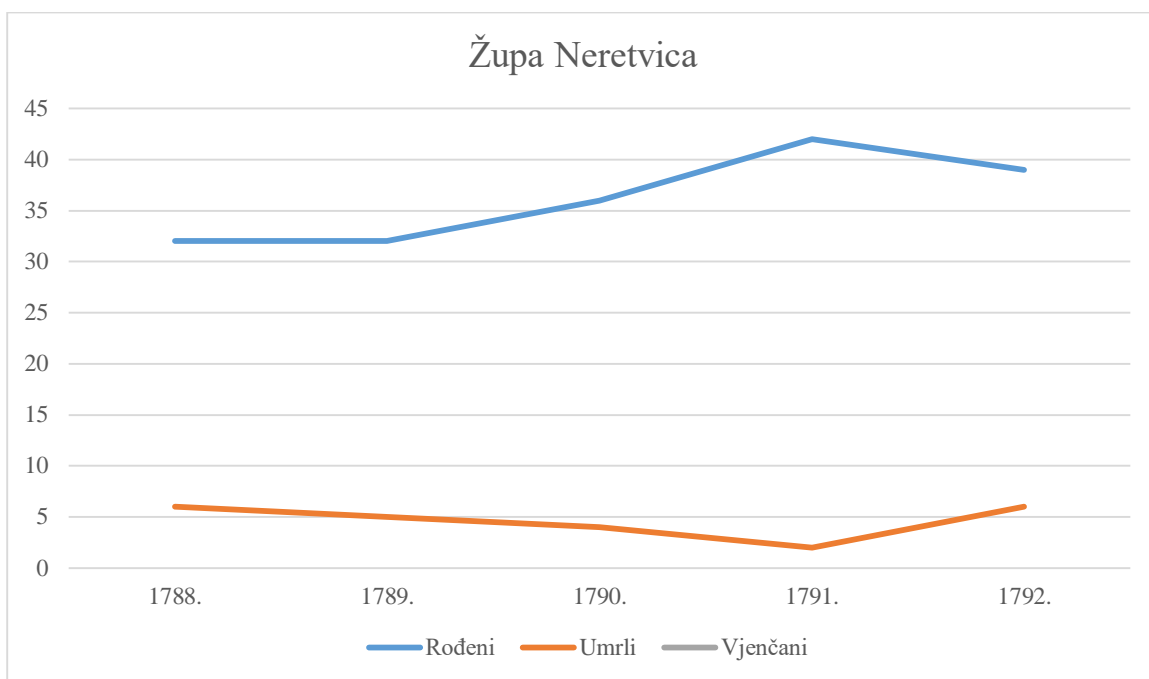
Župa Neretvica

Godina	Rođeni	Umrli	Vjenčani
1768.		8	
1769.		3	
1770.		12	
1771.		1	
1772.		1	
1773.		8	
1774.		12	
1775.		7	
1776.		12	
1777.		14	
1778.		1	
1779.	17	8	
1780.	22	5	

1781.	28	7	
1782.	7	6	
1783.	17	9	
1784.	14		
1785.	25	6	
1786.	21	7	
1787.	19		
1788.	32	6	
1789.	32	5	
1790.	36	4	
1791.	42	2	
1792.	39	6	2
1793.	49		11
1794.	38		5
1795.	38		4
1796.	14		
1797.	39		8
1798.	25		4
1799.	28		4
1800.	42		2
1801.	40		5
1802.	41		10
1803.	41		2
1804.	48		
1805.	55		
1806.	53		
1807.	48		
1808.	40		
1809.	16		
1810.	35		
1811.	32		
1812.	32		
1813.	46		

1814.	50		
1815.	34		
1816.	49		
1817.	46		
1818.	56		
1819.	74		
1820.	64		

Tablica 23: Rođeni, umrli i vjenčani u župi Neretvica, od 1768. do 1820. godine

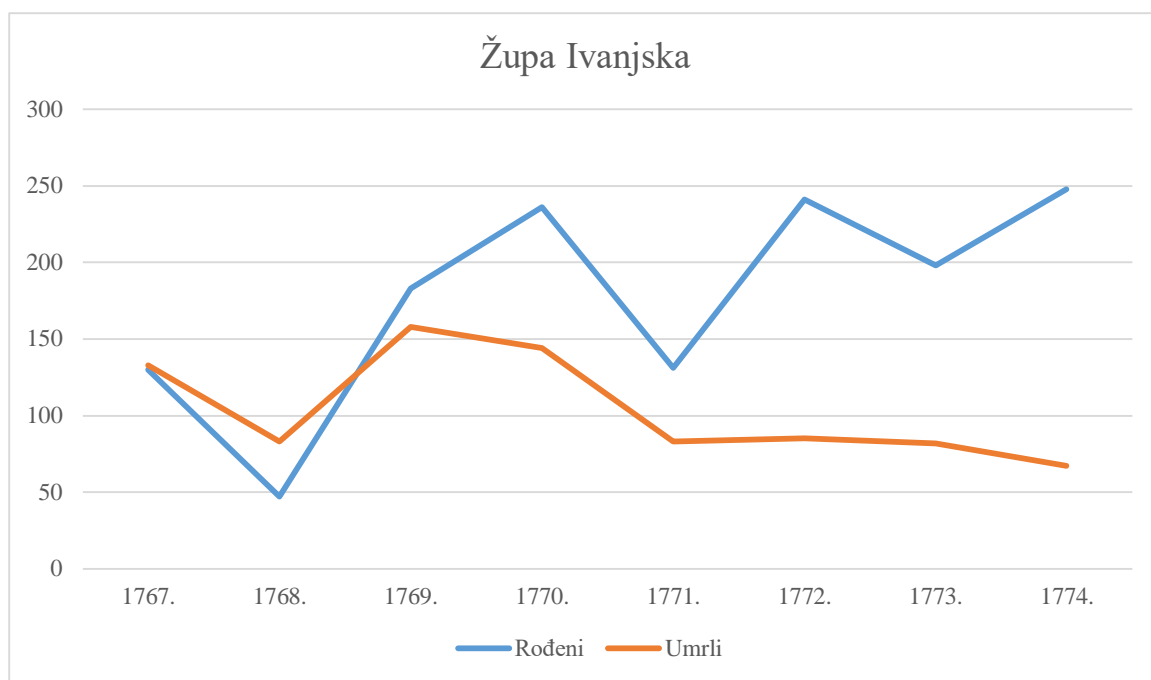
Graf 4: Prikaz rođenih, umrlih i vjenčanih u župi Neretvica od 1788. do 1792. godine

Župa Ivanjska

Godina	Rođeni	Umrli
1729.	70	
1730.	120	
1731.	4	
1732.	61	
1733.	83	
1734.	163	
1735.	6	
1736.	8	
1737.		
1738.		
1739.	14	
1740.	76	
1741.	53	
1742.	42	
1743.		
1744.		
1745.		
1746.	4	
1747.	49	
1748.	166	
1749.	149	
1750.	168	
1751.	12	
1752.		
1753.		
1754.		
1755.		
1756.		
1757.		
1758.		

1759.		
1760.		14
1761.		41
1762.	76	33
1763.	123	111
1764.	112	138
1765.	9	80
1766.		64
1767.	130	133
1768.	47	83
1769.	183	158
1770.	236	144
1771.	131	83
1772.	241	85
1773.	198	82
1774.	248	67
1775.	254	5
1776.	331	103
1777.	256	141
1778.	192	112
1779.	142	105

Tablica 24: Rođeni, umrli i vjenčani u župi Ivanjska, od 1729. do 1779. godine

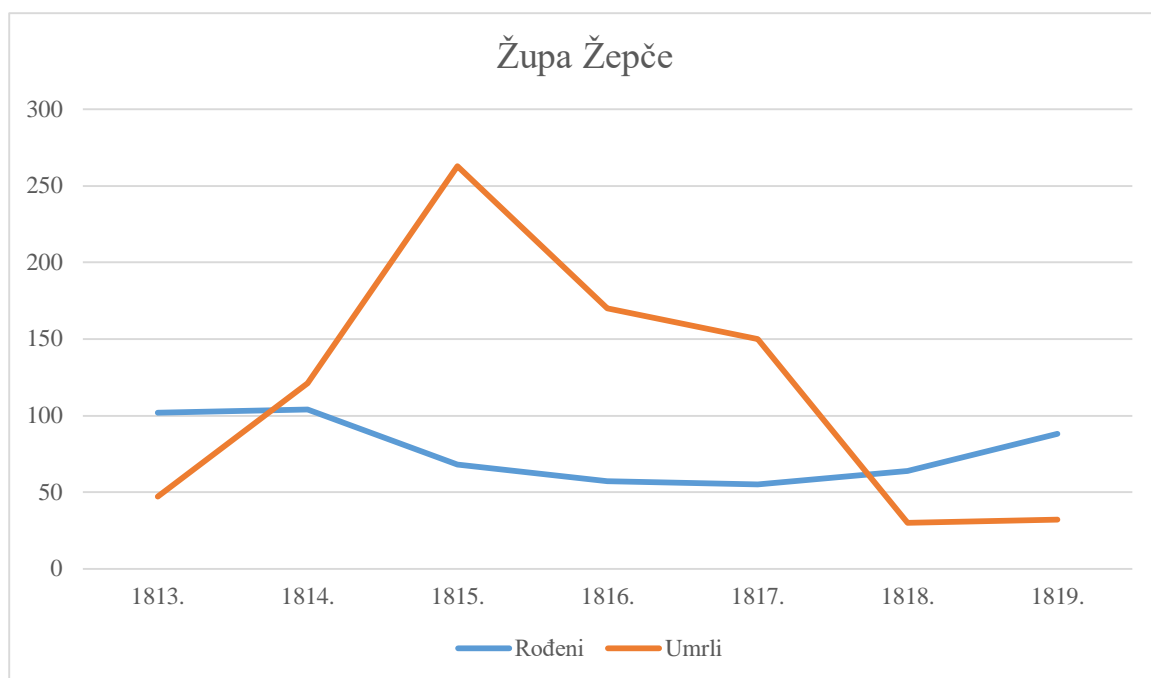

Graf 5: Prikaz rođenih, umrlih i vjenčanih u župi Ivanjska od 1767. do 1774. godine

Župa Žepče

Godina	Rođeni	Umrli
1805.	25	
1806.	82	
1807.	71	
1808.	100	
1809.	86	
1810.	71	
1811.	94	
1812.	94	
1813.	102	47
1814.	104	121
1815.	68	263
1816.	57	170
1817.	55	150
1818.	64	30
1819.	88	32
1820.	98	

Tablica 25: Rođeni, umrli i vjenčani u župi Žepče, od 1805. do 1820. godine

Graf 6: Prikaz rođenih, umrlih i vjenčanih u župi Žepče od 1813. do 1819. godine

20. Bibliografija

20.1. Izvori

20.1.1. Neobjavljeni izvori

1. MAT. KRŠ. 2 (2 – V – 26): Matica krštenih Neretvica 1779 – 1787. – Franjevački samostan Sv. Katarine Kreševo.
2. MAT. KRŠ. 5 (2 – VI – 29): Matica krštenih Kreševo 1791-1806. – Franjevački samostan Sv. Katarine Kreševo.
3. MAT. KRŠ. 5 (2 – VI – 29): Matica krštenih Neretvica 1791-1806. – Franjevački samostan Sv. Katarine Kreševo
4. MAT. UMR. 1 (2 – V – 20): Matice umrlih Kreševo 1765-1792. – Franjevački samostan Sv. Katarine Kreševo.
5. MAT. UMR. 1 (2 – V – 20): Matice umrlih Neretvica 1765-1792. – Franjevački samostan Sv. Katarine Kreševo.
6. MAT. VJE. 1 (2 – V – 22): Matice vjenčanih Kreševo 1765-180. – Franjevački samostan Sv. Katarine Kreševo.
7. MAT. VJE. 1 (2 – V – 22): Matice vjenčanih Neretvica 1792-1803. – Franjevački samostan Sv. Katarine Kreševo.
8. Matica krštenih Fojnica 1803-1820. – Franjevački samostan Duha Svetoga Fojnica.
9. Matica umrlih Fojnica 1750-1821. – Franjevački samostan Duha Svetoga Fojnica.
10. Matice krštenih i vjenčanih Fojnica 1776-1803 – Franjevački samostan Duha Svetoga Fojnica.
11. Žepče 1 (2 – V – 10) Matice krštenih Žepče 1805-1820. – Franjevački samostan Sv. Katarine Kreševo.
12. Žepče 6 (2 – IV – 12) Matica umrlih Žepče 1813-1819. – Franjevački samostan Sv. Katarine Kreševo.

20.1.2. Objavljeni izvori

1. Baltić, Jako, *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni*, prir. fra. Andrija Zirdum, (Sarajevo, Zagreb: Synopsis, 2003)

2. Bašeskija, Mustafa Ševki, *Ljetopis (1746–1804)*, prev. Mehmed Mujezinović, (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1997).
3. Benić, Bono, *Ljetopis sutješkog samostana*, prir. fra. Ignacije Gavran, ur. Ivan Lovrenović, (Zagreb: Synopsis, 2003).
4. Bogdanović, Marijan, *Ljetopis kreševskoga samostana*, priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra. Ignacije Gavran, Synopsis, (Sarajevo, Zagreb: 2003).
5. Čelebi, Evlija, *Putopis: Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, prir. Hazim Šabanović, (Svjetlost: Sarajevo, 1967).
6. Matične knjige župe Banja Luka 1753 – 1814, priredio i obradio Anto Ivić, (Banja Luka/Sarajevo: Banjolučka biskupija – Europska akademija, 2017).
7. Matične knjige župe Ivanjska 1729. – 1779, priredio i obradio Anto Ivić, (Banja Luka/Sarajevo: Banjolučka biskupija – Europska akademija, 2017).
8. Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, priredio, latinske i talijanske dijelove preveo uvod i bilješke napisao dr. fra. Ignacije Gavran, (Sarajevo, Zagreb: Synopsis, 2003).
9. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine sv. I/1*, obradio Adem Handžić, (Sarajevo: Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, 2000).
10. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine sv. I/2*, obradio Adem Handžić, (Sarajevo: Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, 2000)
11. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine sv. II*, obradila Snježana Buzov, priredila Lejla Gazić, (Sarajevo: Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, 2000).
12. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine sv. III*, obradila: Amina Kupusović, (Sarajevo: Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, 2000).
13. *Relation di signor Christoforo da Canal ritornato dal reggimento di Sebenico letta in Collegio a 7 marzo 1602*, „Mletačka uputstva i izvještaji svezak 6 od 1588. do 1620.“, (Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1970).
14. *Sidžil Blagajskog kadije 1728–1732. godine*, ur. Hivzija Hasandedić, (Mostar: Islamski kulturni centar, 2009).
15. *Sidžil Mostarskog kadije (1632 – 1634)*, ur. Muhamed A. Mujić, (Mostar: Prva književna komuna, 1987).

16. *Sidžil Nevesinjskog, kadije (1767. do 1775)*, ur. Hivzija Hasandedić, (Mostar: Arhiv HNK/Z, 2009).
17. *Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740 – 1752)*, prev. Hatidža Čar-Drnda, ur. Aladin Husić, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2005.

20.2. Knjige

1. Aličić, Ahmed, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1983).
2. Ayalon, Yaron, *Natural Disasters in the Ottoman Empire: Plague, Famine, And Other Misfortunes*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2014).
3. Bašagić, Safvet, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 1463–1850)*, (Sarajevo: Vlastita naklada, 1990).
4. Begović, Mehmed, *O izvorima šerijatskog prava*, (Beograd: Geca Kon, 1993).
5. Braudel, Fernand, *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century, Volume III, The Perspective of the World*, (California: University of California Press, 1984).
6. Collet, Dominik, Schuh, Maximilian, *Famines During the 'Little Ice Age' (1300 – 1800): Socionatural Entanglements in Premodern Societies*, (Heidelberg: Springer, 2018).
7. Ćorić, Radica, et al, *Višenamjensko vrednovanje zemljišta u Federaciji Bosne i Hercegovine*, (Mostar: Agronomski i prehrambeno-tehnološki fakultet Sveučilišta u Mostaru, 2013).
8. De Wall, Alex, *Famine that kills: Darfur, Sudan*, (Oxford: Oxford University Press).
9. Gráda, Ó Cormac, *Famine: A Short History*, (Princeton, Princeton University Press, 2010).
10. Gredelj, Maja, *Utjecaj inhibitora HMG – CoA reduktaze na esteraze i leptin* (preddiplomski rad), (Zagreb: Prehrambeno-biotehnološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016)
11. Habdija, Tomislav, *Poplave i glad u drugoj polovici 18. i početkom 19. stoljeća u Civilnoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini*, (diplomski rad), (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2017).

12. Hadžibegić, Hamid, *Glavarina u Osmanskoj državi*, (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1966)
13. Hadžibegović, Ilijas, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, (Sarajevo: Svjetlost, 1980).
14. Hughes, Donald, *Što je povijest okoliša?*, (Zagreb: Disput d.o.o, 2011).
15. Inalcik, Halil, *Osmansko Carstvo: Klasično doba 1300. – 1600*, (Zagreb: Srednja Europa, 2002).
16. Kreševljaković, Hamdija, *Banje, vodovodi, hanovi i karavansaraji*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1991).
17. Kreševljaković, Hamdija, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463 – 1878)*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1951)
18. Kreševljaković, Hamdija, Korkut, Derviš, *Travnik u prošlosti 1464 – 1878: (Naročito kao glavni grad Bosne 1699 – 1850)*, (Travnik: Biblioteka Zavičajnog muzeja Travnik br. 2, 1961).
19. Íhsanoğlu, Ekmeleddin, *Historija Osmanske države i civilizacije*, (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 2004).
20. Matuz, Josef, *Osmansko Carstvo*, (Zagreb: Školska knjiga, 1992)
21. Mikhail, Alan, *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).
22. Mikulić, Martin, *Pustinjakove pripovijetke iz seoskog života zapadne Hercegovine*, (Duvno: Naša ognjišta, 1973)
23. Mrgić, Jelena, *Zemlja i ljudi. Iz istorije životne sredine zapadnog Balkana*, (Beograd: Equilibrium, 213).
24. Paić-Vukić, Tatjana, *Svijet Mustafe Muhibbija, sarajevskoga kadije*, (Zagreb: Srednja Europa).
25. Pelidija, Enes, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699 – 1718*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989).
26. Peričić, Šime, *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1980).
27. Petrić, Hrvoje, *Pogranična društva i okoliš. Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću*, (Zagreb: Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, 2012).

28. Radoš, Ruža, *Namjesnik Bosanskog ejaleta Ali-paša Hekimoglu (1736 – 1748) i Dubrovačka republika*, (doktorski rad), (Zagreb: Sveučilišni interdisciplinarni doktorski studij povijesti stanovništva, Sveučilište u Dubrovniku, 2017).
29. Stipetić, Vladimir *Svjetska prehrambena kriza i jugoslavenska agrarna politika*, (Zagreb: Globus, 1975).
30. Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, (Sarajevo: Svjetlost, 1959).
31. Vukadinović, Vladimir, Jug, Irena, Đurđević, Boris, *Ekofiziologija bilja*, (Osijek: Poljoprivredni fakultet Osijek, 2014).
32. Vukadinović, Vladimir, Vukadinović, Vesna, *Tlo, gnojidba i prinos: što uspješan poljoprivrednik mora znati o tlu, usjevima, gnojidbi i tvorbi prinosa*, (Osijek: Vlastita naklada, 2016).
33. White, Sam, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).
34. Бродел, Фернан, *Списи о историји*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1992).
35. Мантран, Роберт, *Историја Османског Царства*, (Београд: ЦЛИО, 2002).

20.3. Članci

1. Appleby, Andrew, „Epidemics and Famine in Little Ice Age“, *The Journal of Interdisciplinary history*, Vol. 10, No.4, (1980), 643–663.
2. Bonacci, Ognjen, „Utjecaj erupcije vulkana na klimu“, *Hrvatske vode: časopis za vodno gospodarstvo*, Vol. 22, (2014), 347–351.
3. Borch, Francesco, Tridico, Pasquale, „Institutions, Famine and Inequality“, *Department of Economics*, (2010), 1–35.
4. Božić-Bužančić, Danica, „Glad, prosjaci, epidemije, higijenske i zdravstvene prilike u Dalmaciji krajem 18. i početkom 19. stoljeća“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 29, No. 1, (1996), 138–162.
5. Brgles, Branimir, „Prilog raspravi o agrarnom dualizmu i tranziciji iz feudalizma u kapitalizam u suvremenoj historiografiji“, *Ekonomika i ekohistorija*, (2016), 151–172.

6. Budin, Tomislav, „Agrarna struktura kao činitelj razvitka Hrvatske“, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnoga razvoja*, No. 115–116, (1992), 45–52.
7. Büntgen, Ulf, Hellmann, Lena, „The Little Ice Age in Scientific Perspective: Cold Spells and Caveats“, *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 44, No. 3, (2014), 353–368.
8. Cronon, William, „The Uses Of Environmental History“, *Environmental History Review*, Vol. 17, No. 3, (1993), 1–22.
9. De Waal, Alex, "Famine and Human Rights". *Development in Practice*, Vol. 1, No. 2, (1991), 77–83.
10. De Waal, Alex, „Democratic Political Process And The Fight Against Famine“, *Institute of Development Studies, Working Paper*, (2000), 1–28.
11. Devereux, Stephen, „Famine in the Twentieth Century“, *IDS Working Paper 105*, (2000), 1–40.
12. Devereux, Stephen, „Sen's Entitlement Approach: Critiques and Counter-critiques“, *Oxford Development Studies Vol. 29, No., 3*, (2001), 245–263.
13. Đurđev, Branislav, „Osmansko Carstvo i njegovo uređenje“ *Historija Naroda Jugoslavije*, (1959).
14. Engler, Steven, „Developing a historically based „famine vulnerability analysis model“ (FVAM) – an interdisciplinary approach“, *Erdkunde 66(2)*, (2000), 157–172.
15. Engler, Steven, „The Irish famine of 1740 – 1741: Famine vulnerability and „climate migration“, *Climate od the Past 9(3)*, (2013), 1161–1179.
16. Engler, Steven, Johannes Köster, Anne Siebert, „Farmers Food Insecurity Monitoring. Identifying situations of food insecurity and famine“, *IFHV Working Paper, Vol. 4, No. 3*, (2014), 1–27.
17. Filipović, Nedim, „Bosanski pašaluk“, *Historija naroda Jugoslavije*, (1959).
18. Franklin-Lyons, Adam, „Modern Famine Theory and Study of Pre-Modern Famines“, *Crisis alimentarias en la Edad Media. Modelos, explicaciones y representaciones*, (2013), 33–45.
19. Gaćina, Nikolina, „Hormonalne molekule probavnog sustava i regulacija apetita“, *Zbornik radova Veleučilišta u Šibeniku*, (2015), 185–192.
20. Gazija-Pajt, Enisa, „Obrazovni sistemi i stepeni škola na području BiH za vrijeme osmanske uprave“, *Glasnik br. 3–4*, (2009), 297–303.

21. Goldstein, Ivo, „Annales, 1929 – 1979“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 12, No. 1, (1980), 185–189.
22. Grafenauer, Bogo, „Seljačke bune i reformacija u slovenskim zemljama“, *Historija naroda Jugoslavije*, (1959).
23. Hadžijahić, Muhamed, „Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvoj polovici XIX stoljeća“, *Prilozi instituta za istoriju XI/XII*, 11/12, (1976), 289–301.
24. Jug, Danijel, „Poljoprivreda – dionik kauzalnosti klimatskih promjena“, *Diacovensia: teološki prilozi*, Vol. 24, No. 1, (2016), 65–79.
25. Kelly, Morgan, Gráda, Cormac, „The Waning of the Little Ice Age: Climate Change in Early Modern Europe“, *Journal of Interdisciplinary History* 44(3), (2014), 301–325.
26. Kreševljaković, Hamdija, "Sarajevska čaršija, njeni esnaf i obrti za osmanlijske uprave", *Narodna starina*, Vol. 6, No. 14, (1927).
27. Kreševljaković, Hamdija, „Bosanski pašaluk u XVIII. stoljeću“, *Historija naroda Jugoslavije*, (1959).
28. Krivošić, Stjepan, „Izvori za historijsku demografiju: starije matične knjige“, *Arhivski vjesnik*, Vol. 32, No. 1, (1988), 13–30.
29. Kužić, Krešimir, "Atmosferski utjecaj erupcije vulkana Lakija na Hrvatsku 1783. godine", *Geoadria*, Vol. 11, No. 1, (2006), 3–15.
30. Kužić, Krešimir, "Posljedice erupcije vulkana Huaynaputina godine 1600. na hrvatske zemlje", *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol. 9, No. 1, (2012), 97–113.
31. Kužić, Krešimir, „Zabilježbe o „malom ledenom dobu“ i njegovim posljedicama u hrvatskim krajevima“, *Povijesni prilozi*, Vol. 18, No. 18, (1999), 373–404.
32. Mann, Michael, „Little Ice Age“, *The Earth system: physical and chemical dimensions of global environmental change*, Vol. 1, (2002).
33. Mathew J. Owens, *et al.*, „The Maunder minimum and Little Ice Age: an update from recent reconstructions and climate simulations“, *Journal of Space Weather and Space Climate*, Vol. 7, A33, (2017).
34. McNeill, John, „Observation on the Nature and Culture of Environmental History“, *History and Theory*, Vol. 42, (2003).
35. Mikac, Robert, Dragović, Filip, „Masovne migracije: izazovi, posljedice i put naprijed“, *Forum za sigurnosne studije*, Vol.1, No.1, (2017).

36. Moačanin, Nenad, „Osmansko-turski porezni popisi i historijska geografija“, *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 30, No. 1, (1997).
37. Moačanin, Nenad, „Stanovništvo Bosanskog ejaleta u 18. stoljeću prema popisima glavarine“, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti: Razred za društvene znanosti*, No. 516=50, (2013).
38. Moore, Jason, „Capitalism As World-Ecology: Braudel and Marx on Environmental History“, *Organizationn & Environment* 16(4), (2003).
39. Mrgić, Jelena, „Wine or Raki – The Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia“, *Environment & History*, Vol. 17, No. 4, (2011).
40. Nesje, Atle, Olaf Dahl, Svein, „The „Little Ice Age“ – only temperature?“, *The Holocene* 131(1), (2003).
41. Paasche, Øyvind, Bakke, Jostein, „Defining the Little Ice Age“, *Climate of the Past Discussions* 6(5), (2010).
42. Pádua, José Augusto, „The Theoretical Foundations of Environmental History“, *Estudos Avançados* 24(68), (2010).
43. Pelidija, Enes, "Bosanski ejalet od 1593. god. do Svištovskog mira 1791. god", *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, (1998).
44. Petrić, Hrvoje, „Neke bilješke o „malom ledenom dobu“ (s malim osvrtom na Istru)“, *Zbornik javnih predavanja*, (2013).
45. Petrić, Mario, „O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini. Doseljavanje i unutrašnja kretanja“, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, Etnologija, nova serija*, sv. XVIII, (1961).
46. Pfister, Christian, Brázdil, Rudolf, „Social Vulnerability to climate in the „Little Ice Age“: an example from Central Europe in the early 1770s“, *Climate of the Past Discussions* 2(2), (2006).
47. Rangasami, Amrita, „The Study Of Starvation And Famine: Some Problems“, *Les Spectres de Malthus*, (1991).
48. Ravallion, Martin, „Famines and Economics“, *Journal of Economic Literature*, Vol. 35, No. 3, (1997).
49. Resulović, Husnija, Bukalo, Esad, Kraišnik, Vesna, „Načini korištenja zemljišta – suprotnosti i mogućnosti harmonizacije u funkciji održivog razvoja“, *Prvi naučni simpozijum agronoma sa međunarodnim učešćem – Agrosym*, (2010).

50. Scrimshaw, Nevin, „The Phenomenon Of Famine“, *Annual Review of Nutrition*, Vol. 7, (1987).
51. Silaj, Josip, „Obrana od poplava“, *Vatrogastvo i upravljanje požarima*, Vol. VI, No. 1, (2016).
52. Slavin, Philip, „Climate and famines: a historical reassessment“, *WIREs Climate Change* 7, (2016).
53. Šabanović, Hazim, „Slabljenje Osmanskog Carstva“, *Historija naroda Jugoslavije*, (1959).
54. Šabanović, Hazim, „Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI. stoljeća“, *GDI BiH*, god. XI, (1961).
55. Šušnjara, Snježana, "Izvori bosanskih franjevac a o prirodnim nepogodama u Bosni i na Tromeđi u 18. stoljeću", *Triplex Confinium (1500–1800: ekohistorija*, (2003).
56. Tadić, Jorjo, „Austrijsko-turski ratovi u prvoj polovini XVIII. stoljeća“, *Historija naroda Jugoslavije*, (1959).
57. Tadić, Jorjo, „Kandijski rad (1645–1669)“, *Historija naroda Jugoslavije*, (1959).
58. Vranješ, Nevenko, Vlaški, Bojan, „Organizacija i položaj uprave na prostoru Bosne i Hercegovine u periodu vladavine Osmanskog Carstva“, *Anali Pravnog Fakulteta Univerziteta u Zenici*, No. 12, (2013).
59. Worster, Donald, „Appendix: Doing Environmental History“, *The Ends of the Earth: Perspectives on Modern Environmental History*, (1989).
60. Zirojević, Olga, „Biljni i stočni fond u vrijeme turske vladavine“, *Almanah – Časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka/Muslimana*, (2007).
61. Zlatić, Hrvoje, „Kukuruz kao osnova obroka za ishranu stoke“, *Agronomski glasnik: Glasilo Hrvatskog agronomskog društva*, Vol. 42, No. 2, (1980).
62. Žuškin, Eugenija, *et al*, „Učinci vulkanskih erupcija na okoliš i zdravlje“, *Arhiv za higijenu rada i toksikologiju*, Vol. 58, No. 4, (2007).
63. Мргић, Јелена, "Паде прах са небеса на земљу — ерупција Везува 1631. и балканске земље", *Balkanica XXXV*, (2005).

20.4. Npublicirana literatura

1. Pašić, Ema, *Malo ledeno doba od 17. do početka 19. stoljeća na prostoru Bosanskog ejaleta (diplomski rad)*, (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019).

21. Sažetak

Dina Pašić

Glad u Bosanskom ejaletu od 17. do početka 19. stoljeća

Istraživanje fenomena gladi na prostoru Bosanskog ejaleta od 17. do početka 19. stoljeća, tj. tijekom malog ledenog doba uključuje širokoobuhvatne analize čimbenika koji su povezani s problematikom okoliša, demografije, politike, institucionalnog uređenja, ekonomije, agrikulturnih sustava i na kraju kulturno-tradicijskih normi. Za takvu analizu bilo je potrebno pronaći model koji bi mogao odgovarati istraživačkim težnjama. No, kako se radi o specifičnom prostoru svakako da je zahtijevao određene prilagodbe. Stoga se u radu nastojala izvršiti analiza ranjivosti stanovništva razmatranog prostora u razdoblju od 17. do početka 19. stoljeća u skladu s mogućnostima koje nudi izvorna građa i dosadašnja istraživanja. Ta analiza nastojala se primijeniti i s obzirom na spacio-temporalnu kao i distinkciju društvene i okolišne ranjivosti.

Ključne riječi: *glad, Bosanski ejalet, ekohistorija, malo ledeno doba, Famine Vulnerability Analysis Model (FVAM)*

22. Summary

Dina Pašić

Famine in the Bosnian Eyalet from the 17th to the beginning of the 19th century

In this paper, the investigation of the phenomenon of famine in the territory of the Bosnian Eyalet during the Little Ice Age, required complex analysis of socio-economic, cultural, traditional, demographic, agricultural, climate and other parameters, which are related to the problem of the environment. A systematic development of theoretical models which have had an impact on the application of Famine Vulnerability Analysis Model (FVAM) has been presented and used as a methodological framework of this study. Based on the source material of different types and provenance, which provides information on famine periods, within the investigated time and space frameworks, conditions, social and environmental vulnerability to starvation have been systematically investigated and important factors that played a significant role in the periods before, during, but also after the famine, have been considered.

Keywords: famine, Bosnian Eyalet, environmental history, Little Ice Age, Famine Vulnerability Analysis Model (FVAM)